

Cs. SZABÓ LÁSZLÓ

GÖRÖGÖKRŐL

Mikes International

Hága, Hollandia

2007.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN-10: 90-8501-091-8

NUR 323

ISBN-13: 978-90-8501-091-3

© Mikes International, 2001-2007, Cs. Szabó László jogutódai, 1934-2007, All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

Jelen kötettel — GÖRÖGÖKRŐL (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986) — folytatjuk Cs. Szabó László életművének elektronikus kiadását, amelynek keretében az elektronikus kötetek hűen követik az eredeti kiadásokat. E kötettel egyidőben a következő Cs. Szabó László művek kerülnek kiadásra:

- **HALFEJŰ PÁSZTORBOT — görög hajónapló és — HAT TÖRTÉNET**
- **EGY NÉP S A KÖLTÉSZETE**
- **PETŐFIÉK**

A Mikes International felkérésére a kötetekhez Arday Géza, Cs. Szabó László szakértő, írt rövid bevezetőket.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig a Cs. Szabó László életműsorozatban:

- **HÁROM FESTŐ**
- **HUNOK NYUGATON**

Hága (Hollandia), 2007. augusztus 1.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

With present volume — OF GREEKS (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986) — we are continuing to publish electronically the complete oeuvre of László Cs. Szabó. In the same time the following works of László Cs. Szabó are published, too:

- **CROOK WITH FISH HEAD**
- **A PEOPLE AND ITS POETRY**
- **PETŐFIS'**

On request of Mikes International Géza Arday, László Cs. Szabó specialist, wrote brief introductions to the volumes.

The following volumes were published in the László Cs. Szabó series of Bibliotheca Mikes International:

- **THREE PAINTERS**
- **HUNS IN THE WEST**

The Hague (Holland), August 1, 2007

MIKES INTERNATIONAL

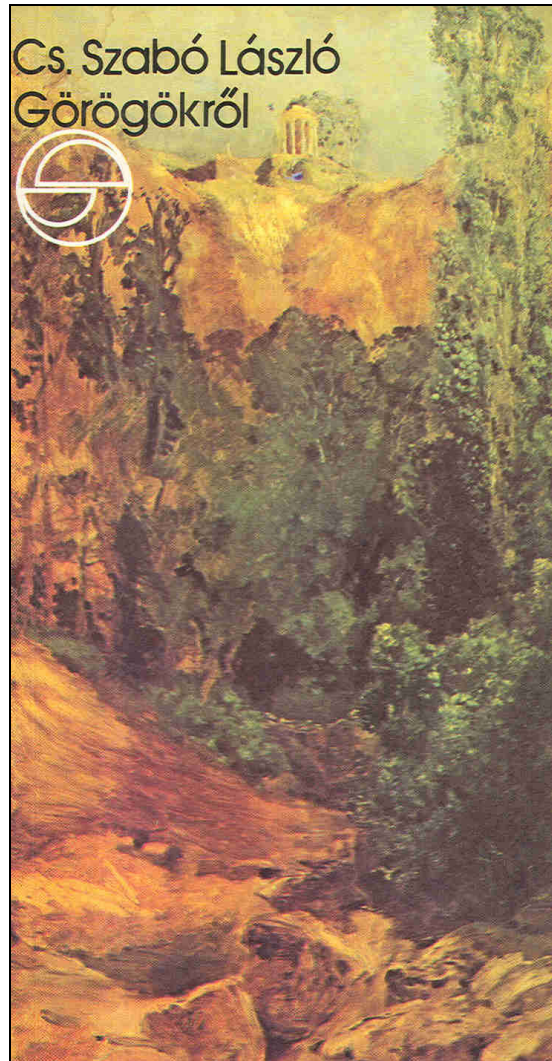
Cs. Szabó László

(1905 — 1984)

1905. november 11-én született Budapesten és ugyanott hunyt el 1984. szeptember 27-én. 1918-ig Kolozsvárott élt. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Párizsban végezte. A budapesti Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán 1931-ben gazdaságtörténetből doktorált. 1935. és 1944. között a Magyar Rádió irodalmi osztályvezetője. 1945. és 1948. között a Magyar Képzőművészeti Főiskolán az európai művelődéstörténet tanára. Esszéket, elbeszéléseket, irodalmi cikkeket írt a *Nyugatba*, a *Magyar Csillagba* és más folyóiratokba. Első könyve 1935-ben jelent meg. Ezt 1948-ig további tizennégy kötet követte. 1938-ban Baumgarten-díjat kapott. 1948. végén Olaszországba utazott, ahonnét nem tért vissza. Katedrájáról lemondott. Előbb Rómában, majd Firenzében élt. 1951-ben Londonba költözött, ahol 1972-ig a BBC magyar osztályának belső munkatársa volt. Nyugalomba vonulása után a BBC külső munkatársaként és a Szabad Európa Rádió számára tevékenykedett. Cs. Szabó László az 1949. utáni nyugat-európai magyar szellemi élet kulcsszemélye volt. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 'osztályfőnöke'-ként tekintette. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem tiszteletbeli elnöke volt. Széleskörű, az egész világ kultúráját átölelő ismerete, óriási olvasottsága, nyelvtudása, prófétai jelleme, szónoki művészete, meleg személyi bája őt arra a fontos feladatra predesztinálta, amelyet évtizedeken keresztül fennkölt stílussal betöltött: a magyar emigráció szellemi vezetője szerepére. Cs. Szabó László nemzetének akkor tette a legnagyobb és legfelbecsülhetlenebb szolgálatát, midőn 1949. után Nyugaton égve tartotta az egész magyar történelemben kifejezésre jutó, a magát az egyetemes emberi értékeknek szentelő független és magának mindig a legmagasabb mértéket állító magyar szellem fátylóját. Ily módon inspirálta különösképpen az 1956. után Nyugatra került magyar tudósokat, írókat, művészeket. Szerepét a magyar kultúra és a kristálytiszt magyar erkölcsi világ fenntartásában és Nyugat-Európában történt kibontakoztatásában nem lehet túlbecsülni. Akiknek megadatott, hogy vele együtt dolgozzanak – mint többek között a Hollandiai Mikes Kelemen Kör keretében – mindig hálával, mély megbecsüléssel és tisztelettel emlékeznek és gondolnak rá. Tanulmányai, esszéi, elbeszélései, versei elsősorban a *Látóhatárban*–*Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Ujságban*, a *Katolikus Szemlében* jelentek meg. Olasz tárgyú műveiért az Olasz Köztársaság lovagja kitüntetést kapta. 1990-ben posztumusz Kossuth-díjban részesült. Kívánságának megfelelően Sárospatakon nyert örök nyugalóhelyet. A Sárospataki Református Kollégium könyvtárát mint külön egészet gondozza.

A fényképfelvételt Piazza Barbara készítette, s Hunyor-Piazza Katalin bocsátotta rendelkezésünkre.
[Mikes International Szerk.]

Forrás: GÖRÖGÖKRŐL

[Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986]

Az egyes esszék elkészülésük sorrendjében a *Nagyvilág*-ban jelentek meg 1981-1982-ben.

ARDAY GÉZA

BEVEZETŐ ELŐSZÓ HELYETT

Az ember semmi, minden a mű — ezt Flaubert mondta és hozzátette: a művész viselkedjék úgy, hogy elhitesse az utókorral, mintha ő valójában nem is élt volna sohasem. Ezt a kötet szerzőjének sikerült maradéktalanul megvalósítania, mert egyes tételmondatai olyan lebilincselő erővel hatnak, hogy kiiktatódik olvasás közben az író személye, s már nem is tudjuk, hogy a jelenben vagyunk-e vagy az ókori görög időkben.

Cs. Szabó *Görögökről írt műve* olvasásakor megállapíthatjuk, hogy egy mély kultúrával rendelkező értekezővel állunk szemben, aki helyes arányérzékkel adagolja az ismeretanyagát, melyet „látványos” képekbe tömörít. Ha beleolvasunk a műbe, azonnal észrevehető, hogy szinte már az első szavakkal életre kelnek a betűk, s az olvasó a helyszínen találja magát. Élvezetes elbeszélő tehetséggel rendelkezik Cs. Szabó, ami egy vele született lényeglátással párosult. Erre a két alkotói alaptulajdonságára a leglátványosabb példa ez az alkotása, mely szóbeli előadásainak az egybe dolgozott anyaga. Pár mondattal össze tudja foglalni egy távoli történelmi kor kultúrtörténeti eseményeit, művészetét, ízlését és érdekességeit, s gondolati párhuzamokat képes felállítani a későbbi korokkal.

Az Európa Könyvkiadó gondozásában, 1986-ban, vagyis halála után két évvel jelent meg ez a mű. Ami az újra kiadás szempontjából azért érdekes, mert első kiadását a szocializmusban élte meg, vagyis ez az egyetlen olyan önálló kötete Cs. Szabónak, amely nem az emigrációban, tehát nem Nyugaton (cenzúramentesen!) látott napvilágot. Ez a jelenlegi: a második kiadás, ezért "hitelesnek" kell tekintenie az első.

Tartalom

A Kiadó előszava	III
Publisher's preface	IV
Arday Géza : Bevezető előszó helyett	VII
SZÓRÓDJ VILÁGGÁ ...	2
<i>Szóródj világgá...</i>	3
<i>Haza és nagyvilág</i>	3
<i>A tó körül</i>	4
<i>Hellének és barbárok</i>	6
<i>Delphoi és Ozümandiasz</i>	7
<i>Adósság</i>	9
<i>Orvosisten és öreg garabonciás</i>	10
<i>Minótauros</i>	11
<i>Nyitott paloták</i>	12
<i>Atlantisz nem harangoz</i>	14
AZ ÉNEKES	17
<i>Nagyurak a megaronban</i>	18
<i>Trója</i>	19
<i>Heléna</i>	24
<i>Az Énekes</i>	26
<i>Pótvizsga a Mindenszentekben</i>	35
A NAGY SZŰZ GYERMEKEI	38
<i>Kora tavasz</i>	39
<i>Sírváza és evangélium</i>	41
<i>Athén küszöbén</i>	41
<i>A békák</i>	43
<i>A fellegvár</i>	47
<i>Lányok és lovasok</i>	50
<i>Tartozik, követel</i>	53
<i>Honvédelem</i>	55
<i>Testvérháború</i>	58
A GÖRÖGÖKRŐL	64
<i>Urak és népfik</i>	65
<i>Kárhozat és kegyelem</i>	67
<i>Örök visszatérés</i>	75

SZÓRÓDJ VILÁGGÁ ...

Szóródj világgá...

Úgy tartja a köztudat, hogy népet nemzetté tenni: rangemelés. A nemzet magasabb rendű, mint a nép, közösségi tapadása erősebb, felfokozott léte tágabb és ellenállóbb, gyökere mélyebben kapaszkodik a történelembe, szomszédei és saját múltjába sáncolva magasztosabb hivatástudat hajtja nagy tettekre, tragikus összeomlások után kivérezve is szívósabb ellenállással vészeli át a próbát lép mélyén, havasi útvesztőkben a feltámadásig. Országalapító szentek, önkínzó ostorozók, lélekmáglyán elhamvadó próféták rendszerint egy *nemzet* átörökölt szerelmei, megváltó kezei, bűnbánattal elsiratott áldozatai, mostohafiúként elűzött, édes gyermekei. Népet nemzetté emelni: rangosítás, néha nagyon fájdalmas, annyi, mint családias szokások, ősi hagyományok fedező díszletei mögül kitaszítani a világtörténelem vakító fényű, tülekedő, közönyös színpadára.

Kivétel az a nép, amely több évezrednyi nyomás alatt se keményedett nemzeti kristállyá, országa nagyon ismert, de jelentéktelen s új keletű. Időtlenül hullámzó léte során szívesebben választotta a legkisebb vagy legnagyobb politikai testet közösségi életformának, nemzetalattit és nemzetfölöttit: városállamokra forgácsolódott, birodalomra duzzadt, de a két szélsőség között a „nemzethalál” szorongató balsejtelmei nélkül viselt el szürke tengődéseket bekebelezett tartományokban, önhasznát keresve és gyakran találva a dicstelen fogság alatt is. Hatása mégis kihatott idegen műveltségekre a forró Indus-torkolattól a Hebridák jég és orkán marta szigetgátjáig az Atlanti-óceánon. E küldetés önmagán kívül számos közvetítőre volt bízva. Hó- és homokzivataros ázsiai sziklatorkokban vergődő zsoldoskatonák és kalmárok, kékülő ujjaikat fújva, köhögő, vaksi szerzetesek ír könyvfestő műhelyekben egyaránt az akaratlan misszionáriusai.

Elmosódnak térben s időben e sugárzás körvonalai. Megújuló forrása az, hogy nemzetnek gyöngye, szórványnak viszont rettenetesen szívós, és mindenütt jelen van. Szóródj világgá más népek közé, légy a kovászkodó, így akarta tömjénfűstös boltozati aranyozatokon a hipnotizáló, sötét szakállas Világbíró, de már előtte hűvös és csupasz márványcellájában a villámszóró Zeus, de már előtte a fia-faló Kronosz, de már előtte Uranosz, az ősnemző. Ez a sorozatos nemzedékváltás a mindenség urai közt nem történt simán: egy istenapa kiherélése, hegygörgető mennyei ostrom és szakavatott kínzások után egy keresztre feszítés előzte meg. Tudta ezt a világszórvány, ismerte az istenek kegyetlen hatalomátviteli rendjét, azért volt bölcs, ravasz, fecsegve is titoktartó s mindig készséges adófizető az oltárnál. Kockázat nélküli, megbocsátható csellel, visszatartva a felajánlott pecsenyehús javát, amit magának süttött meg a nyárson.

A görögöknek nem volt Szent Johannájuk. Volt a regében Odüsszeuszuk s a valóságban Nagy Sándoruk.

Haza és nagyvilág

Az egy emberként fegyvert ragadó nemzetállam csak a közelmúlt öröksége, úgyszólván tegnapi vívmány; a Marseillaise hangjánál, zsinórral, mérőléccel, népfölkeléssel, nyakazással jakobinus parancsuralom vitte keresztül s hagyta tudósai, jogásza és marsalljai körében Napóleonra.

Sokkal ősbibb egy ókori városállam a fellegrvár s egy középkori a pártázatos városháza körül. Helyzete válogatta, de falak mellvédjén őrségre majdnem mindig szükségük volt. Régészek föld alatti vallatásainak ritkán mernek ellenállni a nyomtalanul elszűnt s utólag visszarendelt holtak. I.e. 1600-ban alighanem városállam a minószi Kréta államformája, s négyszáz év múlva a Trója-ostromló görög nagyuraké, egyes indián öntözőkultúráké, dór és ión törzseké, nyugat-európai félmúltunkban ehhez húztak, hitelező tőkés nagyhatalmukra támaszkodva a középkori olaszok s németek. Ha szelídség dolgában a városállam nem éppen fodor fehér bárány, számos birodalom egyenesen koponya- és csontalomgyűjtő. Volt légiónyi, a babülóni, asszír, hettita, kínai, mexikói, indiai, Nagy Sándoré s utána három hellén részörököse, a karthágói, római, bizánci, hun, avar, kazár, mongol, tatár, török; századunkban tűnt el a francia, holland, belga, portugál és brit. Egyik-másik olyan volt, mint egy száguldó forgószél, de Bizánc jó ezer esztendeig bírta a szinte örökös ostromállapotot, a kínai fizikailag sohasem esett szét, a hellén-rómainak a műveltsége pedig erőszak vagy egyéb hatalmi segítség nélkül felszívódott letelepülő vándornépek véérébe, olyan fölényérzettel, hogy csak most szokunk le nagy keservesen egy rögeszméről, amit egymás után érnek kihívó megszegényítések. Európa nem a világ közepe.

Az ókori görögök meg sem értették volna, miről beszélünk. Népet nemzetté emelni? Minden városállam vagy kisebb földrajzi egység maga dönti el, néha irtóvalatlan belharcokkal az uralkodó élet- és kormányformát, s e formák alakulásában igen nagy a fáziskülönbség. Egyidejűleg demokrácia volt Athénban, korlátlanabb is, korlátoltabb is, mint például a mintaként emlegetett mai svájci, egyszemélyes

zsarnokság Szicíliában, szűk körű arisztokrata rendszer Spártában (de nagyobb női jogokkal, mint a demokratikus Athénban), királyság Thesszáliában. Egyik a másikat ritkán becsmérelte vagy irigyelte egyöntetűen, mert mindegyikben volt árulásig merészkedő ötödik hadoszlop, rendszerint a hatalomból kibuktatott réteg. Emitt a nép megrögzött állhatatlanságán, amott a hatalom elszánt birtokosain fordult meg, hogy átvedlenek-e valamelyik politikai örből egy másikba? Nem is ez a lényeg. Bár a görögök nyelve, vallása, külső tekintélye rengeteget változott, süllyedt, emelkedett s megint süllyedt, Kerényi Károly szavait idézve van bennük valami „olyan, amilyenség”, egy csöppet se misztikus, nagyon is földi, ami feljogosít, hogy folyamatosan visszapiillantsunk négyezer évkre. Ez a lényeg.

Kortársaink ők, bárhol végezzünk szűrőpróbát. „Örök barátaink”, „örök útítársak”, mondjuk ellágyulva kedvenc költőkre. A görögök egyszerűen örök kortársak. Gondoljunk vissza a messzi múltba. Egyiptomi papok roppant tudású levéltárosok, építészek, szakorvosok — szemészek, fogászok! — voltak, de ugyan ki tudna elképzelni velük egy Nílusparti csevegést? Holt fáraó utazásáról naphajóján, szecessziós stílusú túlvilági lakberendezéssel? Hatalmasan lüktető, rendezett megalopolisz lehetett annak idején Babülön, de mit szoltunk volna, ha egy hotelajtóban összeütközünk útra kész Jézuskereső csillagjósokkal, szekérszámra lenyakazott fejekkel a főúton egy kis vérpezsdítő hadjárat után, s a könyvesboltban csak Istár pokoljárásának tízféle feldolgozása kapható? (Weöres Sándort persze kihagyom, őt előnti az öröm.) Tetszett volna egy perzsa udvaronc lovas póljátéka egy perszepoliszi pályán, de lóról szállva, hűsítő italnál a klubban nyilván csak arról hallunk, hogy a Nagykirály tegnap egyetlen nyállal két oroszlán torkát lőtte keresztül. Ami persze képtelenség, ha az ember csak halandó, de a Nagykirály nem az.

Mennyire természetes ellenben egy naplementei séta Milétosz, Epheszosz, Halikarnasszosz tengerpartján egy pecsétes tunikájú, borzas szakállú, korpás bölcselelővel — (leszakadt az egyik saruszija) —, fejtágító beszélgetésben az atomokról s a világegyetem keletkezéséről, vajon halkan és szerényen kezdődött-e, de bámulatos túgulóképességgel vagy éktelen robbanással? Ma is kövér falat ez a téma Cambridge-ben, asztrofizikusok közt, s ha élne, bizonyosan szerezne egy kutató ösztöndíjat Thalésznek. S de mulatságos lett volna világot látni a szerfölött kíváncsi, fáradhatatlan Hérodotoszsal Egyiptomban meg a szküthák földjén, összekacsintva, ha éktelenül nagyot lódít egy hivatásos idegenvezető vagy egy nomád törzsfő. Talán a barátom kissé hiszékenyebb lett volna nálam, ámbár ki mer ilyen fölényesen ítélni, elhittem volna-e például 1935-ben egy tenyérjósna az észbontó mesét, hogy angol útlevéllal járom be többször a görög szigettengert? S gondolom, ha Pindaros, a fennkölt dalnok, zsarnok városurak s dúsgazdag apák kedveltje busásan megajándékozva elzengte már egy-egy olümpia után magasztaló ódáját az isteni kocsihajtóról, enged egy kicsit a méltóságából, s szívesen kitaxizik az ügetőre Hunyady Sándorral vagy Csurka Istvánnal. S még akkor is, amikor már tűznyelő püspökök és szederjes ajkú szerzetesek egymás szakállába kapaszkodva civakodtak az Atyafiúszentlélek természetéről, mindig akadt volna elég kívülrálló, aki orrát fintorítva félrevon, s elpanaszolja, hogy boncoló elme volt ugyan Thuküdidész, a történetíró, de a stílusa, kérlek, a stílusa! nahát, érts meg, rossz stílusza volt. Ami ellen Babits Mihály egyszer szintén kifakadt előttem. Tegyük persze hozzá, hogy hangvételüket utánozva, görög hatás alatt kortársaink a legvonzóbb rómaiak is, görögökről ragadt át szókimondó közvetlenség Catullusra s megtevesztőn laza előadásmód — főleg a *parlando* hangzású *Levelek*-ben — Horatiusra.

A tó körül

Körülülték, mint tavat a békák. A mondás ókori. Nemcsak a Földközi-tenger keleti felét, négy oroszországi folyó déli torkolatvidékét, a Krím félsziget környékét a Fekete-tengeren s e két nagy medencéhez összekötő csatlakozó Dardanellákat. Városállamok százai a mai görög szárazföldön és szigetláncokon, a kisázsiai Törökország, Egyiptom, Tunézia, Líbia, Szicília, Dél-Itália, a francia Provansz és Spanyolország partjain, rendszerint csak a hátvédő hegyekig. Hiúságra mind első az egyenlők közt; Homéroszért hetven s nem a közmondásos hét szülőhely versenghetett volna, amilyen önteltek. Pedig néha pirinyó a felségterület, mondjuk a tihanyi félsziget, két nyúlvánnyal a Balaton-szállon Kővágóörs és Csepel közt. Nagyvázsöny vagy éppenséggel Ajka megszerzése már riasztó kaland lett volna a többi szemében, imperialista kísérlet! Visszafajzva ógöröggé, jó pár év előtt Illyés Gyula játszott is egy tihanyi köztársaság gondolatával, államelnöki tengerészsapkát kerített egy francia költőbaráttól, s a tervezett országalapításra Szabó Zoltánnal együtt meghívott engem is.

Nagyreszt két évszázad alatt, i.e. 750 és 550 közt rajzoltak ki az anyavárosokból. Legnagyobb telepítő a kisázsiai Milétosz, körülbelül nyolcvan lánya volt a Nílus-deltától a Krímig. Fölkerekedésük előtt az alapító kivándorlók megkérdezték a fő — ma úgy mondanák: „nemzeti” — jósa véleményét Delphoiban, mert az volt valamennyiük híres tájékoztatási központja, óriási bizalmas adattárral a mögöttes nagyhatalmakról is. E

hatalmakat, különösen a bőkezűbbjét Apollón papjai néha túlbecsülték a megszépítő messzeségben. Még egy minta kémszolgálat is tévedhet olykor.

Nem volt nemzeti fővárosuk, kulturális székhelyük sem állandó. Az archaikus korban, amikor népi személyiségük végleg fölszabadult asszír, babülóni, egyiptomi s perzsa hatás alól, Milétosz a fényszóró a kisázsiai Ióniában, az odavaló városok gyors elvirágzása után Athén, egy darabig örökkévaló látszattal, majd Alexandria, egyidejűleg azonban Róma, igen: Róma is, a megcsendesült Athén s a nagyon eleven Rhodosz szigete, aztán Bizánc, az a legtovább, több mint ezer évig, s ideiglenes hatalmi bénulásai alatt Misztrá és Trebizond a bölcséleti és teológiai helyettese, a XVII. században Kréta, politikailag Velence függvénye, a XVIII-ban angol uralom alatt az ióni szigetek, a századfordulón ismét Alexandria, ma megint Athén. Sohase volt olyan vérszívó polipjuk, mint Franciaországnak Párizs s a kiegyezés után Magyarországnak Budapest.

Kegyhelyekben is határtalan rituális körön belül válogathattak felsőbb hatalmak udvarlására, engesztelésére, mert ebben az egyben végzetessé válhatott a könnyelmű feledékenység. Minden hely egyenlőn minden istené, de voltak kiváltságosak is, ahol egyik vagy másik egyenlőbb a többinél. Olümpia s Dódóna Zeuszé, Számosz, Olümpia s Argosz Héráé, Délosz, Delphoi s a kisázsiai Didüma Apollóné, az attikai Braurón és a kisázsiai Epheszosz Artemiszé, Eleuszisz, Knidosz, Árkádia Démétéré, Athén, Korinthosz, Paestum Poszeidóné, Epidauros, Kósz, Pergamon Aszklepioszé, az orvosistené, de Athénban mégiscsak Athéné a mindenható úrnő a legszegényebb fazekasműhelyben éppen úgy, mint a káprázatos fellegvár tetején. Ha az óvatos félelem áldozói hűségre szoktatta a görögöket, a tapasztalat és bölcsesség elnézésre. Az isten is csak isten!, gondolták magukban, a halhatatlanság se tökéletes.

De vajon nincs a világszórványnak mégis valamiféle hazája, amihez szenvedélyesen ragaszkodik, mert olyanokká teszi őket, amilyenek, nincs-e a földrajzilag felaprózott, mozgékony népnek örök életű édesanyja, aki egy szövegtelen ősdalt dúdol felettük, akárhol laknak, akármerre járnak? Van. Elárulja egy ismert, drámai történet. Egy perzsa trónkövetelő felbérelt uralkodó testvérbátyja ellen tízezer görög zsoldost. A döntő ütközetben elesett a bérbevevőjük, s a gazdátlan sereg tisztjeit törbe csalva, lemészárolta az ellenség. Helyükre ugrott be a nyughatatlan sportszellemből addig csak velük sodródó Xenophón, egy attikai arisztokrata, s a tízezer ember aránylag csekély veszteséggel, tikkasztó sivatagon és kopár hegyóriásokon át, oldalról, hátulról zaklatva átvágta magát Babülontól Mezopotámián és Örményországon. Fölértek egy hegygerincre, s ott ezrek torkából, nem! a bordáikból, gyomrukból szakadt fel a kiáltás: *thalatta! thalatta!* A tenger, a tenger! Kijutottak a Fekete-tengerhez. Még messze jártak a céltól, de már otthon voltak, közös hazájukkal a kéklő, anyai látóhatáron. Játéknak tűnt a kemény menet hátralevő része.

Isteneik származását se firtatták; nem kérdezték, melyik közülük törzsökös. Rosszul is jártak volna, mert nevükből ítélve kevés. Innen, onnan, hol fényes múltú, művelt népektől, hol barbároktól fogadták be, de ami utána történt, az áthasonítás csodája. Ahogy a franciák valamikor nagyok voltak politikailag lázadó vagy elszakadó gyarmati színesek kulturális beolvasztásában, isteneikkel tették ezt a görögök. Naturalizálták. Még csak az se baj, ha olykor tájanként elképesztően különbözik a befogadott istenalak. Artemisz karcsú szűz Attikában, és szarvas kíséri, Kisázsiaiában a termékeny Földanya — *Magna Mater* — átváltozása, tucatszerű csicsbimbóval a mellén, s két oroszlán a testőre. De mindkét Artemisznak görög az örök érvényű ütlevele.

Próbáljunk meg szellemi átkapcsolással egyet gondolni velük. Akkor mi is elmondhatjuk: ha nincs jogilag zárt nemzet, élesen kirajzolt országhatár s külön eskü nélkül is kötelező államhűség, akkor nem világos, mi a hazaárulás, és meddig tart, amennyiben mégis kimondják valakire. Ha tengeremléki világszórvány a törzsi öntudatban megrekedt nép, s a víz a virtuális hazája, akkor görögül lehet élni bárhol a földön, s egy városállam legfeljebb ideiglenesen száműzi kegyvesztett fiait, hűtlen összejátszásért egy másik városállammal vagy szerencsétlen csatavesztésért. Ilyenkor ártatlanok is bekerültek a szórásba, mert ha valahol történetesen demokratikus a kormányforma, szeszélyes és heves lehet a népiélet.

Sokoldalú, termékeny írójuk, Xenophón a meggyőző példa. Előkelő athéni családból való, úri szenvedélye a gazdálkodás és lovassport, ereiben az arisztokratikus vér Spárta oligarchikus rendszeréhez húzza, fajtájánál fogva az athéni demokráciába beleszületett (és nem beépített) ötödik hadoszlop. Ráadásul az akkor már gyanús Szókratész tisztelő, fiatal köréhez tartozott. Mivel nincs ínyére, amit otthon tapasztal, bevágódik félig-meddig nézőnek a kalandor háborúba vonuló tízezer zsoldos mellé. Elmondtuk az imént a folytatást. A katasztrofális trónszerző kísérlet után Xenophón, az amatőr tiszt kimentette görög társait a csapdából. Erről szól máig olvasott, szerénytelen, de nagyjából hiteles remekműve, az *Anabaszisz*. Visszatérése után melegen összebarátkozott egy spártai királlyal, bámulatát magasztaló írásban öntötte ki, harcolt az oldalán Athén egyik szövetségese ellen, viszonzásul szép birtokadományt kapott Olümpia mellett. Csak ekkor taszította ki Athén. Végre ráért írni, az immár halott Szókratész védelmében is. Esetleg életével játszik, ha mégis hazatért volna a kivetetés alatt. Spártában viszont nyugodtan lovagolt és gazdálkodott, mert száműzöttekre akkor még nem vadásztak idegen felségterületen szakszerű emberrablók és hivatásos orv kivégzők. Később megkegyelmezték az öregúrnak, talán visszanézett szülővárosába, talán nem, de

máshol halt meg. Két állam hű fia az athéni lovasságban szolgált, egyikük elesett. Mellesleg szólva a viszonylag csekély számú lovasság arisztokratákból állt, ahogy a császári és királyi monarchia mágnásai is rendszerint ulánusoknál vagy huszárezredben katonáskodtak. Huszárméntében a „közsők”-nél, mert a honvéd ezredek társadalmi rangja valamivel alacsonyabb volt.

A történet vége csak nekünk furcsa, természetes az egykorú athéniaknak. Xenophón nagyon jól írt. Tehát stílárís érdemeiért halála után szobrot emeltek neki. Az eredeti elpusztult ugyan, de megvan római mása Alexandriában. Mindegy, hol, utóvégre Athén, Spárta, Róma, Alexandria egyaránt a görög műveltség háromszögelési pontja a Földközi-tenger körül, csupa szórvány központ, ahonnan — a fejezetnyitó hasonlaltal élve — átbrekeghettek egymásnak.

Hellének és barbárok

Nincs görög nemzeti egység, szórvány létformájukban van az erejük, hatásuk, hivatásuk, a legtompább lelki közegen is áthatoló mediterrán rádiumsugárzás. De *negatív* értelemben, kívülrőlállókál összemérve ugyanakkor szégyentelen nacionalisták, isteneket mozgósítanak öndicséretükre, s ezt a vallásos világnézetet — mert nincs szó kevesebből — rátestálták a rómaiakra. Az antik görög-római világ történetének a magva: sok százados harc állítólagos barbárokkal, s ebben a végzetszerű, de optimista viaskodásban csak oktan, meddő vércsapolás minden másfajta küzdelem, akár városállamok, akár római császárok közt. Apáról fiúra rostozatukba rakódott le az elkülönülő tudat, s olyan jelentős, hogy feltűnő figurális jelképnek választották legszentebb kegyhelyeiken. Tudatosan ismétlődik a téma: mítoszok egyértelmű ábrázolása pár arasznyi vázáktól templomok háromféle szobrászati teréig. Embernagyságban vagy azon felül a keleti és nyugati oromzaton; a tetőgerendaközök: *metopék* kisebb domborműfaragásain; a zárópárkány alatt körbefutó, szintén alakos díszítő szalagon, a *frízen*.

Főleg három regéhez folyamodtak. Zeusz és olümposzi istencsapata elbánik a zabolátlan, otromba gigászokkal, azaz: teljessé válik az idegen istenek civilizált beolvasztása; görög lovasok és gyalogosok győztesen megküzdnek a szilaj kisázsiai — de csak mondabeli — amazonokkal; a görög emberhez hasonló lapithák pedig a vendégjogot tipró, felül ember, alul állat kentaurokkal. Fájdalomtól eltorzult gigászok, félkeblű nyilazó nőstények: amazonok, lólábú betyárok: kentaurok. Barbárok. A front másik oldalán ők és isteneik, az olümposzi nagy seprés után. Csak én magam nyolc efféle mesecsatát láttam részint a szobrok eredeti helyén, részint görög, szicíliai, angol és német múzeumban. Számuk megszorodott a perzsa előzőnlési kísérlet visszaverése után. A görög művészet és irodalom öndicsérő propagandája kezdettől fogva időtlen emlékezetre volt szánva s nemhiába. Közhely, hogy a görögök megmentették Európát Ázsiától. Így tanította az iskolám. S előttem hány nemzedéket hány más.

Örökké tartó üzenetüknek valóban ez a veleje, csak kérdés, megértették volna-e a fogalmazást. Sohase nevezték magukat görögnek, a szó latin, állítólag valami kis görög törzsről. Nevüket a latinból vette át a többi nép, spanyolok, németek, angolok ugyanúgy, mint mi vagy a lengyelek. Ők: hellének, azok voltak, ma is azok. S kiderül az igazán világlátott Hérodotoszból, a nagy mentő háborúk kortárs történetírójából, hogy ködös fogalmi voltak a két névről: Európa, Ázsia, gyermektegy szófejtéssel kísérletezik, aztán ráun s abbahagyja. Persze, persze, kontinensek, de ki tudja, mekkorák, s határuk talán a Don-kanyar? Volt határozott, másik értelme is a két szónak. Európa: mondai királylány, bika alakban szöktette meg Zeusz — reneszánsz kori festők ínyenc témája —, Asia: római tartomány a mai Törökországban, egy a tucat közül. Nem csoda, ha az ógörögök kissé tanácstalanul hallgatták volna hódolatunkat, amelyre mindig nyitva volt a fülük. Hogyan, a görögök megmentették Európát Ázsiától? Lehet kérem, lehet, ha úgy gondolják, de szerintünk inkább Athén és Spárta mentette meg a barbároktól a hellén világot. Így már rögtön megértik. Athénban főleg akkor, ha véletlenül kifelejtjük Spártát.

A mitikusra nagyított, jelképes harcoknak azonban állandó volt a valóságos hátterük, földi méretben. Perzsák, punok, etruszkok — két hatalmas, összejátszó ellenfél Szíria és Gibraltár közt a mediterrán medence egész hosszában — s a rémületes gallok, mai szemmel tulajdonképpen az egyedüli barbárok a felsoroltakból. Ha a perzsákkal jó időre leszámolt Nagy Sándor, a punokat és etruszkokat Róma tüntette el, amazokat három népi háborúban Karthágó ellen, ezeket lassú felszívással, csekély vérengzés árán. Néhányat vagy sokat közülük, nem tudjuk, hányat, még Julius Caesar idejében is felismertek raccsolásukról. Maecenas, a császár bizalmasa tartott rá, hogy az, talán csak azért, hogy mondhasa, etruszkokból ő valódi kék vér: királyi származék.

Róma túl alapos munkát végzett. Punok és etruszkok a tengerek s valószínűleg az Atlanti-óceán kegyetlen természetű, de nagy kultúrájú, dúsgazdag hajósai voltak, számos területen megsemmisítő ellenfelük mesterei, a gall törzsek ellenben valódi barbárok, atlétikus rombolók, fosztogatók, s betöréseiknek

Kisázsia éppúgy ki volt szolgáltatva, mint Észak-Itália. Pergamon éppen azért magaslott a többi kisázsiai görög városállam és kiskirályság fölé, mert urai, az Attalidák kétszer is elhárították a katasztrófát hegytetőre épült, pompás székhelyükön kívül a környező vidékről is, egyikük neve így lett Szótér: szabadító, megváltó, mint később Krisztusé. Hála jeléül a kegyeletes család akkora oltárt emelt Zeusznak, hogy János Jelenéseiben ez a sátán fő trónja, márpedig a bibliai látnok alighanem járt Pergamonban. Oldalain megismétlődik a jól ismert szimbolikus értelmű mitológiai történet: civilizált istenek harca gigászokkal. Persze az égiek közül senki sem esik el, nincs, mert nem lehet hősi halottjuk a jó ügyért, ruharedőjük rendezett, arcuk derűs, hajuk csigásán omlik vállukra, a sebesült vagy halódó gigászok fintorognak, arcuk grimaszba rándul a fájdalomtól, üstöküknél fogva vonszolják őket a földön, oroszlánok, kígyók, ebek prédái. A barbarizmus elleni hatalmas propagandamű bizony barbár látvány. De szobrászatilag az oltár a hellénizáló „barokk” stílus egyik fő-fő alkotása, világcsodaként emlegették a rómaiak is. Óriási a mérete, harminchat méter széles, s a domborművek alakjai kétméteresek. Feltárója, Carl Humann vasútépítő mérnök volt. Az 1870-es évektől kezdték Berlinbe szállítani a kiásott töredékeket, s körülbelül egy évtized múlva már ott volt a roncsaiban is külön épületet igénylő, monumentális mű. Ma is megvan, érintetlenül, mert a háborús ostromot és pusztulást Hitler elégett hullája körül biztosabb fedezékben vészelte át, mint az élők. Talán, hogy figyelmeztessen: kiművelt nép is lehet néha vadállatian barbár.

Pergamon lábánál Bergama az élő török alsóváros neve. Van hozzá hasonló a Nagyszőlősi völgyben elég; piacán megtaláltam a Mari néniket, hagymát, paprikát, tököt, barackot, görögdinnyét árultak buggyos piros nadrágban. Faluhelyen, kisvárosban nagyrészt még azt visel az idősebbje. A szekeresek és sofőrök közt meg fel-felbukkant Csoóri Sándor és Kósa Ferenc; ha nem ők, hát a hasonmásuk. De amikor egy évtizednél is rövidebb idő múlva visszatértem, már eltűnt majdnem minden ló. Átváltoztak benzingőzzé.

Iskolai szünet volt első otthentemkor. Serdülő lányok ünneplőbe öltözve, mandolinszóra táncoltak két terebélyes pínna árnyékában a csupaszon maradt oltártalpatzat körül, fehér fejkendő tanítónő, ő is buggyos nadrágban, pengette lábuk alá az ütemet. Ókori idill volt, megelevenült Claude Lorrain- vagy Corot-festmény egy boldog Árkádiáról. Nézttem, csak nézttem a tavaszi táncot — május elseje volt —, vajon ki a barbár itt, s ha barbár, miért alábbvaló a görög? Ezek a lányok is lehetnének görögök.

Et in Arcadia ego...

Tudom, Halál, tudom, ott vagy Árkádiában is. Hamarosan elnémul a mandolin, szétszélednek a lányok, de addig az élő tánc szebb a legékesebb romnál. Mialatt egy berlini múzeumban csonka gigászok vonaglanak Zeus csonka istencsapatának a lábánál, örök emlékül, hogy a gall ököl nem tudta szétfűzni Hellász védpajzsát, itt mindent elborít a májusi pezsgés, zsiromlás. Hol vannak a hellének és hol a kelták? — kérdezte Petőfi, s én hozzátoldottam csendes iróniával: itt vannak milliószámra, görög és francia és skót és ír a nevük. Hol vannak a hellének és hol a törökök? Itt vannak a mediterrán tenger szögletében, Ciprus szigetén még egymásra lövöldöznek, de Athénban és Isztambulban már ki-ki a maga politikai haragosára, mert a belső ellenség lett az igazi s nagyobbik. A testvérem.

Delphoi és Ozümandiász

Mindinkább sejtjük, mert tisztábban látjuk, milyen jó élete lehetett a leleményes, meggondolt, szervezőképes kőkori embernek. Aranykor persze soha nem volt, az csak a Vaskor együgyű, sóvár ábrándja, mikor már keselyűk, sakálók és hiénák beszegődtek szolgálni az ércablák véseteire méltó történelmet. Égető sérelmek és avultan kitaró gyűlöletek nélkül, tehermentesen élhetett mindennapi gondjainak őskori fajtánk, leletekből ítélve meg is birkózott velük. Csak az utolsó emberöltőben jött rá a régészet, hogy tervszerűen s nagy területen értett a legnehezebb iparhoz, földméli bányászathoz is. Kezdetől fogva maga ura az ember, ha hagyják; Robinsonon nem érdemes csodálkozni. Szavamat erősíti, hogy egyszer Jerikóban vigyázatlan lépéssel bezuhantam egy feltárt nyolcezer éves házba. Frissen emelt falai közt annak idején már nyilván csak gyermekaltatónak mesélték: hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy barlangi ember. Aki persze biztos tájékozódóérzéssel választotta ki összkomfortos barlangját. Nem elég nekünk, hogy életrevalóságban egyenrangú volt a hódal?

Ám a ködbe vesző színen megjelenő görögök egészen más állapotokat ismertek meg a Földközi-tenger termékeny, keleti félholdja körül. Magas kultúrákat, öntözőgazdálkodással vagy anélkül. A szó kétértelmű. Magas kultúra jelenthetett önimádó királyisteneket, akik egy rettenetes istenkirály bizalmasai, és korlátlan a küldetésük. Annyian voltak az Ószövetségben a szegény zsidó pásztorok körül, hogy alig lehet összeszámolni. Nekik dolgoznak a legügyesebb toronyépítésszek, szobrászok, vízi mérnökök, csillagászok, jóspapok, orvosok, balzsamozók, műasztalosok, hadvezérek, nagybani városirtók és túlteljesítő hajcsárok a

kőhordó munkatáborokban. Nekik volt mindig a legtöbb hadifoglyuk, behódolt népük, idegen adózójuk. Nemzedékeken át tanulhattak tőlük az ökörsütő, szegény görögök.

Ők azonban csak módjával tették, selejtezve. Olyan válogatósan, hogy idővel teljesen felforgatták a közszellemet királyistenek oroszlán- és embervadász felségterületén. Kirívó hibáik ellenére ezért kell lehetőleg ragaszkodni példaadó magatartásukhoz. Azóta sincs jobb. Előgyártott mai toronyházakban, sőt műholdakban is érvényes a viselkedésük.

Egyszerű volt az emberről vallott hiszekegy, szöges ellentéte annak, amit maguk körül láttak, és technikai kivitelét becsületesen megcsodálták. Bizonyára minden világlátott görög hosszan elámult egyiptomi és mezopotámiai szobrokon, de a hiszekegyet nem rendíthette meg semmiféle ámulatuk. Ellenkezőleg, intelmükre szolgált. Soha ne vetélkedjél az istenekkel, mert halandó embernek lenni mulandóságunk ellenére éppen elég nagy rang és méltóság a világrendben, amely fölött a Sors uralkodik, bünteti a nagyzási téboly túlkapasait — *hübrisz* a neve —, s ragaszkodik a halkan, de kötelezőn sugalmazó erkölcsi törvényekhez benned, bennem, mindnyájunkban. Jó részük íratlan. Másfelől ne alázkodj meg semmiféle királyisten előtt, s bármilyen fényes az ábrázata, homlokodat ne verd előtte a padlóra, mert tetteid fölött a magad ítélete dönt, nem a beidegzett félelem és vak engedelmesség. Van a *szabad* gondolkodásnak egy középútja istenek és földi zsarnokok közt, az a tiéd s mindenkié, aki vállalni meri, azon járjál, azon hajózzál. Tengeri nép vagy, költöző madár, nem röghöz kötött ígás. A papoknak pedig ne adj kiváltságos hatalmat, főleg ha monopoljogot igényelnek a közvetítésre menny és föld között. Az a jog nem a te utadat egyengeti az istenekhez, csak templomi kincstárukat hizlalja. Úgy sincs menekvés, pályázni kell az istenek hathatós segítségére, akármilyen szeszélyesek olykor, de tűrni kell rejtélyes haragjukat. A türelem a bátorság legnemesebb formája. Légy bátor, önábrándítás nélkül, tudd, hogy hősökre is igényt tart az alvilág, halod messziről a jajszót és zokogást: kiterített bajtársadat siratják az asszonyok és holnap téged. Ennyi a hiszekegyük az emberről, ha görög az az ember.

Résen álltak, mikor leültek tárgyalni egymással. Nem áltatták magukat senkiről, jó néhányuk még az istenekről is megvolt a fanyar véleménye. Kártékony bolondnak nézték volna Rousseau-t, az emberboldogítót, s nem ok nélkül. De ha tökéletlen is a fajtánk, minek fölöslegesen kegyetlenkedni vele hatalmi örületben, úgyis elég kegyetlen hozzá a Sors! Igazi elemük a csúfondáros ironia vagy a fatalista részvét, amelyből kipároltak minden érzelgősséget. Meghalt egy szép ifjú? Véssük a sírjára: Táncolt és tetszett. Találó, tömör és szívfacsaró. Ezt ajánlotta volna Szapphó, az első női költő, s ugyanígy írt még Kavafisz is, Ady életében.

De azért hittek a kiválasztott emberben, felismerték bizonyos jelekből. Ilyen a látnoki képesség, a testi-lelki gyógyító erő s a sorsdöntő rejtvényfejtés. Oidipusz egész királyságot nyert e képességével, akaratlanul a vesztére, mert korábban, a Szphünx-szel folyó talányfejtő mérkőzésük előtt hirtelen haragjában megszegte a sugalmazó morális törvényt, és jaj!, saját apja volt az általa meggyilkolt áldozat.

Elégé lesújtó a múltunkra, hogy effajta felsőbbrendű, „tudó ember” 1550 és 1700 közt módfelett gyanús lett volna, s valószínűleg bitón vagy máglyán végzi a boszorkányégető európai járvány alatt. Léleklátóbbak voltak az ókorban, különleges isteni erőt tulajdonítottak neki, és kiválasztottként tisztelték. Azt se tudták, mi a boszorkányper és eretnekégetés, elképzelhetetlen is lett volna olyan vallásban, amely különböző fajú és eredetű isteneket házassított össze, amikor már fából, növényből, állatból mind emberszerűvé váltak.

Voltak persze papjaik: jószok, azaz tájékoztatásügyi miniszterek, s nem hittételek betűin lovagló fanatikusok. Különösen városközi háborúk és új telepítések előtt lehetett használni titkos értesítéseiket, amiket fejlett önvédelmi érzéssel lehetőleg kétértelműn szövegeztek meg. Delphoi a fő jósda, terepszemlélő sasok lehettek a helyválasztás földérítői, mert más világrészekben bizonyára akad még szebb pontja a földnek, de Európában aligha, hitetlenekben is elnémult áhítatot gerjeszt, olyan isten-viselő. A meredeken lezuhanó, szoros sziklák tövében áthévülő romoknál még változatlanul bugyog a kasztáli forrás, amelyben megtisztultak a zarándokok, haj-, kéz- és lábmosással, aki ártatlan, testüket bemártva a gyilkosok; későbbi keletű, római hagyomány, hogy jó költészetre is ihletett. Tenyerembe merítve ittam belőle, ahányszor ott jártam, meghatva s némi büntudattal magister Csokonaira és Berzsenyi tekintetes úrra gondolva; faggyúgyertya mellett, nyomott fedelű, szűk dunántúli kúriában az egyik, somogyi disznótorokon a másik ebből a forrásból szeretett volna meríteni, hogy csodálatos verseket írjon. De hiszen ittak is egy „szebb lelki világ szent óráiban”, s nemcsak egy-két kortyot! Ha van lélekvandorlás, ketten a leggyanúsabbak, egy görög szigetről szöktettük meg őket, olcsó saruban, göcsörtös bottal s vastag átalvetőben északi szelek ellen, ha már pincékben illatozik az újbor.

Nem, Delphoit soha nem hagytam ki. Milyen fullasztó és megfutamító ebben a zajtalan tájban egy piramis belseje, közepében a süketítő csönd egy kifosztott fáraókoporsó körül, még műholdak gyomra is lakályosabb lehet. S milyen eltompult ágaskodó oroszlánok torkában a nyíl egy oroszlánszívű asszír vagy babüloni fejedelem íjáról. Ozümandiász, Ozümandiász!, darabokra zúzva fekszik szobrod a pusztában, kőarcod,

szörnyű két nagy csonka lábad. A görögrajongó Shelleyt időnként elragadta a szóár, de ezt a tömör versét egy antik görög írhatta volna, hogy nagyobb súlya legyen a fejezetemnek.

*A talpkövön kevély igék sora,
„Király légy bár, jöjj és reszketve nézz,
Nevem Ozymandiás, urak ura.”
Más semmi jel. A roppant rom körül
Határtalan szélesre s hosszúra
A holt homoksík némán szétterül.**

Vonj vállat, s menj tovább...

Adósság

Rendbontó újításaik adóssai vagyunk majdnem mindenben, ha többé nem is kötelező az iskolai görögoktatás. Európa egyszer már félhomályos, hosszú századokra elfelejtette nyelvüket, de latin és arab álarcban akkor is érvényes volt az adósság.

Homérosz gigászi belendítésétől máig kezdő sebességgel forog a világirodalom. Ők szólalnak meg először magánemberként, feltárva keblüket, akár szerelem, akár harag, gyász vagy halálfélelem a halhatatlan közüggé átlényegülő, személyes vallomás ingerkeltője. Horatius restelkedés nélkül bevallja, hogy pajzsát elhajítva megfutamodott egy vesztes csatából Philippinél, de Arkhilokhosztól veszi a bátorságot e szégyentelen őszinteséghez. (Mellékesen: azért a bronzsal bevont bőrpajzsot, mert gyalogos fegyverzetben az volt a legnehezebb.) Catullus nyilvánosság elé teregeti a céda Lesbia bűvölő varázsát, de gondos irodalmi tanulmány az előzmény: alexandriai költőket olvas Kisázsia partjai körül vitorlázva vagy otthon, a Garda-tónál. Fűrészporos királykrónikák helyében, szakítva az egyhangú személyi kultusszal, ők az oknyomozó történetírás úttörői s rögtön a mesterei, ma élő történészeknek sem árt, ha időnként előveszi Thuküdidészt s római tanítványát, Tacitust. A XVII. századig jóformán minden magánjellegű vagy iskolás filozófia: görög függvény. Műfajteremtésük hosszú listáján ott az életrajz, nagy embereké is szeplőkkel, bibircsókkel, önéletrajz, topográfia, útirajz, kalandregény (Shakespeare egyik forrása) s a novella: Boccacciótól Graham Greene-ig legalább egy tucat szűkszavú mester bújt ki a szófukar *Epheszosi özvegy* című milétoszi mese tojásából. Sohase feledjük, hogy aki négyszáz év előtt egy könyvtárra valót összeolvasott latinul, márpedig akadt ilyen szép számmal, tudva-tudatlanul nagyrészt görögöknek adósodott el. A rómaiakban volt annyi becsület és gőg, hogy soha nem tagadták: ők inkább közvetítők, mint kezdeményezők. Világhatalmi tudatuk és nagystílusú életszemléletük hatása alatt persze tökéletesítők is; az értelem játékos homokgátjait tartósabb cementgátakra cserélték ki.

Görögökkel kezdődik az urbanizmus. Nem ők az első városépítők, de nyomtalan pusztulások miatt ők mentették át az utókorba a rostély alakú, szabályos utcahálózatot. Nyomuk sincs még a tájon, amikor Hattuszasz, a mai Törökországra és Szíriára kiterjedő hettita birodalom fővárosa, a szíriai Ugarit és Mezopotámiában Babülön már szellős, rendezett nagyváros, egymást derékszögben metsző utakkal. Mindez csupán ásatásokból derült ki. Példájuk történelmi szakadás nélkül azért szaporodott el görög településeken, mert jól szemügyre vette a milétoszi Hippiodamosz. Benne már név szerint tetten érjük az első nagy várostervezőt, még azt is tudjuk róla, hogy piperkőcen öltözött, ami nem lehetett könnyű a minden osztályra érvényes, egyszerű viseletben. Először maláriás szülővárosát építette át, s amikor Periklész elsöpörte az Athénhoz immár méltatlan, régi pireuszi kikötőt, rábízta, hogy tegyen olyan csodát a tengerparton, amelyet az államférfi munkatársai, építészek és szobrászok az újjászülető Akropoliszon. Hippiodamosz tervezte különböző törzsek telepítő részvételével az egyetlen pánhellén várost, a dél-itáliai Thurioit (az is Periklész nagyralátó, imperialisztikus gondolata volt), agg korában állítólag Rhodosz fordult hozzá tanácsért. Mai fogalmak szerint Finnországtól Brazíliáig röpködne. Rostélyhálózatot alkalmazott mindenütt, hogy jól szellőzzenek az utcák, s Nagy Sándor után, a hellénista stíluskorban szinte valamennyi kisázsiai nagyváros, Epheszosz, Priéné, Halikarnasszosz a *hippodamoszi* alaptervet használta fel a megújulásnál, változtatásan simulva a domborzati körülményekhez. Nem így a rómaiak. Száraz hadimérnökök először az állandó táborokat szabták ki hasonlón, de a példa később átragadt minden új városra, futószalagon urbanizálva a

* Tóth Árpád fordítása.

birodalmat az egymásra merőleges két tengely, *cardo* és *decumanus* körül, metszéspontjukban a kötelező fórummal, amelyen előre megvolt minden középület helye. Britanniától a perzsa határig nem érhetett meglepetés egy világutazót, mert folyton ismétlődik a séma, amelyhez ragaszkodott a bürokratikus végrehajtásra beidegzett császári kormányzás. Ostia Antica a legkönnyebben megközelíthető példa, harmincöt-negyven percnyi hajtásra Rómától. Úgy látszik, ők nem unták meg. A középkorban főleg római maradványokon tovább élő városok őrzik az alaprajz emlékét, Trier Németországban, Itáliában Firenze, Verona, Turin, a XVIII. századi újklasszicizmus aztán hűséges utánzó lázban, fejedelmi pártfogással sok festői, gótikus utcaszövevénybe szántott bele ezzel az ókori rendező elvvel és gyakorlattal. De a hippodamoszi város világgraszáló mai mintája mégiscsak az a mértani hálózat, amely ránőtt a Manhattan félsziget csücskén gubbasztó, kis holland kikötő, Új Amsterdam girbegurba sikátoraira. Rég megváltozott a név, ma New Yorknak hívják.

Orvosisten és öreg garabonciás

Alacsony növésű volt, és Szókratész kortársa. Mint emez, ő sem írt le semmit, vagy elkallódtak hiteles művei. Ennyit tudunk Hippokratésről. Arany Jánossal szólva „eszmévé finomult”. Ő a jó orvos.

Ókori népeknél gyakran papi kiváltság és titok a gyógyászat, amit Egyiptomban, Indiában, Kínában magas fokon gyakoroltak. Mivel a nagy görögök jelentős része hosszú életű, nyilvánvaló, hogy adtak az egészségükre, jobban, mint a rómaiak. Azt hiszem, jelentőségteljes, hogy Apollón mitikus fiát, Aszklépioszt megtették istennek. Két halandó gyermeke seborvos Trója ostromlói közt, egyikük meg is sérül egy borzalmasan vérengző összecsapásban.

Mert aki orvos, az ér ám annyit, mint sokan együtt, hogyha kimetszeni nyílveesszőt kell s hinteni gyógyszert.

Az ógörög kórházak üdülőszállóval és szakkönyvtárral összeépült szentélyek voltak, nagyméretűek Epidaurosban, a pergamoni fellegrvár alatt és Kósz paradicsomi kis szigetén, ahol Hippokratész tanított, ha nem volt éppen úton. Ma nyilván folyton hívnák konzíliumra, s ide-oda ingázna Los Angeles és Kuwait között, akárcsak híres angol szakorvosok. Bár nem maradt fenn hiteles írása, úgy-ahogy kirostálható a nevével fémjelzett későbbi salátahegyből, hogy miként gondolkozott. Remélhetőleg nem adunk szájába olyat, amit ne vállalna.

Betegeknél az egész test vizsgálatra, minden tünet figyelemre, mérlegelésre, leírásra szorul. Minél több az adat, annál valószínűbb, hogy kezünkben a kulcs. Orvosával szövetkezve saját orvosa a megtámadott ember, készüljön fel lelki ellenállásra, amit jó vagy rossz környezet, éghajlat, diéta fokozhat, illetve leronthat. Az a gyanúm, hogy a rákbetegség rémületes terjedését különösen az Egyesült Államokban levegőfertőzésnek, konzervkosztanak, világvárosi magánynak, zilált idegekkel felhajtott tömény szesznek, marékszámra zabált reggeli serkentő s éjjeli altató piruláknak tulajdonítaná. Kellő természettudományos ismeret nélkül is ő és tanítványai félték a külső-belső vegyi mérgeződéstől. Maximájuk, hogy a megelőzés többet ér, mint a kezelés; jó étrend és tiszta levegő jobb az orvosságnál. Gyógyszerekkel takarékoskodtak, mert szerencséjükre még nem voltak svájci világcégek, a műtétet lehetőleg kerülték, valószínűleg nem anatómiai tudatlanságból, hiszen valamivel később alexandriai doktorok már rendszeresen boncoltak, s a pergamoni Galénosz egy ideig gladiátoriskola háziorvosa. Szokás volt, hogy komoly betegek a szentély tornácában háltak a földön, abban a reményben, hogy Aszklépiosz szent kígyója meglátogatja őket, amíg alszanak, másnap aztán megkönnyebbülve, esetleg gyógyultan ébredtek föl. Makacsul hittek benne, gyógy mód maradt nemzedékeken át. Talán az történhetett, hogy álmukban autoszugesztíóval életöszönük kifogta a tudat alól a halálfélelem vagy halálvágy szelét. Ártani semmi esetre sem ártott egy csendes éjszaka a szabadban.

Aztán jött a hosszú pangás, mert miért ne kínlódjunk tízféle nyavalyától, ha Krisztus is szenvedett értünk a keresztfán? Évszázadok leperegnek, és nincs, aki becsületesen belenézzen valakinek a torkába vagy alsófelébe. Hihetetlen, hogy még a vérkeringés „titkára” se jöttek rá. Volt időnként egy-egy magányos óriás, Harvey, Ambroise Paré, Boerhaave, Jenner, Laënnec, egyébként halálos felvonásvéggel folyt tovább az érvágó és purgáló molière-i burleszk balett. Föltehető az is, bár nem bizonyítható, hogy amikor még egyetemesebb és főleg engedelmesebb volt a vallásosság, s papjaik hallgatóságos vagy kimondott helyeslésével figyelték egymást a hívek, az egyházak tilalmi rendszerén ijesztő számban tenyészték a valódi betegségnél is győtrőbb pszichoszomatikus tünetek.

Az orvostudomány csak a múlt században haladt túl az aszklépioszi szentélyek klinikai kezelésén, főleg a bakteriológia forradalmi segítségével. A kezelésben igen, de nem az erkölcsükön. Hippokratész. és tanítványai hivatásnak tekintették a türelmes gyógyítást, életelvük, hogy mindig rendelkezésre kell állni. Könnyebb is volt persze egy terebélyes nyárfa alatt, a közkútnál, mint papnővé álcázott titkárnőkkal, asszisztensekkel és háromezer kartotéklappal egy rendelőben. Ha feltámadna a bölcs ember, talán minden századik amerikai praktizálót kitessékelné a karból, s jó pár nyugatnémet csodatevőt is az érvágó szanatóriummal együtt. Másfelől persze igaz, hogy akkor még nem akadt bíróság (mint ma Amerikában), ahol zsaroló zugügyvédek heccelésére a betegek milliós kártérítési perrel támadnak ártatlan orvosukra.

Láttam Aszklépiosz három nagy szentélyét, Kósz a gyöngyszem. Középső teraszán egyszer fültanúja voltam egy görög vezető angol előadásának. Segítőkészségben s tudásban talán a legjobb kalauzok a világon, különösen az athéni nők. Alig hallgatom pár percig, megszólal bennem egy hang: „kutya legyek, ha ez nem Kerényi-szöveg”. Bár Kerényi Károly mítoszfejtő mélylélektani hálójában fennakadt jóformán minden görög isten, éppen Aszklépioszról szól egyik kevésbé ismert, legjobb könyve.

Szétszéledt a csoport, megszólítottam a vezetőt. „Bocsásson meg, nem olvasta véletlenül Kerényi Károlyt?” Rám meredt, aztán cinkos mosollyal benyúlt csíkos szövésű tarisznyájába, s kihalászta a könyv angol fordítását: „Nem olvastam, olvasom.”

Hetven körül a szél szabadon turkált hófehér hajában, a vékony csontú, szikár, ürge test zergekönnyedséggel mozgott hegyre föl, hegyről le, ő volt Aszklépiosz leghatásosabb élő reklámja. Elneveztem öreg garabonciás diáknak.

Minótauros

Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy nagy király Kréta szigetén, Minósz. Felesége beleszeretett egy fehér szőrű bikába, parázna kérésére udvari ezermesterük titkon ácsolt egy tehénvázat, belebújt az asszony, lépre ment a bika, megtörtént a nász. Bikafeje s emberteste volt gonosz szörnyszülöttjüknek, a családi szegény elrejtésére Minósz a bűnrészes mesterrel zezugos útvesztőt: labirintot építtetett a palota alá, s legmélyére zárta el a bestiát, amelynek évente hét, mások szerint tizenkét legényt és ugyanannyi lányt kellett prédául vetni, amíg Thészeusz, Athén mondai királya, még mint fogoly ifjú, egy a hétből (vagy tizenkettőből) Ariadné, a szerelmes királylány segítségével behatolt Minótauroszt vérbűzös föld alatti odvába, megölte, s ezzel véget ért az emberadózás. Közben Daidalos, az ezermester, jobbnak látta szökni a király várható bosszúja elől, s a vízi és szárazföldi határzárt kijátszva, viasszal összeragasztott tollakon elszállt. Magával vitte fiát, Ikaroszt is, de a nagyra törő ifjú, megfélemlítve az atyai intelemről, túl közel repült a naphoz, a viasz elolvadt, tollai szétestek, ő a tengerbe zuhant és megfulladt. Idáig a mese. De vajon csak az?

Van egy másik szálunk is, válasz előtt sodorjuk össze a kettőt. Az a másik szál már nem mesés. Elefántcsont szobrocskák, freskómaradványok, vázadomborítások tanúsítják, hogy életveszélyes szabadtéri mutatóműben talán a minósi palotaudvaron, talán más terepen megőrizhették egy őskori bikakultusz szertartásos emlékét. Ágyékkötős akrobaták — hivatásosak vagy amatőrök vagy hadifoglyok? — megragadva a feljűk száguldó bika szarvát, átfeljeseltek mögéje, társuk, társnőjük karjába. Vagy a halálba, bikaszarvon. Alig vitatható, hogy a spanyol bikaviadal e „bikaugrás” szinte időtlen, oldalági leszármazottja. Már maga a szokásos játéknító bevonulás hajdani emberáldozó vallásos menethez hasonlít. Ünnepről van szó, nem mulatságról.

Picasso, a szenvedélyes szurkoló, torerók barátja, portretistája, bámolója rendszeresen eljárt az arénák mérkőzéseire, Katalóniában, amíg fiatal volt; önkéntes száműzöttként második hazájában, Dél-Franciaországban. S az életmű egyik érettkori fordulóján megjelenik belső önarcképe: Minótauros, a szeretetre méltó és rettenetes, gyöngéd és erőszakos, kiszolgáltatott és törő-zúzó félig ember, félig állat, egyenlő súlyú spirituális és bestiális teljességünk megtestesítője, aminek hamiskásan is vészjósló mosollyal önmagát tartotta. Olajképein és grafikáján összefonódik a két szál. Picasso és a minósi Kréta közt bikaviadatok, és a Minótauros-rege hídján körülbelül háromezer-ötszáz éves az átívelő, kettős folytonosság. Ő az európai művészet *legnagyományosabb festője*.

Miért háromezer-ötszáz éves? Azért, mert megtévesztően kezdtem a történetet. Nincs mese, nem „hol volt, hol nem volt, volt egyszer”, hanem egyszerűen: *volt*. I.e. 1700 és 1450 közt ért a csúcsra Krétában a minósi hatalom, dicsőség s a mediterrán térségben szétsugárzó műveltsége. Mutogatni való, elegáns műtárgy az volt, ami krétai; vásárolták és utánozták csodaszép vázáit. Minósz lehetett személynév, valószínűbb, hogy egyszerűen uralkodót jelentett a nyelvükön, amely nem indoeurópai. Olyan cím, mint Egyiptomban a fáraó. A szó, labirintus hatalmi jelképük, *labrüs*: a kettős bárd görög nevéből ered, s tetszetős, könnyű megoldások

hívei legnagyobb palotájuk, a knósszoszi alatt húzódó, bor, olaj, gabona tárolására szánt pincesorral és csatornázással azonosították. Mivel falra festve, karcolva, vázán, kavicsból kirakva, gyeptől kinyesve, hol négyszögű, hol kör alakban Krétától Svédorszáig s Angliáig előfordul, s tulajdonképpen *nem útvesztő*, hanem „kicsi térben hosszú séta”, jelentését máig se tudták egyöntetűn kitalálni, a végső megfejtéshez szolgáló legnagyobb anyagot eddig Paolo Santarcangeli genovai professzor és magyar versek műfordítója gyűjtötte össze; könyve nem könnyű, de gondolatokra serkentő. Thészeusz szabadító hőstettét, amelyről Plutarkhosz nem tud a róla írt, félig mitikus életrajzban, jelképesen szokták értelmezni, ha nincs is tudományos értéke. Általa szabadult fel az adóköteles Athén Kréta tengeri nagyhatalma alól: meghalt Minótauros, megszűnt az életveszéllyel járó rituális bikaugrás. Egy ideig felkapott téma lett a régészeti leletből: húsz-huszonöt év előtt mitologikus regények háttérbe szorították az ódivatú történelmi regényeket valamelyik nemzeti hőskorról. Teljes a színváltás. Mialatt páncélos bajvívó lovagok és keresztes vitézek ásítozva várnak s hiába várnak öltözőjükben az ügyelő szívdobbantó hívására: jön a jelenés! egy másik színén farkasmosolyú, izmos, meztelen ifjak és lányok biszexuális szerelemben elcsábítják a halandó létre áhító, halhatatlan isteneket.

A lényeg persze az, hogy a görögök története hivatalosan többé nem 776-ban kezdődik, az első olümpiával, ahogy váltig állították az ókortudósok, hanem legalább kétszer olyan rég. Visszafelé a tengelyhosszabbítást Heinrich Schliemann, egy görögrajongó német nagykereskedő és műkedvelő régész hajtotta végre homéroszi hősök sírbontásával, a második hosszabbítást még távolabbra Arthur Evans, egy dúsgazdag angol papírgyáros fia. Felbuzdulva a schliemanni példán, de eleinte szerényebb szándékkal 1899-ben nekifogott Knósszosz kiásásának. Kétszer érte megszegyenítés a szobatudósokat.

Nyitott paloták

Először volt tanárom fiától s osztálytársamtól, a hódmezővásárhelyi Samu Jánostól hallottam Evansról a harmincas években. Mint a magyar külkereskedelmi hivatal athéni megbízottja, meglehetősen a maga ura volt, kávéházakban ógörög drámákat olvasott, s le-lehajózott Krétába. Akkor még nem járt oda repülőgép, s ritka madár a turista. Evansnak feltűnt a romok közé visszajáró idegen, s beszédbe elegyedtek. Neki is elmondta, hogy 1926 nyarán megért egy földrengést Krétában. Fájdalom, semmi se könnyebb arrafelé. Félelmes moraj előzte meg, bikabömbölés a mélyben, aztán a föld alól felrobogó vadállat hátára kapta az összeomló házakat. Lehet, hogy így alakult ki elég gyakori katasztrófákban a helyi bikakultusz, amely összefüggött a Minótauros-regével is, tűnődött Evans. Magános autokrata volt, utolsó a külön úton járó, óriás fajtából, ahogy Schliemann volt az első. Több százezer fontos „békebeli” nagy vagyona támaszkodva, féltékenyen magántulajdonának tekintette a napvilágra táruló Knósszoszt. Ma már szerény fizetésért kizárólag csapatmunka végez hasonló kutatást. Résztvevőit fiatalon beutalják egy régészeti intézetbe, ásnak, mérnek, fényképeznek s naplót vezetnek. Arthur Evans kalandosabban kezdte.

1871 és 1878 közt bebarangolta Boszniát és Hercegovinát, ott érte az osztrák-magyar katonai megszállás is a berlini kongresszus után. Különc választás volt, de szerethette. Raguza a támaszpontja, nyelvészkedik, a *Manchester Guardian-t* tudósítja. 1882-ben egy délszláv fölkelés idején letartóztatják mint értelmi szerzőt, a bíróság halálra ítéli, aztán — kiutasítják. Nem mintha felsültek volna s aztán idejekorán észbe kaptak egy végzetes baklövés előtt! A bíróság sohase gondolhatott kivégzésre, viszont könnyen föltehető, hogy a művelt, csendes, úri laptudósító csakugyan amatőr hírszerző volt. Kalóz hagyományuk, közmondásos kalandvágyuk, tette kész romantikájuk, imperialista ösztönük, a jogos hitbizományként kezelt világbirodalom, fantasztikus nyelvérzékük (embere válogatta persze!) sok író és álkönyvmolyt tett azzá, minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül. Cifra balkáni élményei után Evans visszahúzódt az akkor nagyon csendes Oxford még csendesebb múzeumába, s amit mások nagyítóval tanulmányoztak volna, ő szabad szemmel tette, olyan rövidlátó volt. Azaz mikroszkopikus a szemlencséje. Antik féldrágaköveken a pecsétek viszik nyomra, megszimatoz egy ismeretlen, ősrégi írást Egyiptom és a görög szárazföld között. Leginkább krétai leletek az árulók. Egy részük egyenest onnan származott, a többire athéni ócskásoknál vagy régiségboltokban bukkant, egy tudós baráttal együtt böngészkedve, a kereskedők szerint nyakukban hordják krétai parasztasszonyok, tejapadás ellen. Felderítő helyszíni szemléje megerősíti gyanúját, 1894-ben Iraklion, a főváros mellett telket vásárol, amire halála előtt már Schliemann szemet vetett, s mikor a török megszállók végleg kivonultak a szigetről, nekifog a kutatásnak.

* Ókori neve Héraklészről Hérakleion, újjörögül Iraklion, de a velencei és török uralom alatt ismertebb volt olasz neve, Candia.

Hónapok alatt fordul vele egyet a világ. Kőpecsétek helyett föltár egy miniatűr birodalmat s egy addig ismeretlen mediterrán műveltséget. Talál egy thalasszokráciát, amelynek hatalmas bázisa a tenger volt, akárcsak Evans férfikorában az angoloké, s lepkeszárnyú, kifinomult életművészete, legalábbis külszínre olyan, mint a századvégi Párizs.

E fölszínre merülő tengeri nagyhatalom kisebb-nagyobb krétai központjainak akkora a biztonságérzésük, hogy minden irányban nyitottak a tájra, védtelenek a szárazföldön. Úszó favarak védik: a flotta, *the fleet in being*, hajórajok pusztá létezése, ahogy száz éve mondták az angolok. Ásás közben találtak ugyan fegyvereket is, s agyagcserepekre rótt udvari leltárak szerint bőven volt hadiszekerek, amiket valószínűleg szétszedve tároltak, de festett és plasztikus emlékeiken csak elvétve akad csatajelenet, művészetükből pedig hiányzik az egyiptomi, asszír s babüloni dinasztikus nagyozolás, szobraik tenyérbe simuló, kis figurák, az összeégett freskók ép faltájakon vallásos vagy társas ünnep folyik, a kettő mai szemmel összeolvad. De nyilván Minósz király udvarában. A Földközi-tengeren vannak boldog és vannak ördögi szigetek, ördögi Szicília, Ciprus, Korzika, boldog Rhodosz, Málta, Majorca; a minósi Kréta lehetett a legboldogabb. Nyilván ott is véres szokások tapadtak a valláshoz — melyik hitben nincs a felsőbb megváltásért, kegyelemért, kiengesztelésért ontott vér? —, de egyébként légiesen könnyed, szinte rokokó szellemmel van telítve levegős életstílusuk, mintha sokáig tartott volna a „kilencven város” (ennyiről beszél Homérosz) békéje, bősége s a nők kiemelt rangja. Nincs istenük, csak istennőjük, nincs papjuk, csak papnőjük, itt a színes fajansz, ha látni akarjuk, hogy milyen, harangszoknyában, mélyen hasított ruhából kibuggyanó almákkal, tekerődő kigyóval a két karján, süvegben. Legalább kétszázötven évről beszélünk, 1700-1450-ig.

Megelőzőleg óriási a pusztulás. Mitől, a felbőszült természettől, külső támadás, belső lázadás miatt? Hallgat a föld. De a phoinix nem mesemadár, hanem az ember szimbóluma, tízszer felrak egy várost, szebbet és szebbet a kihűlt hamu, árvizek iszapja, tavaly még radioaktív pusztaság fölé. Gondoljunk régi s új, kicsi s nagy párhuzamokra, Jeruzsálem és Budapest, Firenze és Varsó, Saint Malo, Drezda, Volgograd, Hiroshima. Ostrom, tűzvész, földrengés, vízőzön, atomtámadás legtöbbször jobbik természetünket serkenti föl. Így történt Kréta aranykorában is. Kőkorszók domborításán, kecsesebbnél kecsesebb vázák bordáján, csőrén gyönyörű csigavonalak, polipok, halak, kagylók, virágok, vízi növények, kötetlen festői modorban, talán bűvászerezlekük is lehetett már, mint a tenger alatti sziklák közt bujkáló, uszonyos kamaszoknak a Riviérán. A krétai strandon meg se fordultak volna Cousteau kapitány és Brigitte Bardot után. Nekik is volt, sajátjuk.

Azért még sokat nem tudunk. Knósszosz volt a legnagyobb palota, de Phaisztosz, Mallia, Hagia Triada (amolyan nyári palota), Gurnia se sokkal kisebb. Erődítések, védfalak nélkül valamennyi. Vajon mind független fejedelmi székhely vagy szövetségesek, s talán Minósz király hűbéresei? A paloták közös építészeti sajátossága, hogy kicsi a kultikus hely, „házi kápolna”, viszont hatalmas a föld alatti raktártér, ahová kocsisín hiányában használaton kívül a szétszedett hadiszekereket is eltették. Érthető a tágasság, mert egyrészt a mediterrán medence körül sok krétai leletből, másrészt a szigeten használt finom építőanyagokból ítélve Trója, Milétosz, Rhodosz, Ciprus, Szíria, egész Görögország, Egyiptom, a Lipari-szigetek; kereskedelmi partnerük. Úgy látszik, főleg Egyiptom felé hajóztak szívesen. De hát Egyiptomot jó sokáig semmiből se lehet kihagyni, ha valaki fúrásokat végez egykorú népek politikai és mindennapi életében.

Amikor majdnem egy negyedszázad előtt szapora szívveréssel először kötöttem ki Krétában, két megdöbbenés ért. Egyik a knósszoszi palotánál, másik a főváros múzeumában. Szóvá teszi már első görög útirajzom, a *Halfejú pásztorbot*.[†] Arthur Evans túlságosan feltámasztotta a palotát, ugyanúgy, mint jó szándékú építészeink Visegrádot, hogy laikusoknak is áttekinthető, vizuális fogalmuk legyen arról, amit gyakorlott régész a képzeletében s rajzlapon állít helyre. Ráadásul többfelé a falakra erősítették leválasztott freskótöredékek kiegészített másolatát; messziről azt hittem, egy utazási iroda falragaszai. Ez volt a helyszíni döbbenet oka. Az iraklioni múzeumban megláttam aztán magukat a freskómaradványokat: két-három arasznyi, összeégett festmények köré komponált, stílusutánpótlások. Higgyem el, hogy Daidalosz gazdája, a kifinomult, dúsgazdag Minósz király vidéki rajztanára pazarolta műpártoló kegyét? Jó pár év múlva egy fantasztikus fölfedezés igazolta elkedvetlenedésemet; a rossz érzés nem volt pusztán akadémikuskodás. Krétától északra, Théra szigetén (amelyről még külön esik szó) Marinatosz, a legnagyobb görög régész 1967-től kezdve Akrotíriben viszonylag kevesebb sérüléssel kiásott eredeti freskókat, mondhatnám: talált a vulkánhamu alatt egy „Pompeji ház”-at a krétai művészetről. Nem csoda, hogy a fölfedezés elragadtatott versre gyűjtötte egyik jelentős költő kortársunkat, Odüsszeasz Elitiszt. A leválasztott képek az athéni Nemzeti Múzeumba kerültek. Szabad előadású, üdítő festészet társul itt stílusosan azonos

* Az se Knósszoszban, hanem Théra szigetén, Akrotíri egyik kiásott házában.

† A kötetet jelen kötetel egyidejűleg jelentettük meg elektronikusan; http://www.federatio.org/mikes_bibl.html — Mikes International Szerk.

rangú egyéb díszítéssel, az iraklioni múzeum olyan hamisítatlan csodáival, amilyenek vázák *tömegén* a tengeri motívumok s a világhíres Hagia Triada-i szarkofág. Evans nem fékezte eléggé rekonstruáló szenvedélyét, holott az épen maradt, eredeti gyümölcsöstálak, kancsók, domborított ivókürtök, vázák, kispasztikái remekművek igazán megkönnyítik a boldog visszasiklást Kréta kultúrájába, amelyen minduntalan érezzük szépasszonyok ujlenyomatát. Csak ábrándoznánk? Körülsimogat a hőségben a gyanta- és algaillatú és sós ízű levegő, a víz felett s a part menti píneaerdőben kalandok után szállidosnak pillangók, szitakötők, darazsak, s a fehér habokra fürge árnyékot vetnek halászó madarak. *Marina, Marina, Marina!* — mit, kit szólítunk magunkban, a kacéran villogó tengert vagy egy nimfát, engedékeny ajkút, mielőtt megelőz Zeusz, s eltűnik vele a lankadatlan, őrjítő tücsökzenében? Kinyitottam a szememet; az iraklioni múzeumban álltam. Ma már lecsillapodott az ámuldozás a knósszoszi freskók előtt, különösen amióta kiderült, hogy a félig megszenesedett, eredeti részeket néha félre is olvasták: *majmok* helyett *embereket* pingáltak a sás közé, vadászlesbe!

Elég a fanyalgásból, méltatlan a holthoz. Utóvégre az európai múlt egyik évezredeig lappangó, végtelenül vonzó fejezetét köszönhetjük a zsarnokoskodó nagy embernek, kizárólag neki. Ma igazságosabban tudok írni róla, helyes távlatból. Akármilyen kiváló volt, ő is a kor gyermeke. Amikor felvarázsolta Knósszoszt a föld alól, vele egyidőben a teljhatalmú angol színész-igazgatók: *actor managers*, tragikus, melodramai és vígjátéki szerepek hősei egy személyben — Herbert Beerbohm Tree és Johnston Forbes-Robertson a máig legendás két példa — irgalmatlanul meghúztak minden Shakespeare-szöveget, hogy páholylátogatásokra szolgáló, hosszú felvonásközi szünetekben aprólékosan, s ha kell, akár élő nyulakkal, agarakkal, ágyúkkal „élethűen” felidézzék II. Richárd vagy VIII. Henrik királyi palotáját, Titánia tündérligetét s az honfleurit várat. Rekonstruáltak! Evans csak azt tette, amit ők. Kortársaink, Peter Brook vagy Trevor Nunn színpada csupasz, a szöveg csonkítatlan. Akárcsak Krétában toldások és ráépítések nélkül a phaisztoszi palota s a nyári kispalota Hagia Triadá-ban, mindkettőt olasz tudósok tárták fel. „Tiszta munka”, mondjuk megnyugodva. A fiatalabb régészemzedék olyan, mint a legjobb mai színpadi rendező, puritán. De ebből még nem következik, hogy 1910 körül Beerbohm Tree ne lett volna színészkirály a maga zsúfolt deszkáin, vagy Arthur Evans ne lett volna óriás, széttekintve a remegő hőségben a kettős bárdok, kő bikaszarvak, tekerődő labirintok, mázsás olajedények, emeleti lépcsők felett. Rövidlító szemével ezeket mind ő olvasta ki *előre* féldrágakövekbe vésett, parányi pecsételről.

Aztán i.e. 1450 táján jött egy nap, amikor a nyitott palota többé nem látszott ki a lángokból vagy hamuesőből vagy szökőárból. Ki tette tönkre? A megfejthetetlen titok ma már inkább az, hogy mi?

Atlantis nem harangoz

Kréta egyik híres, szertelen fia, Nikosz Kazantzakis, a századfordulóra jellemző s szélsőségek közt hanyódó titánfajzat, képviseleti önarcképnek szánt eposzban, egy új Odüsszeiában vérpárás erotikával megéneklie Knósszosz gyönyöreit a bikaugró szép esztendők idején és kozmikus pusztulását utána; olvasó legyen, aki győzi lélegzettel első szótól az utolsóig, mert a mű ötezer sorral túltesz a két homéroszi hősköltemény egyesített méretén. Van könnyebb megközelítés is. Említettem, hogy húsz-huszonöt év előtt bestseller írók és szakmán kívüli lelkes népszerűsítők számára ellenállhatatlan tematikai csalétek Kréta váratlan összeomlása. Nekiszabadul a mesélő kedv: már dúlja, gyűjtogatja a védtelen, nyitott palotát a tengeri ellenség — (kicsodák ?) —, amikor Minosz király Knósszoszban halálraszánt méltósággal tróntermébe visszavonulva fölteszi rituális bikaálarcát, s átlényegül istenné. Ha már ölnek, legyen legsúlyosabb a tett: istenölés. Ma is megvan a király keskeny kő trónszéke.

Később az egyik szerzőt kikezdte a kétely, s önkritikával hozakodott elő. Bizony meglehet, hogy túlságosan elkapta a képzelet, Knósszoszsal egyszerűen a természet bánt el. Ha az pusztított, az atombombáig eltörpült mellette minden emberi rombolás. Talán hatott a megtérőre Szpiridon Marinatosz elmélete.

Ez a görög tudós, mesterségében egy ideig valószínűleg a legnagyobb, öregségére a kutatás áldozata lett. Véletlenül-e vagy a dramatizáló Sors akarta, hogy éppen ott történt a halálos zuhanás, ahol a helyi leletek Akrotíriben s átfogó elgondolása a krétai pusztulásról világhíressé avatták: Théra szigetén. Van a szigetnek használatos olasz neve is, Santorini, francia töről nevelt igen jó borát ezzel a címkével árulják.

Alig akad a földön a csonka szigethez hasonló látvány. Irózatos ókori vulkánrobbanás kitépte a belét, s az így támadt roppant kráterbe betört a tenger, és kitöltötte. Égési sebekkel borított, több színű sziklafal zuhan majdnem függőlegesen, félköríves öleléssel a hallgatag, sötét vízbe, takarosán kimeszelt városka fehérlik a kráter peremén, s lépcsőzetes osztással egyik ház lapos teteje a másik, felsőbb ház küszöbe. Első utamon egy daliásan öregedő angol művészettörténésszel kaptattam fel lihegve az összeégett hegyfalba

vájt meredek ösvényen, másodszor, megöregedve, öszvére bíztam magamat, az istenverte gonosz dög minden kanyarban megpróbált nekiszorítani a sziklának, hogy térdemet törjem.

Marinatosz az 1930-as évek végén kezdte látni a valószínű összefüggést a thérai vulkánrobbanás és a minószi aranykor megsemmisülése közt. A két sziget körülbelül száztiz kilométerre fekszik egymástól. Túl messze? Dehogyan, ha összevetjük egy meggyőző múlt századi tragédiával. 1883 augusztusában szétrobbant a Krakatoa tűzhányó, s a sztratoszféráig felnyúló, négyszázötven mérföldes hamuoszlop sokkal nagyobb távolságra borította el Jávát, Szumátrát, körülbelül negyvenezer halálos áldozatot szedett Indonézia szigetein, s a katasztrófát Hongkongban is megéreztek, több ezer kilométerre. Marinatosz elméletét az 1960-as években felkapták külföldi egyetemeken, görögökhöz társulva amerikai és angol természettudósok láttak vizsgálathoz, vulkánszakértők, geológusok, geofizikusok. Elképesztő volt az eredmény. Rhodosztól Krétán keresztül a Nílus-deltáig mindenütt találtak thérai vulkánhamut a környező tengerfenéken, s e hamu egyidős a robbanással. Összevág a dátum; i.e. 1470 vagy 1450 körül történt a kitörés, s ugyanakkor a krétai kultúra veszte. Nem az első, de a legpompásabbé. Kétszáz méter magasra becsülik a meglódult térségen végigsöprő szökőárt; elég, hogy városokat lefricskázzon. Ő lehetett a tengerből váratlanul partra ugró ellenség.

Marinatosz csak eddig ment el, s még idáig se követte mindenki. Se Homérosz, se Hésziodosz, se más nagyon korai tanú nem ismeri a történetet, ami cáfolatnak még kevés, mert egyszerűen hamarabb megszakadt emlékü a múlttól. De mindössze tíz éve folyhattak az izgató ásatások Knósszoszban, amikor valakinek eszébe jutott Platón története Atlantiszról. Kétszer is visszatér rá, egyszer a Timaiosban, egyszer a töredékes Kritiásban, a népajkon élő legendás hét bölcs közül az athéni Szolónra hivatkozva. Tudta minden tájékozottabb görög, hogy milyen szenvedélyes krónikások az egyiptomi papok; tekercseikben szunnyad nemcsak népük, hanem más népek memóriája is a világteremtés óta. Nos, amikor a Nílus-deltában, *tehát közel a tengerhez* Szolón megfordult náluk, a csácsogó, szeles görögök iránti leereszkedő jóindulattal felvilágosították, hogy levéltáraik szerint 9000 év előtt történt egy eget-földet rázó szerencsétlenség, amelyben eltűnt egy világrésznyi sziget, Atlantisz. Nem itt a közelben, ellenkezőleg, túl Héraklész oszlopain: a Gibraltár-szoroson. Nagy birodalom volt, háromfelől behatolt a Földközi-tengerre, de „a te országod” (értsd: Athén), mint a hellének vezére kivédte s visszaverte a végveszélyt. Utána szörnyű vízőzön s földrengés támadt, és Atlantisz az óceán fenekére süllyedt, azért nem lehet arra hajózni. Körülbelül három-négy nemzedéken át továbbított szájhagyománnyal juthatott el a történet az agg egyiptomi levéltáros paptól Platónig a szokásos módon: apám mondta, neki egy öreg barátja, aki az apjától hallotta, annak az apja pedig Szolóntól.

De miért süllyedt volna az óceán fenekére?, vetődött fel a csábító kérdés, amikor Knósszosz kezdett közámulatra fölmerülni a mélyből. Vajon nem Krétáról van szó? Az egyiptomiak mindig nagyvonalúan dobálózta évezredekkel, s nem lévén vérbeli hajósnép, még korabeli mércén is ingatag a földrajztudásuk. De Szolón nyájas kioktatása ezúttal mégiscsak rátapintott a lényegre, csak egy kicsit helyre kell pofozni. Atlantisz elsüllyedése valójában a minószi kultúra összeomlása Egyiptom közelében, nem kilenc, csupán ezer év előtt!

Ha hiszem, hiszem, ha nem, nem. Lehetséges, hogy Platón nem is érdekelte az egyiptomi közlés esetleges történelmi magva, ámbar többeket elgondolkosztatott, hogy a filozófus meséje szerint a tíz atlantiszi herceg kötéllel és husánggal vadászik a Poszeidónnak áldozandó bikára, márpedig az effajta bikafogás ábrázolása ott van két csodálatos domborított aranyserlegen, amit görögországi földben találtak ugyan, de gyaníthatón krétai mestermű. Ezzel megszakad az összefüggés; ki tudja, esetleg valami telepátikus üzenetet fogott el Platón, aki maga is mítoszteremtő költő volt. De valószínűbb, hogy Atlantisz csak példázat a politikai gondolkozó számára, ürügyül használta a ne keresd Atlantiszt, Utópia sziget első képzeletbeli őst egy Tökéletes Állam vágyálmának földrajzi rögzítésére.

Mi, akik a televízió képernyője előtt kővé meredő, tehetetlen szemtanúi vagyunk, hogy a föld tojáshéj kérgének törésvonalain Japánban, Kínában, Török- és Görögországban, Itáliában, Jugoszláviában, Chilében, Kaliforniában tízezrek fulladnak házromok alá, és százezreket tesz hajléktalanná pár perces lökés, ragaszkodjunk a legegyszerűbb magyarázathoz. A földrengéshez. Persze népek összefolyó tudatmélyi közös emléke regék szöttezésén egy másfajta támadást is őriz, van a villámló homályban még egy olyan csapás, amely ízelítő a világvégből. Ógörögök közt a Deukalión-rege őrzi, Babülón-ban a Gilgames monda, az *Ószövecség*-ben Mózes első könyve. A vízőzönről.

„Amikor látta az Úr, hogy az emberi gonoszság mennyire elhatalmasodott a földön, és hogy az ember szívének minden szándéka és gondolata nap mint nap csak gonosz, megbánta, hogy embert alkotott a földön, és megszorodott szívében. Azért ezt mondta az Úr: Eltörölöm a föld színéről az embert, akit teremtettem; az emberrel együtt az állatokat, a csúszómászókat és az égi madarakat is, mert megbántam, hogy alkottam őket.”

Megbánása eddig csak rövid és részleges volt. Krétában is. Talán megérintette ujjával a tűzhányót Théra szigetén, talán nem. Talán csak azt a föld alatt bömbölő bikát szabadította el, amit Arthur Evans hallott egy júniusi napon, 1926-ban. Úgy csüngött szarván a knósszoszi palota, mint egy kibelezett, haldokló torerő. Aztán ropogni kezdett a tűz. Aztán elsimította a feledés boronája.

De ez csak sokkal később történt. Romjait a görög szárazföldről hamarosan megszállták s a lakhatásig helyreállították volt kereskedelmi partnerei, várakozó kalóz nagyurak. Másfajta az írásuk, mint előttük a minószi krétaiaké, emezt A-nak, amazt B-nek nevezik. *Lineáris A* és *lineáris B*, az elsőnek máig hiányzik a kulcsa, a másodikat 1952-ben megfejtette Michael Ventris, fiatal angol építész, egy régész barátjával együtt, pusztán kedvtelésből. Elállt a világ lélegzete. A nyelv görög volt, ásatag, de érthető.

Azaz megjelentek a görögök. Schliemann népe, Agamemnón sírból kelt árnya, Trója ostromlója. Őket már Homéroszba vetett vallásos hitükkel egyszer s mindenkorra őseiknek ismerték el történelmi korok görögjei.

AZ ÉNEKES

Nagyurak a megaronban

Érthető, hogy megszádlult az a makacs ember. „Láttam Agamemnón arcát”, sürgönyözte Schliemann a német császárnak, amikor egy feltárt műkénéi sírban szembenézett egy arany férfialarccal. Kit is értesített volna elsőnek a csodáról egy hűséges német alattvaló? Ámde ezúttal túl szerény volt a máskor joggal szerénytelen ember: akaratlanul fiatalított. Az álarc még ősbib halottat takart, mint a Trója elleni vezért. Ha viselője nem is volt maga Agamemnón, elődje, rokona, fajtája lehetett.

A műkénéi várhegy a görög szárazföld domborulata, közel a tengerhez, heroikus tájban, Argoszbán, a peloponnészoszi félsziget északkeleti csücskén. Képzeldés nélkül is baljóslatú színpad. Átlépünk egy világba, amely ide-oda hajózás közben sokat tanult az aranykori Krétától. Ha nem is a gyarmata, kulturálisan nyilvánvaló tanítványa. Belső szervezete, életstílusa, erkölcei, szokásai viszont különböznek a mintától, amely több tekintetben az ellentétük. Nincs nyitott palota, hölgyeiket se lehet fitos orral, csicseregve elképzelni, mint a harangszoknyás krétai dámákat. Nyílt anakronizmussal szólva a sedani vereség után vagyunk: szétrebbent a vége-hossza nincs bál Offenbach- és Strauss-muzsikára, porosz vétesek ügetnek végig a megszállott Párizs utcáin. A hasonlat csak képzeletem pillangó játéka, mégis segít talán valamit, hogy érzékeli a kétféleséget. Utóvégre a francia Második Császárság összeomlása előtt a poroszok ellenségesen bámulva — s a bámulatnak ez a leghízelgőbb formája! — szintén élvezték Párizs önfeledten pezsgő, krinolin szédületét, bele-bele is kóstoltak; követük, Bismarck remekül mulatott *A gerolsteini nagyhercegnő* előadásán egy bársonybélésű páholyban. Csak azután gondolt a kegyetlen megalázásra.

Ma már kissé elcsépelet a kép, Schliemann szédítő lelete, tarka könyvek százai elterjesztették karosszékekben utazók közt is. Ciklopszi várfalak, a néphitben: titánok építményei; több mázsás kőgerenda a bejáratú „oroszlánkapu” fölött — mert páros oroszlán ágaskodik egy totemoszlop két oldalán; földhányás alatt méhkas alakú sírok, keskenyedő álkupolával soronként előbbre csúsztatott téglákból; arany álarcos holtak, csontvázuk mellett intarziás dísztrőrk, vadászkések; négyoszlopos terem: *megaron* a vár szívében, s nyitott tűzhely a megaron közepén; fürdőkád maguknak s a szertartásosan fogadott, mert láthatólag nemes vérből való jövevénynek; sok-sok száz agyagtáblácska, amelyen nem fogott semmi tűzvész, ellenkezőleg, kiégette jó kemény cseréppé. Megfejtett szövegük — a B írással — csupán annyit árul el, hogy keménykezű a rendtartás, bürokratikus számadás és leltár örkődik a vagyonállag felett. Végül is szegény Michael Ventris csodákat ígérő, lángeszű rejtélyoldása okozta a nagy csalódást. Nemcsak Knósszoszban s Mükénében, más helyeken is rengeteg *olvasható* rovásos cserép került elő, Nesztór, az öreg homéroszi hős püloszi palotaromjában ezernél több, de csupa monoton ösgörög számtartás, mintha a felajzott kutatók évezredekig eltemetett Szabó Lőrinc- és Illyés Gyula-versek helyett példás termelőszövetkezeti könyvelésekre bukkantak volna. Persze azoknak is megvan a történelmi hasznuk.

Feudális társadalom volt; szétszórtan az egész görög szárazföldön Vörösmarty-féle „szomszéd várak”-ban különböző hatalmú kiskirályok bástyázták el magukat, s időnként nagyszabású kalóz expedíciókra szövetkeztek, ki öt hajóval, ki az ötszörösével. Ilyen lehetett — ha volt — a trójai háború, s rendkívül kalandos útjuk az Argó hajón a Fekete-tenger délkeleti partvidékén fekvő Kolkhiszba, hogy sárkányfogvetésből termelt barbárokkal viaskodva megszerezzék az aranygyapjút, a valóságban persze szabad hajózásért s első telephelyeikért négy orosz folyótorkolatnál meg a Krím félszigeten. Semmi okunk kételkedni, hogy a megaron néha rokonvértől fertőzött, családi leszámolás színhelye, amikor hosszú, sikeres tengeri vállalkozásból mázsányi zsákmánnyal, drága edényekkel és fiatal rabnőkkel hazatér a várúr. Az ögörögök esküdtek rá, hogy élt Agamemnón, Iphigeneia, Élektra s Oresztész, regék szálain ködös múltjukig vezették vissza őket. Nem folyamatosan; lehetett egy szakadás barbárabb görög törzsek, dórok, iónok, aiolok bevándorlása alatt, de aztán rövidebb-hosszabb hősénekek mesterei összegezésével Homérosz végleg kiemelte a néptudat mélyéről, ő volt az ős-Jung, akinek csak költők hittek szakadatlanul, apáról fiúra, századról századra, míg a tudósok egy ideig mosolyogva leintették, hogy aztán Schliemann, a görögrajongó, megszállott nagykereskedő fölfedezései által földig alázva, a régészek végül a hiszékeny költőket igazolják. Lelki szükségük volt a későbbi görögöknek, s nemcsak nekik, e nagyurakra a megaronban, hiszen ők az őstípusok, elűzhetetlen árnyak, makacs faggatók, akik a klasszikus Athén három tragédiaköltőjétől kezdve napjainkig parancsszerűen a legnagyobb moralista írókra bízzák a hol egyenes, hol kétértelmű választ szabad akaratról, a szív belső s az állam külső törvényeiről, őstön és erkölcs örök tusájáról olyan világban, amelyben végül a Sorsé volt s ma is övé a kegyetlen végszó. Néha meg, váratlanul, az irgalmas. Ebbe a rejtélybe nekünk sincs mélyebb belátásunk, mint a csodálatos athéni Triásznak, amelyet naphosszat kemény színházi ülésen évről évre olyan szorongva, szánnalommal és megrendülten követett a nép a betéve ismert regékbe, mintha legelőször hallaná.

Az argoszi leletek, Schliemann nagy ajándéka a világnak, magyar vonatkozásban is óvatosságra intenek. Hogyan van, hogy néhány mitikus figurától eltekintve, amilyen Minósz király, Daidalosz a levegőben vagy

labirintusában a Minótauroszt, a későbbi görögök nem sokat tudtak a krétai műveltségről, viszont átmeneti tudatkihagyás után (ha ugyan volt ilyen) emlékeztek a megaron feudális nagyuraira, Agamemnón fegyvertársaira? Hiszen sem az A, sem a B írást nem ismerték: a cseréptáblák föld alá voltak temetve. Írás nélkül sejtették, hogy a műkénéi, püloszi, iólkoszi várak gazdái már görögök, a krétai palotalakók meg nem azok. Valami súghatta nekik. Ez a valami az, aminek biztosan hinni nem lehet. Lefitymálni viszont nem tanácsos.

Sohasem ábrándoztam hun-magyar rokonságról, avar-magyar testvériségről. De miért ragaszkodik hozzá mégis a népképzelet, jobban, mint kutya a csontjához? Vajon holtbizonyos, hogy a hunok vonulásában s az avar földfoglalásban nem vettek részt magyarok? A második bejövétel vagy honvisszafoglalás elmélete lehet ködkép, nincs eléggé bizonyítva, de azért nem „vadmagyar ködevés”, ahogy ellenfelei megvetően állítják. Gondoljunk a görögökre, akik egy árva cserépdarabbal se tudták volna bizonyítani, hogy Agamemnón udvari népe nagyon ősi rokon, Knósszosz udvarhölgyei és kígyós papnői nem azok. Honnan sejtették, miért ragaszkodtak az őstípusokhoz? Pusztán a gének súgták? Talán.

Schliemann fölfedezései és az Óegyiptommal foglalkozó tudomány *kormeghatározó* fejlődése után lassan-lassan hittétellé, kis híján kötelező régészeti hiszekeggyé vált, hogy a civilizáció bölcsője a Földközi-tenger keleti medencéjére támaszkodó félhold. Igen nagy tekintélyek voltak a dogma képviselői, Grafton Elliot Smith szélsőségesen, Childe V. Gordon mérsékeltebben. Nincs szétszórt, önálló eredet, hirdették. Európa sötétebb, nyugati felébe a mediterrán medence körül elterülő keleti bölcsőből terjedt szét a magasabb fokú civilizáció, megalit, kupolasír, fémművesség, bányászat, kohászat stb. Átadással, népmozgás, háborúk, hosszú távú kereskedelem s utánpótlás által. Én még Mortimer Wheeler, a régészfejedelem szájából, nem akármilyen forrásból hallottam, hogy egy rejtélyes kővéset, mondhatnánk: kulturális monogram tanúsága szerint műkénéi hajók talán a Gibraltári-szoroson át eljutottak Angliáig ónért, amely a sziget legbecsesebb gazdasági kincse, s velük jöttek-jöhettek olyan mesteremberek, akik értettek roppant kötömbök felállításához vallási vagy csillagászati vagy mindkét célra szolgáló varázskörben. *Diffúziós* elméletnek hívták a véglegesnek látszó tantételt. Bármi, ami fejlődésre vall, Lengyelországtól Izlandig s a Duna-völgyön és Jugoszlávián át észak felé Bretagne-ban, dél felé Spanyolországban, mind a keleti őscivilizációk szétszálló spermáitól termékenyült meg.

Aztán jött a szélfordulat.

Ha nem volt perdöntő tárgyi bizonyíték, feltárt rétegek korát csak közvetve lehetett megítélni, összehasonlítással, máshonnan ismerős import leletekből, amilyen a pecséthenger, elefántcsont-faragás, üveg, festett fajansz váza, fegyver, feltéve, hogy tudtak a két terület vagy kultúra érintkezéséről. Flinders Petrie, a világhírű egyiptológus dolgozta ki a finomítható véghatárig ezt a datáló módszert. Például szíriai ásatásnál bizonyos szinten egy ott talált krétai „Kamarezs váza” olyan, mint egy kigyulladó piros villanyszem: a lelőhely kora i.e. 1700-ra tehető. De a második világháború után Willard Libby amerikai vegyész régészeti, földtani, geofizikai kutatások részére kidolgozott egy pontosabb kronológiai mérést, szénizotópos próba a neve; egyszerűbb s ismertebb az angol: *carbon test*. Csak óriási időtávon használható nagyobb tévedés nélkül, amely évezredekben számolva elhanyagolható.

Alkalmazása után az eredmény olyan elképesztő volt, mint Ventrís írásfejtése. Kiderült, hogy van civilizációs emlék Spanyolországban, Bretagne-ban, Közép-Európában, amely öregebb, mint az addig vitatlan keleti bölcsőben talált minta. Úgy látszik, a föld különböző pontjain az ember átvétel nélkül, magától rájött nagy találmányokra és művekre. Igenis, létezik szétszórt, önálló eredet, mondjuk: többszörös nyitás a civilizáció történetében, s ha nincs — akkor tessék, bizonyítsák be a diffúziós elmélet védelmezői!

Morál. A pluralizmus semmiképp se monopolizálható szó; hamarabb kezdte forralni a kedélyeket az őstörténeti tudományban, mint a politikában.

Trója

Nagy hegyeket hágyva Szmürna felől, ereszkedni kezdett a kocsi. A legszebb táj, amit vándorlásaimon láttam: mindig száraz hőségtől illatozó, erdős hegyóriások összesimulása volt a lábuknál kéklő, meleg tengerrel. Nápolytól az út Salernóig; Split-Spalato és Kotor közt Dalmácia, s végig Kisázsia partszegélye, ahol egykor archaikus ión városok poros mezsgyéin újjászületett az elvadult görög kultúra, később pedig Nagy Sándor dinasztikus király utódai kiköveztettek rendezett mintakikötőket Szmürnától, a mai Izmirtől Halikarnasszoszig, törökül Bodrumig. Erdélyi vagyok, igazán megszokhattam, hogy legalább három neve van egy-egy ősi helynek; egy, amit telepés alapítói adtak neki a nyelvükön, egy, amit a befogadó ország a

magáén, néha alapos késéssel, nemzetföltésből, az egynyelvűség romantikus dagályában, egy meg, amit új gazdák a magukén, a hiábavaló vagy elkésett nemzetföltés után. Mindegyik a véglegesség tudatában.

Rekkenő meleg volt, holott már közeledett az alkony. Szűk, erdős folyó völgyben kanyargott a lejtős út, bal kézre alattunk csillogott a bukdácsolva siető víz, egy helyen pár bivaly ázott benne mozdulatlanul. Ha fürdenénk egyet! Nem kellett kétszer mondani a görögnek, félreállt a kocsival. Mindenkinél volt úszónadrág, jobbra az úttól, sűrű cserjében levetkőztünk.

— Tudja, miben fürdik?

— Hogy érti?

— Miféle folyóban. Ez a Szkamandrosz.

— A vörös Szkamandrosz!

Vértől vöröslő. A folyó istene, nemsokára az őrjöngő Akhilleusz mészárlását s irtózva a belehajigált vérlucskos, fiatal hulláktól, csupa szép testtől, kiugrott, s böszön kergetni kezdte a megfutamodó, rémült hőst. Fohászaira végül is maguk a nagy istenek mentették meg a dühöngő folyóisten elől.

A víz csak víz, hűsítőn átfonja derekunkat, nem mindegy, hogy hol s melyik? Nem. Igazuk volt azoknak a porladó humanistáknak: minden víz, hegy, liget, amit méltón megénekeltek, meg is van szentelve. Róma közelében a hófedte Soracte hegy, Mantova felé igyekezve Vergilius Minciusa, a mai Mincio, Du Bellay hazacsalogató szőke Loire-ja, a lusta szépség, zord bástyatornyok szelídítő tükre, Juhász Gyula pogány Tiszája s Krúdy, a nyugtalan kamasz diák útra hívó pajtása, a Poprád. Kibuggyant a könnyem.

Restelljem? Akhilleusz, a trójaiak réme gyakran sírva fakad, sohase csata közben, félelemtől. Haragjában, bánatában, elesett kebelbarátjára, halott apjára gondolva. Tolsztojt, aki ugyancsak megállta helyét Szevasztopol ostrománál és szertelen ivásokban, tréfásan „bőgő Lev”-nek hívták tisztársai. Hát akkor te is könnyezzel gátlástalanul, ha fürödhetsz a hajdan vörös Szkamandroszban, amely torkig lakva a halaknak odadobott, fiatal trójaiakkal, ráugrott győzhetetlen mészárlójukra s megszasztotta.

Fürdés után hamar elértük Hiszarkikot. Határában ásta ki Tróját 1870 és 1890 között Schliemann, egyik kezében Homérosszal, a másikban lovaglópálcával. Négyszögű kockákból épült s összeégett várfalakat egy lehordatott domb alól s a sok mázsás törmelékben fegyvereket, ékszereket, cserepeket, aranyat: a berlini múzeumnak ajándékozott „trójai lelet”-et. Idegenforgalmi nevezetesség volt a hely már az ókorban. Catullus, a költő testvérbátyja, egy tartományi tisztviselő Kisázsiaiában halt meg, s Trója mellé temették, öccse meglátogatta a sírt, s utána, hazatérőben, viharálló, fürge vitorlásán körülhajózta — nyelvükön szólva — Iliumot. Latin költőknek olyan kötelező érzelmi zarándoklat lehetett, mint magyaroknak Stratford-upon-Avon.

A fekvés azóta se változott. Messze-messze balkézt Tenedosz szigete, ahol a görög flotta zöme horgonyzott, szemközt s jobb felé keskeny csík: a Dardanellák szorosa, mélyen álom terülve a küzdőtér, tágas síkság, azon száguldott körbe-körbe Akhilleusz Hektór holttestével, lábánál fogva hadiszekérhez kötve, hosszú hajával a porban, lovas gyászünnepet is ott tartottak Patroklosz és Hektór temetésén. Heléna körülbelül az én magasságomból kémlt le a mellvédre, gyanútlanul keresve két bátyját az ellentáborban, „pedig őket már elfedte az életadó föld”. S nyilván lánykori kéri is. Hogy hány volt, felsorolja egy tudálékos, ódon lexikon, harmincegyet, köztük Arész, a hadisten két fiát. Férje, Menelaosz, a nyertes, huszonnyolcadik a sorban.

Egy mesterséges domb — Arany János szavával: kunhalom — a látóhatáron Akhilleusz legendás sírja. Amióta világ a világ, minden hatalom vérségi vagy szellemi ősökkel öregbíti tekintélyét, regés ősapák a legelőkelőbb törvényesítő jogforrások, hőroszok, félistenek, ország- és városalapítók egy kitalált családfán. Trójaiaktól származtatták magukat a perzsák, ugyanúgy a latinok, sőt az angolok — London a középkori versekben *Troynovant*: Új Trója, mert egy trójai menekült alapította —, a görögök viszont megtették magukat a vitéz és ravasz ostromlók ivadékainak. Mielőtt Xerxész felvonult ellenük, megbosszulni képzelte őseit, áldozott a trójai Hektór legendás sírjánál (több állítólagos sírja volt neki), s aztán fölégette Athént; mielőtt Nagy Sándor a perzsákra indult, hogy megbosszulja az athéni szent Akropolisz feldúlását, Akhilleusz sírjánál áldozott, s utána elhamvasztotta Perszeopoliszt. Mert nagy, nagy, százszor nagy, aki rettenetes s égő városok lángjával, füstjével az eget is átfesti. Arra senki se gondolt, hogy — legalábbis Homéroszban — görög gyilkol görögöt. Maguk az istenek a tanúk, egyik részük hellénpárti, a másik Trója oldalán harcol, de mind az Olümposról valók, nincs köztük egy szál idegen, Héphaisztosznak papja van a várban s Apollónak, Athénénak temploma! Azonos a szemben állók harcmodora, fegyvereik, hadi és egyéb szokásaik, tolmács nélkül szól minden kihívás, kicsinylés, szitok, rögtön értik egymást, viszont a trójaiak nem tudnak saját szövetségeseik nyelvén, *barbarophónoi*: barbár szavú, érthetetlen, mondja Homérosz a beszédjükéről, Odüsszeusz ellenben szintén tolmács nélkül hallgatja ki éjjeli kémlelő útján az *Iliász* tizedik énekében, hogy mire készül a trójai tábor. Ráadásul Hektór görög eredetű név, műkénéi, Odüsszeusz és Akhilleusz nem az!

A perzsák, Nagy Sándor, Vergilius s a középkori krónikák „nacionalista” ösvadászai mind ugyanarra a mitikus társaságra vezették vissza törzsi eredetüket, s közben megesküdték volna, hogy a görög és trójai ellenfelek közt nincs semmi rokonság, semmi közös. Csupán egyben: viseletben azonos a két tábor később is, mindig. A középkorban elbájolón. Divatos Trója-regények kézi festésű képecskéin, faliszőnyegek szobaméretű jelenetein mind az egykorú hűbéres társadalom tagjai, „krémje”, cifrábbnál cifrább gótikus udvari öltözetben, mintha lándzsatoró tornára vagy fáklyatáncos bálba készülének a burgundi fejedelemnél s a francia királynál; egy flamand kárpiton Akhilleusz hősi halála után aransarkantyúval ékesítik fel serdülő fiát, s kétélű pallosát is öröklí. Semmit se zavaró anakronizmusok, hiszen ha volt valaki, aki fölényesen bánt az idővel, s kevert múltat a jelenettel, Homérosz az.

Alattam török paraszt szánt a mezőn, két ökör van az ekéhez fogva, buggyos nadrágban felesége vezeti az állatokat, hátul, az ekeszarvnál ballag a férfi, csöpp kis fia botladozik a barázdákban. Forog a permetező a kövér föld felett, egy másik folyócska, a Szimoisz táplálja, nem ürít már több vért a tengerbe. Folyik az örökké ismétlődő, csendes tavaszi honfoglalás. Megsemmisült Nagy Szulejmán világbirodalma, de lám, itt van Naszreddin Hodzsa, a kipusztíthatatlan tréfacsináló török paraszt, közelít felém az ekével.

*S a föld bölcs rendje visszatér, amit
ó csillagok szakállas fénye áztat;
állatok s kalászkok rendje ez, nehéz
s mégis szelíd szolgálati szabályzat.**

Olyan messze jártam, hogy egy pillanatig nem is tudtam, kinek a versét idézem magamban. Legszebbjei közül egy meggyilkolt barátomét; a kihantolók annak idején elég nehezen találták meg őt egy tömegsírbán. Lehetett volna ő is ama másik, folyóparti emberirtás áldozata, mielőtt a föld bölcs rendje, ímé! visszatért. Mert mikor nem ölt az ember?

*Így, ni, feküdj a halak közt, melyek nagy nyugalommal
nyalják majd le a vért a sebedről: édesanyád sem
tud kiterítve siratni, de hurcol majd a Szkamandrosz
forgatagos vizein le a tenger széles ölébe.†*

Modern ember fel se fogja, milyen kiheverhetetlen sérelem volt akkor, s Görögország félreeső, havasi zugaiban még ma is az, ha egy anya nem sirathatja el fekete asszonytársaival a megölt fiát.

Volt-e azonban trójai háború? Hogyne, volt, ha gazdaságtörténész eszemre hallgatok. Mondjuk óvatosabban: elméletileg kellett volna hogy legyen. Vagy-vagy. Tengersizorosok urai, a kapusai vagy könyörtelen vámszedők, vagy szétzúzásra vannak ítélve. Aki nézdelődve állt valaha Hamlet várának a tetején Helsingörben, tudja, hogy másra is szolgált a tető, nemcsak leleplező szellemjárásra. Töltött ágyúk meredtek a bástyákról Öresund szorosa felé, a dán király vasból öntött fizetési végrehajtói, ha valaki át akart jutni a Balti-tengerről az Északra. Hasonló volt Trója kulcshelyzete a Márvány-tenger összeszűkülő kifolyásánál a mediterrán medencébe, a hosszú nyakú Dardanellák végén. Ez az egyetlen út, hogy a Márvány-tenger ellenkező végében, egy rövidebb szoroson: a Boszporoszon keresztül behatolhassanak a Fekete-tengerre. Ami ellátás dolgában egy csöppet se volt közömbös a mostoha, köves anyafölddel küszködő görögöknek. Mivel a Dardanellák vízáramlása *kifelé* sebes és nagy sodrású, ókori hajósok bajosan tudtak megküzdeni vele ellenirányban, s föltehető, hogy inkább kirakodtak Trójánál, a torkolati síkságon, egy darabig tengelyen folytatták a szállítást, majd ismét ráereszkedtek a Márvány-tenger csendesebb részére. Szövetkezett nagy hadi vállalkozást is megért ilyen fölényes helyzetű kapuőr lefegyverzése. Az áttörés. Jó ideig úgy gondoltuk, hogy a leghatalmasabb kalózkirály, Mükéné urának vezérlése alatt számos fejedelem összefogott egy háborús expedícióra, hozzáférni az oroszországi gabonához és nyersanyagokhoz, beleértve szőke rabszolgákat. A baj az, hogy akik legalaposabban ismerik e kort s a terepet, erősen kétkednek a háborúban. Legalábbis abban, amit Homérosz megénekelt. Valahol valami hiba van. De előbb nézzünk körül a helyszínen.

* Radnóti Miklós: *Veresmart* című verséből.

† Homéroszt mindenütt Devecseri Gábor fordításában idézem. (A szerző.)

Büszkék lehetnek az idevaló kecskék, kilenc város egymásra tetézett romjain legelnek. Schliemann 1870 óta bontotta ki Tróját a föld alól, megszállottan és kíméletlenül, világraszóló sikerrel, s elég kártevőn. Csak jóval utána, az 1930-as évek alatt teremtett rendet a felbolygatott rétegekben Carl Blegen, a norvég származású nagy amerikai régész. Kilenc városgyűrűt hámozott ki i.e. 3000-től i.sz. 400-ig, s római számokkal látta el; VII/a lett volna Priamosz király székhelye. Laza buckákon botorkál az ember, szaktudás nélkül meglehetősen elveszve. Annál könnyebben rakja föl rá a képzelet a roppant várat, amiről lepergett tízévi ostrom, s az áttörhetetlen, gőgös kapukat. Hősöket is hozzá, tetszés szerinti viseletben, sisakrostély alatt, láncingben, nyeregben, tarkán vegyítve piperkőc trubadúrokkal, a nőket elől fölemelt, magas derekú szoknyában, ahogy Chaucertől Shakespeare-ig megjelent régi költők előtt a szellemük. Csak Goethe korában kezdtek következetesen ragaszkodni a korhű, antik ábrázoláshoz. Köszönhetjük a Vatikánnak is: a XVIII. században megnyitott ókori gyűjteménynek.

Blegen nagy fölfedezése az volt, hogy a Dardanellák sárkányőre, kilenc város közül a leghatalmasabb, a hatodik, Schliemann *elképzelt* Trójája kardcsapás nélkül, földrengéstől pusztult el, sokkal hamarabb. Abból a városból maradt fenn egy darab falrész, kitűnő kőművesmunka, s kívülről nekitámaszkodó három csonka torony. Romjaira kuporodott rá aztán egy új város, a jelek szerint zsúfolt és szegény, lócsontmaradványokkal a rétegében — s Homérosz lónevelőnek nevezi Trója lakóit —: ez a nyomorúságos város, a VII/a, valóban elhamvadt, fölégették, s éppen a trójai háború feltételezett idején. Szép, szép, csak az a baj, hogy nem bírt volna ki hosszú ostromot, féléveset sem, s kár lett volna a rengeteg áldozatért. Ráadásul valamivel később vagy ugyanakkor semmisültek meg a mükénéi tengeri szövetség, vagyis a homéroszi ostromlók várai, városai. Agamemnónék a magukét se bírták oltani, nemhogy a másét gyújtogatni.

Egyéb baj is van. A trójai háború idején — i.e. 1194-1184? — végnapjaihoz közelítve még állt a hettita birodalom a mai Törökországban, s e nagyhatalom gazdag levéltára tud ugyan kifecskézni néven görögökről (akhájokról), de egy árva szó sincs Trójáról s trójai háborúról, holott a szomszédban volt.

Ott tartunk a tapogatózásban, hogy i.e. 1200 táján népvándorlási özön söpörhetett végig északról, mindig onnan! a mediterrán térségen, sőt azon is túl, Sziciliától Perzsiáig, az Égei-szigetektől Észak-Afrikáig, nagyrészt elpusztítva a bronzkori civilizációt. Égett Athén, égett Iólkósz, a regebeli laszón otthona, ahonnan az argonauták elhajóztak a mesés aranygyapjúért, lángolt Mükéné, Tirüsz, Pülosz, az Agamemnónnal szövetséget kötött nagyurak várai, égett, csak úgy mellékesen, Trója is, a jelentéktelen hetedik város, s hirtelen összeomlott a hettita birodalom. Kik voltak a lezúduló támadók? Egyiptomi krónikák a *tengeri népről* beszélnek, jobb szó híján máig ez a semleges nevük. A Nílus-deltában torpant meg az özön; előhullámát Merneptah, a második, nagyobb hullámot egyik utóda, III. Ramszesz, két kimagasló fáraó tartóztatta fel. Valószínű, hogy Thébában, a Nílus-parton ezt az országmentést dicsőítik a Medinet Habu-i sírtemplom falaira vésett feliratok és tengeri csatajelenetek. Van azonban még egy „nemzeti” krónika, gyakran igen megbízható, abból a mitikus időből; lejegyzői, nagy papköltők, főleg sokszor sújtott, kicsi népükkel törődtek, de épp ezért szorongó tekintetük folyton rajta volt országtipró, mohó birodalmakon s a történelem meg-megújuló forgószelein. Az Öszövetség ez a tanú. Lehet, hogy a gyűjtőnévnek gyanítható *tengeri nép* egyik részlege nyomul be Sámuel első könyvébe, veri meg a zsidókat, s települ le Gáza körül, Palesztina déli partján. Akkor pedig nevük is van a támadóknak, ők a filiszteusok. Akármilyen zajlott is a nagy mediterrán térségben, tektonikus történelmi csuszamlás lehetett, s az ottani népek mélytudatában, későbbi átköltések ellenére, kitörölhetetlen traumatikus emlék maradhatott — *mutatis mutandis* — az akkori Hirosimákról, Nagaszakikról.

Dúlt-e hát végül is az a trójai háború vagy nem? Talán igen, de aligha a mai Hiszarlík mellett kiásott városért. Homérosz körülbelül félezer év múlva élt, s abban a korban szélesebb az időbeli űr, mint mondjuk Mátyás király és köztünk. Későbbi bevándorló volt, ion törzsből, de bölcsője Kis-ázsiaiában vagy egy part menti szigeten nem lehetett messze a mondai harctértől. A föltevés az, hogy vándorlás közben költői szabadsággal kiszemelte a festői romot és környékét, közel a Dardanellákhoz, ahogy Magyarországon kiválaszthatta volna Csesznekét, Sümegyet. Lehet, hogy a trójai háború színhelye — ha volt! — tovább bújik a keresők elől, mert az Énekes átplántálta onnan mai helyére. Ha megtette, akkor eltörpülnek a régészeti elméletek, mellékes a föltétlen hitelesség. Schliemann vitán felül lokálisan megtalálta a *homéroszi Tróját*, kell-e több? Hát nem ez a fontos? Atombomba se fog már légies falán, mialatt Heléna, mint egy fehér apáca, végigsuhan rajta, s Andromakhé, kisfiával együtt búcsúzik Hektórtól.

*S most, Hektór, te vagy édesapám, te vagy édesanyám is
és te a fivérem, virulóerejű deli férjem.*

*Hát rajtam könyörülve maradj mellettem a bástyán;
árvává fiad, özvegyé ne tegyed feleséged.*

Hektór válasza, hogy mennie kell, híven várvédő rendeltetéséhez, noha tudja, elvesz „megszentelt Ílion”, és szívfacsaró látomása özvegy feleségéről, egy majdani vízhordó rabnőről, olyan, hogy Euripidész, az aranykori tragédiaköltő óriás se tudja majd felülmúlni. Ebből a jelenetből, ebből az egyetlenből is kiderül, hogy a görögök, csak ők a lelki őseink az ókorban, a többi nép ember és Isten, az egy Isten vagy istenek viszonyát feszegette eposzban, himnuszban, mondákban, szent könyvekben. A görögök Homérosztól számítva eléjük ugrottak, feltárták bensőséges viszonyukat egymáshoz, s olyan méltósággal ruháztak fel, fenevad oldalunkat se takargatva, ami hiányzik a megelőző nagy kultúrákból, a zsidókét kivéve, mert ők már — különösen ha Dávid király életére gondolunk — átestek a beavatáson, tudták, hogy szenvedéseink és örömeink fő forrása a másik ember. Csak az Ószövetségben vannak elszórva afféle torokszorító jelenetek, mint a megadó, halk párbeszéd a várfalon, vallomás a halálánál erősebb kötésről férfi s nő között. Ami persze éppolyan sorsszerű lehet férfi és férfi, nő és nő között is.

*All mein Sehnen will ich, all mein Denken,
In des Lethe stillen Strom versenken,
Aber meine Liebe nicht.
Horch! der Wilde tobt schon an den Mauern,
Gürte mir das Schwert um, lass das Trauern!
Hektors Liebe stirbt im Lethe nicht...**

Schiller többször elárulta verseiben, hogy eszményi Homérosz-olvasó volt.

Csanakkale vidám kis kikötő a Dardanellák szélén, Trójából innen lehet vízen továbbjutni akár a mediterrán medence, akár Konstantinápoly felé. Rendszerint késő este indul el a hajó, s ha befelé tart, Konstantinápolynak, hajnaltájt elúszik a pislákoló parti lámpák előtt Tekirdagnál; a kisváros olasz neve Rodostó. Reggelre kiköt az Aranyszarvöbölben.

Vacsora után fölmentem a legfelső fedélzetre. Teljesen elhagyatott volt. Pohárcsengés hangzott fel a hajó gyomrából, a bár felől, s tompán átszűrődött egy öttagú házi zenekar játéka, népdalokká álcázott műdalok és szelídített dzsessz, ondolált, mint a kisestélyibe öltözött turistanők haja. Újhold volt. Gyémántokkal szegeztek ki az eget, úgy szikráztak a csillagok, ilyen ékszeres boltozatot eddig csak sivatagok felett csodáltam, víz felett soha. Időnként átsuhant a hegy mögötti, láthatatlan világítótorony forgó fénycsóvája, szemközt, kilométerekre parti lámpák bogárszeme pislogott, s valami zöld színű jelző villant egyet-egyet a szélükön. Megfordultam s lenéztem; üres volt a rakpart is. A fedélzetről egyik emlékmű se látszott, sem a török, sem az angol, a francia katonatemető sem. Halottakról beszélek.

1915. április 25-én folyt le a vérpazarló partraszállás Gallipolinál. A nyugatiak hátba támadták a központi hatalmakat, sebezhetőnek kínálkozó ponton, legyengült szövetségesük, Törökország hátsó ajtaján akartak benyomulni Közép-Európába. Akié a Dardanellák, azé a Márvány-tenger, s ki tudja, végül Konstantinápoly is, de a Balkán bizonyosan. Sziklafedezékekből szóródó török géppuskatűzőn át, e kaszálnak kítakarva angolok és franciák a partra gázoltak hajójukról, s kiépítették a hídfőt. Hulltak, mint a legyek. Június 5-én jutottak előre legmesszebb a földcsúcson, lépésnyi volt a térnyerés. A törökök elkeseredetten védték hazájukat, bajtársaik hulláiból raktak védősáncot lövészárkuk elé, s párszor rövid tűzszünetet kértek, hogy eltakarítsák a holtak tömegét. Akkor tűnt fel köztük egy tiszt, Musztafa Kemal pasa. Nem tudom, mekkora volt a veszteségük; az angol emlékművet 20 000 elesettnek állították, közéjük számítva új-zélandi, ausztrál és hindu katonákat is. Az elmebajos első világháború egyik legidiótább emberpocsékolása volt, tökéletes kudarc, mintha valaki tompa borotvával nyiszálná, nyiszálná a torkát, csak azért, hogy mindent vörösre mázolja maga körül. Nyár végére Gallipoli elcsöndesült, az előzőnlés le volt fújva, Churchill megrették bűnbaknak, s ellenségei a második világháborúig többször fejére olvasták a kalandor vállalkozást. Kilépett a kormányból, s harctéri szolgálatra jelentkezett, de két év múlva, mint hadfelszerelési miniszter, ismét rivaldafényben áll egy új angol fegyverrel, a tankkal, amely nagyrészt eldöntötte, ki marad felül az első világháborúban. Ma már kiadták titkaikat a levéltárak; Churchill nem volt bűnösebb a többi politikusnál és főtisztánél, fejtelenség, féltékenység, vetélkedés, kontárság húzódott meg a kudarc mögött. Ne próbáljuk összeszámolni, hány meggondolatlan „Gallipoli”-val téptek cafatokra százezreket.

Nagyon hallgat a tenger, ha hallgat. Meddig állhattam a korlátnak dőlve? Egyszer csak szívárványívű, óriási sáv jelent meg az égen. Eleinte áttetsző páracsíknak tűnt, amely mögött elhalványult egy sor csillag.

* Minden vágyakozásomat, minden gondolatomat / a Léthé néma vizébe vetem, / csak szerelmemet nem. / Hallgasd csak! A vad had már a falaknál tombol, / Övezz fel hát kardommal és hagyd a gyászt! / Hektór szerelme nem vész a Léthé vizébe...

De aztán mozgás támadt a sűrűsödő sávban, mintha valami nagy vonulás folyna egy agyonkopott ősfilmén. Mi ez, látomás? A kép lassan kiélesedett, miközben lent elnémult a pohárcsengés s a muzsika. Nem tévedett a szem, jól láttam én már keletkezőben s elmosódva is. Néma menet volt, hadak útja, fiatal férfiak, egymásra torlódó ködalakok, ötösével, hatosával soronként, de nem sorrendben, egyforma ütemre, csak elszántan előremeredve, egymásról se tudva, egymást előzve, valami rendeltetési hely mágneses vonzásában, talán, hogy a hegy mögött, valahol a párahíd legalján mind elmerüljenek a tengerbe. Néztem a hősi halottak lemondó, szótlán vonulását a csillagok alatt. Némóságuk volt a legborzalmasabb, néma megadásuk, a dermesztő fatalizmus. Persze hogy nem szólt egyik a másikhoz, mert nem is értettek volna a másik nyelvén. Trójaiak törökökkel, angolok hellénekkel, franciák németekkel — tudom, tudom! a verduni kazamatákba —, magyarok bosnyákokkal, oroszok arabokkal, lengyelek finnekkel, engedelmesen, mind engedelmesen, vesztesek, mind vesztesek. Életem egyetlen látomása volt, hogy végre megértsem a pártatlan, mély részvétet és tragikus életérzést Homéroszban. Akinek ölnie kell, legfőlőbb eggyel lép áldozata elé: tettében már saját halálát is vállalja.

*És amidőn így szólt, a halálnak vége borult rá:
lelke a tagjaiból kiröpült s Hádészba lesurrant,
sorsán sírva, s az ifjúságot, erőt odahagyva.
S még a halotthoz is így szólt ekkor a bajnok Akhilleusz:
„Halj meg: s én a halált akkor fogadom, mikor énrám
Zeusz atya küldi el azt, meg a többi haláltalan isten.”*

Szegény Hektór, szegény Akhilleusz. Szegény anyák, akik egy jácint illatú, fehér szigeten hiába várták vissza fiukat Trója alól. Szegény anyák, hiába várva egy tábori levelezőlapra, gyöngybetűkkel, kaparással vagy diktálva egy írástudónak, legénykedő hangon vagy szemérmes hazasóvárgással, amit még megenged az ezred cenzúrája.

Lementem a fülkémbe. Üldögéltem az ágy szélén, aztán félmeztelenül ráheveredtem. Behunyt szemem mögött egyre tartott a vonulás, szét-szétfoszolva, szervezetlenül, de halálraszántan. Félálom szállhatott a pillámra, most már a dobogásukat is hallottam. Vagy csak fojtott dübörgés volt, a hajóé? Fülkém szomszédja volt a gépház, s a folytonos, enyhe rázkódásból, zörgésekből tudtam, hogy vízen vagyunk már, megyünk az alvókkal Konstantinápolyba.

Hajnaltájt hirtelen felültem. Vajon elhaladtunk Rodostó mellett?

Heléna

Az ószövegségi *Énekek éneké*-től Petrarcaig, Shakespeare-től a romantikáig, udvaroncoktól végvári vitézekig közös a... Minek nevezzük, ami közös a régi költőkben? Stílusdíszítés, zengő hangemelés, szenvedélyes szóhevités, forró átélés vagy egyszerűen főzés, a nő főzése? Közös, hogy szerelmük szépségét majdnem belefullasztották ékes hasonlatokba.

Homérosz nem. A roppant méretű *Iliász*-ban egyszer céloz Heléna külsejére, akkor is közvetve, rézsútosan, holott a legszebb asszony a világon. A harmadik énekben. Rövid lélegzetű öncsalással úgy tűnik a háborús ellenfeleknek, hogy nem lesz több öldöklés. Fegyverszünetre esküdt fel a két tábor, s a nőrabló Alexandrosz (azaz Parisz) vívni készül a megfosztott férjjel, Meneláossal. Döntsön kettőjük dárdája, kardja, s nem ártatlan ezreké. Nézni a készülő párharcot Trója királya, Priamosz, a nép véneivel kiül a szkaiai kaputoronyba. Egyszer csak látják, hogy Heléna közelít feléjük a bástyán, mire összesúgnak:

*„Nem vétek, hogy a trószok s jólábvértes akhájok
oly sok időn át sok gyötrelmet tűrtek e nőért:
mert őrök istennőkre hasonlít arca valóban.”*

Semmi gyöngy, korall, pálma, gazella, gránátalma, cédrus, ciprusfürt, liliom. Semmi hasonlat. A nő megér egy háborút még a harcokban és szerelemben kiszolgált bölcsek szerint is. Kész, pont.

De ő volt-e csakugyan a bátyán, tetőtől talpig testi valójában? Sztészikhorosz, a szicíliai hősregéköltő szerint nem. S Hérodotosz, Platón, Euripidész egyaránt tud arról, hogy a trójai királyfi állítólag csak a vendéglátó spártai király világszép feleségének az árnyékát szöktette meg, maga Heléna Egyiptomban ülte ki érintetlenül a háborút, akkori nagyasszonyok köteles szokása szerint a szövőszéknél. Varázslások közt ott él, a Nílus-parton Richard Strauss operájában a *Die ägyptische Helena*-ban is; a szövegíró persze megint Hugo von Hofmannstahl volt, a bensőséges barát és tökéletes munkatárs, de a főszereplők viselkedéséből arra gyanakszom, hogy a személyi identitásuk felett tépelődő ősgörög házaspár frissiben olvashatta Pirandellót és Freudot világhírük csúcsán, a húszas évek vége felé.

Mítoszteremtő időtlen időkben Heléna eredetileg faistenség lehetett. Hősregévé humanizálva, az elrablás s a békés hazatérés is mintha idényszerű hervadásra és új rügyezésre utalna, a vegetáció körforgására. Utóvégre Helénánál nagyobb istenek is kezdtek növényalakban. Mikor emberré válik, apja már Zeusz, anyja Léda, félágon tehát isteni sarj, sőt! mindkét ágon, ha nem Léda, hanem egy másik, ismeretlenebb monda szerint a Büntető Nemeszisz volt az anyja. Zeusz azonban mindkét nemzésnél ragaszkodott hatyújelmezéhez.

Homérosz mit sem tud erről, az *Illiász*-ban halandó asszony, annak viszont a legszebb, aki a trójai háború után hazatér férjével, s példás házirendet tartva boldogan él műkénéi stílusú, spártai palotájában, még Odüsszeusz fiát is megvendégelik, amikor bolyongva kutat nyomaveszett apja után.

Görögök közt általában rossz volt Heléna utóhíre, mert szó szerint igaznak vették a megénekelt vérözönt s lángtengert miatta, a laza erkölcsű, de moralizálni annál inkább hajlamos rómaiak pedig nem győztek botránkozni a ledér nőn (különb mit is várjunk egy görögtől?), tehát utódjuk, az ízig-vérig latinizált műveltségű Dante leküldte a Pokol második körébe. Ha másként nem, Heléna látásból valószínűleg ismerte ott Paolót és Francescát.

De aztán — mintha csak bűnvalló böjti szentbeszédektől szabadulva — a reneszánszban megbocsátanak neki, s ünneplő lovagjaivá szegődnek a költők, még ha az ördög cinkosnője is. Marlowe drámájában Doktor Faustus elkáprázik Mephistopheles szolgálatkész segítségével felidézett szépségétől: *Was this the face that launch'd a thousand ships, And burnt the topless towers of Ilium?* Micsoda mesteri verspár! De rögtön rátetéz (vagy talán kissé megelőzi) a kortárs Thomas Nashe három vetekedő szép sirató sora királynők korai haláláról s a szitáló porról Heléna csukott szemén! Azt hiszem, pestisjárványban írta. Francia elődjük, Ronsard, a tudós, ám örökké szerelmes hajlamú udvari költő, aki félsüketen se lankadó nőbolond, búra hajtó, utolsó bálványában, Hélène de Surgères-ben szintén feltámadni vélte Szép Helénát:

*Nom malheur des Troyens, sujet de mon souci,
Ma sage Pénélope et mon Hélène aussi...[†]*

Kár, hogy a bő magyar Ronsard-átköltésekből hiányzik ez a két elragadó sor.

Többé nem hanyatlott le a nap a nő aranyhaja felett. A hódolat, amire ráhangoltak a reneszánsz költők Angliától Lengyelorszáig, szolgálatkész húrokon átzengett a következő századokba, s leghűbb énekesei a mesterség nagyjai voltak, mesterdalnokok, közvetlen elődeink közt a mitológiákban mágikus biztonsággal és hatalommal mozgó Yeats, aki egy reménytelen nagy szerelem gyötrő és makacs jelképét egyszerre vetítette az anyába és leányába, mert Léda és Heléna földi mása egyaránt az ír szabadságharc bajnoknője volt, Maud Gonne, egy angolszász lány, aki kosarat adott a kelta druidák leghivatottabb utódjának: *Was there another Troy for her to bum?*[‡]

Néha már-már arra kell gondolni, hogy a lángok ma is dühöngenek a leomló Trójában, csattognak a fegyverek, tengerig hangzik az elrabolt nők sikolya. Én ugyan kihűlve láttam, érdektelen buckákon barangolva a hajdan vértől vöröslő Szkamandrosz fölött. De vajon higgyek a szememnek? Goethe szemében ő testesítette meg a görögség letisztult eszményét. Nem a miénk már ez a XVIII. századi ideál: Winckelmann korlátolt esztétikai kánonját követve, az engedelmes nagy tanítvány számára vértelen, lenyalt, másodrendű művek a tökéletesség törvényszabó példái, késői példák, többek közt a belvederei Apollón.

^{*} Ez volt az az arc, melyért hajóraj indult,
S lángoltak Trója roppant tornyai?

(András T. László ford.)

[†] Trója veszedelme, borúm oka / bölcs Pénélopém és szép Helénám...

[‡] Egy másik Trója várta tán, mit felégyessenek kedvéért?

Egyebet nem is várhatunk, hiszen akármekkora is, Goethe szintén a kor gyermeke. De volt olyan okos, rettentően okos, hogy gyanítsa, milyen másként alakul egy emberélet s vele az életmű, ha valaki csak tíz évvel előbb vagy később születik, mint ahogy született. Az *Iphigenie* neoklasszikus költője hú volt magához, ha férjhez adta Helénát Fausthoz a dráma öregkori, második részében; Árkádia az otthonuk. A házasság persze jelképes: a gótikus északi középkor s a sugaras mediterrán ókor egyesülése, kibékíthetetlen elemek összeolvadása, szintézis, fennkölt harmónia a Parthenón s a strassburgi dóm között. Szellemi gyermekük, Euphorion csak rövid életű, s a lángokban tűnik el, hogyne! hiszen arról a túl gyorsan égő Byronról mintázta, aki a görög szabadságharcban lobbant ki. Goethét megrázta a csodált fiatal hős pusztulása, holott viszonylag léleknyugalommal, elég könnyen elviselte kihűlt, nagy szerelmei halálát.

S Meneláosz? Különös, hogy 1864-ig tudtommal nem érte gúny. Offenbach operettjében dőfik meg először, persze csak könnyen, első vérig: egy jóvérű francia menyecske mellől kiöregedett párizsi polgár ő. De ne feledjük, hogy az volt a harapós szatíra aranykora. Daumier hálósapkában, náthától csöpögő orral, bokáig érő hálóingben csúfolta ki torzképein az olümposzi isteneket. Homéroszban mindvégig hős, a legkülönbek egyike, aki nyilván szisszenés nélkül tűrte, hogy orvos bajtársa kivágja a vállába fúródott nyílveesszót.

Ha sokáig él az ember s emlékeivel be-betéved önnön múltjába, óhatatlanul ismét is hébe-hóba. Egyszer már említettem valahol, hogy hontalanságom legelején sokszoros milliomos voltam Rómában. Időmilliomos. Tehát összes műkincsének a birtokosa. Év végéig érvényes volt még a főiskolai tanár igazolványa, díjtalan belépésre jogosított. Egyik-másik teremőr már csak befelé biccentett a fejével, úgy ismert.

Egy nap a mérhetetlen vatikáni gyűjtemény félreeső, de nagyon érdekes részében megállított egy korai ógörög váza. Legalább fél tucat pártát láttam utána sokfelé, mert mesterről mesterre vándorolt a festett jelenet. Meztelen, rövid karddal áll Meneláosz, Helénának szegezve, az asszony fél kebléről lecsúszott az ing minden ábrázoláson. Hogy milyen formájú kebléről? Történetesen az is Rómában látható, egy kis múzeumban, bársonyterítőn. Canova öntötte ki gipszből, mert a félistenként ünnepelt szobrász se látott ilyen tökéleteset. Egy Borghese hercegné fél melle volt, született Buonaparte Pauláé. Elirányít a név: Napóleon legfiatalabb húgáé. Mint ama régi gyászversben hamar hervadó királynőkről s Szép Heléna csukott szemén a szitáló porról, fiatalon halt meg ő is.

Trója bevétele után vagyunk. Némelyik vázán még szúrásra áll Meneláosz kardja, másokon már lehanyatlott a karjával együtt. Elég volt a megmeneküléshez az a lecsúszott ing. S a holtomiglan, holtodiglan tartó, boldog kibéküléshez.

Rájöttem, hogy az őr elég jól ismeri a rábízott kincseket, s konyít az ókori regékhez. Nem kellett volna mégis ledőlni a nőt? — kérdeztem egyszer incselkedve. Rosszallón csóválta a fejét. *Ma scusi tanto, Menelao non era mica siciliano*, már megbocsásson, Meneláosz nem volt szicíliai. Csak nem csinál ilyen számárságot!

Ebben a fölemelő pillanatban a mély ógörög s az élő olasz bölcsesség egyesült az én nagy bölcsességemmel.

Az Énekes

Megöregedtem, hogy végül én is Homéroszt tartsam a legnagyobb költőnek. Eltörpülök e hit ezüstharsonái mellett, csak egy ázó-fázó házacska dolgozójában állítom. Tökéletes volt a kezdet, formalistáké s realistáké, vitájukat ő már feloldotta magában, azóta fölöslegesen megint összebogozták, százszor is, ezerszer.

Hérodotosz azt mondja, hogy négyszáz esztendővel élt előtte. Lehet, hogy csak jó háromszázzal. Ingatag az első nagy történetíró megbízhatósága, s éppen számokban tévedt vastagon, de hitelességéről is egyre több az adat, megszegyeníti akadémikusok bolházeit. A vita az Énekes születéséről ma már összezsugorodott száz évre: vagy a nyolcadik vagy a hetedik század fia, valószínűbb, hogy az előbbié. Ha ugyan élt! szólnak közbe savanyú mosollyal, ma már ritkábban a hátráló hitetlenek. Az istentagadók. Ión törzsből eredt, s bizonytalan a bölcsőhely, legesélyesebb jelölt a versengésben Khiosz, egy korán civilizálódó, termékeny sziget Törökország partjánál, jóformán lőtávolban, vagy a kisázsiai Szmürna, ahonnan 1923-ban eltűntek az évezredek alatt odanőtt görögök. Az volt a török-görög háború legembertelenebb utójátéka. Kényszerkiűrités roskatag hajókon vagy be a tengerbe; utána, de csak utána, a hullák kihalászása után szerződéses lakosságcsere.

Egy bizonyos, Homérosz kisázsiai volt. Kézenfekvő is, hiszen ott csendesedett le viszonylag leghamarabb faragatlan bevándorló görög törzsek, dórok, iónok, aiolok hulláma. Újra meg kellett tanulniok az ábécét, mert a kréta-mükénéi műveltség fölégetett várakban, városokban hamvadt el, s friss foglalkozási települései alá sülyedt. Csontvázak csak, szekrényben rémítők, egyébként a talajt hizlalják, s olykor szerencsét hoznak a gyanútlanul felettük hálókra.

Azért a feledés nem volt teljes és tökéletes. A szegényebb új uraknak — s ők az Énekes hallgatói — zűrzavaros emlékfoslányokban fel-felvillanhatott a mükénéi múlt. Ventris említett írásfejtése óta tudjuk, hogy az is görög volt, másfajta. Az *Iliász* s az *Odüsszeia*: a vaskor ámuló, nosztalgikus visszatekintése a bronzkorra a megszépítő messzeségben. Hej, azok voltak ám az igazi urak, aranyesőben fürdők, félisteni hősök, a tengerek csodalátó kalandorai! Felnagyítva önmagukra ismertek az elmosódó látóhatáron. Izomfitogtató férfieszményük a viadal, ugyanúgy, mint a feudális középkorban felújulva számos vérbő verekedő, amilyen Bertran de Born:

*Hús, bor, ág, — szót sem érdemül
ahhoz, mit vagyok ízlelő,
midőn egy „hajrá!” fölrepül
s üres nyereggel szökdelő
ló nyerít a cserében
és „jaj, segítség!” bög a száj,
és hull vezér, hull rá a nyáj
s a holtakat szemlélem,
ahogy bordájukból kiáll
kettétört zászlós kopjaszár.**

Vagy a szintén rokon lelki alkatú szamurájé, aki a fegyvertársak gyanakvón figyelő szeme miatt még serdülő ellenfélnek se kegyelmezhet, ha magában megkönyörült is rajta, s ámbár cseresznyevirág a kifinomult jelképük, jelszavuk az, hogy élj röviden, de dicsőségesen, mert tűnő életünk felkészülés a hirtelen halálra. Ilyen emberfajta, efféle társadalmi típus volt Homérosz föltehető hallgatója a lakomákon. Nem lehetetlen, hogy a remekműbe olvadt ósdalok közül egyik-másik esetleg Agamemnón korából vándorolt szájról szájra a feudális újrakezdőig. Melyik nagy modern tudós volt ott, hogy biztosat mondhasson?

Ha születését i.e. 800 tájára tesszük, négyszáz év, esetleg több választotta el a legendás trójai háborútól. Mintha Zrínyi, a költő rövidebb-hosszabb regösénekeket s lantos diákok ajkáról szakított ósdalokat felséges eposzba öntött volna a honfoglalásról, helyenként megtartva elavult szavakat s olyan kellékeket, mondjuk tarsolylemez, bizánci elefántcsont kürtöt, amit a Dráva mellett aligha látott. Tudjuk, hogy voltak ilyen énekeink, helyenként kihámozták középkori latin krónikákból.

Hagyomány szerint a szöveget Peisizisztratosz, Athén nagystílusú, felvilágosult, művelt zsarnoka jegyeztette le először, időszámításunk előtt az ötszáz éves derekán, azóta volt kötelező kánon, amitől nem tértek el nyilvános előadásokon, sem Athéné istenasszony négyévenkénti, nagy népünnepén, a Panathenaián, sem az Olümpiákon. Megelőzőleg nemzedékről nemzedékre valószínűleg hűséggel őrizték élőszóban, azaz énekszóban a homeridák vagy rhapszódoszok, olyanformájú rend, amilyen az Árpád-kori „hivatásfaluk” letelepített regősei vagy — egészen más terület felé fordulva — a kelta bárdok, akiket I. Edward király elég veszélyeseknek tartott, hogy ritkítsa, irtsa a buzdító énekeikben gyökerező, közös néptudat eltiprására. Mint isteni áldozásra az aranykupa és a vendégnek nyújtott felköszöntő ivókört, a dalnok szintén ott van az ókor kicsi és nagy udvaraiban, ő is a rang jelképe, s Attila hun őseit éppen úgy magasztalta Priszkosz rétor bizánci követ füle hallatára, ahogy Evelyn Waugh *Helena* című regényének groteszk jelenetében napokon át betegre untat egy boldogtalan római hadvezért s lánykérőt az udvari énekes érthetetlen, barbár nyelvű hízelgő regölése: most, most figyeljen! inti őt a jövődő fejedelmi após, most következnek tizedik őszám nagy tettei! Akkor már túlestek egy tucat előd dicsőségén.

Természetesen eleitől végig énekeltek. Verses műveket, bármilyen formában mindössze pár száz esztendeje fogadnak be csak szemmel, s remélhetőleg e néma közjáték után hamarosan ismét füllel fogják olvasni. Az *Iliász* legelső sora már elárulja az eredeti előadásmódot:

Haragot, istennő, zengd Péleidész Akhilleuszét...

* Illyés Gyula egyik mesteri átültetése.

Zengd, azaz énekeld. Persze nem *bel cantóban*, hanem *recitálva*. Mikor Odüsszeusz három bajnoktársával engesztelő követségbe megy a haragvó Akhilleusz hadisátrába:

*ott lették: lelkét csengő lanttal vidította,
szép díszes lanttal, melynek húrlába ezüst volt:*

s valamivel később: *hősöknek zengte a hírét*. Tehát olyat, ami — valószínűtlen ugyan, de nem lehetetlen — nyelvi változásokkal eljutott Homéroszig. Az is természetes volt, hogy jóval később Pindaros, az ódaköltés városról városra ünnepelt fejedelme athéni *énektanártól* tanult költészetet. Időtlenül kitartott ez a természetes hagyomány, csupán a reneszánsz után szakadt meg napjainkig. Shakespeare elragadó versbetéteit a vígjátékokban s románcokban udvari bolondok, szerelmesek, tolvajok mindig éneklék, s még Balassi Bálint is, saját utasítása szerint magyar, lengyel, olasz, oláh, török nótákra verselt. Egy titáné a legkésőbbi példa: különböző emlékezésekben olvastam, hogy a hetvennégy éves Goethe öregkori csodáját, a *Marienbadi elégiá-t* letisztázása után hónapokig nem *olvasni* adta át bizalmasainak, *hanem felolvasta*, a fülüknek.

Homérosz maga rajzolja meg az *Odüsszeiá*-ban az Énekes portréját. A főhős hajótörése után a menedéknyújtó phaiákok asztalánál a vak Démodokosz ő; a Múza *elvette szemét, de adott neki mézizű dallást*. Még tánc alá valót is. Már a késő ókorban önarcképnek tekintették, azért vak a hellenisztikus stílusú, „barokk” mellszobrain; legszebb egy császárkori márvány másolat Bostonban. Elfogadom a romantikusabb föltevést is a jelképes ábrázolásról. *Kifelé* látszólag vak, hogy besüppedt szemgödre mögött zavartalanul belső birodalmára forduljon a vizionáló tekintet. Volt mit befogadnia.

Történik valami ezen a phaiák lakomán. Egy kétszeresen tükröző jelenet, megrázó a szereplőre, megrázó az olvasóra. Lélektanilag már olyan kettős a fókusza, mint Proust modern regényfolyamának, amelyben Marcel egyszerre az emlékező narrátor s az, akivel az eltűnt idő roppant színjátéka megtörténik, kettőjük csak a legvégén olvad össze teljesen. Folyik az evés-ivás a királyi palotában, szeretetre méltó vendéglátója mellett ül az ismeretlen hajótörött. Nauszikaá, a királylány bukkant rá étlenül, ruhátlanul, félholtan a tengerpartra kigörgetve. Most persze van előtte hús és bor, a vállán bíborköpeny. Közben elővezetik Démodokoszt, akit *hősök híréből késztet dalolni a Múza*. A trójai háborúról! Odüsszeusz tehát egyszerre van a legendában, egy elbeszélő heroikus dal halhatatlanjai közt, mint hőskori nagyság, s a figyelő lakomázókkal, mint szerencsétlenül járt, ismeretlen hajós, szemmel láthatóan illetlenség, jófajta, aki a tapintatos király meghökkenésére sírva fakad, és köpenyét szemérmesen fejére vonja, arca elé, mert siratja magát ez a név nélküli, eleven hallgató és egyben megénekelte hőrosz, félig legendás idők alakja, alakítója, félig csodálója; vendégként jelen van az asztalnál, s pár lépésre az asztaltól jelen van az énekekben, mint Akhilleusz fegyvertársa.

A jelenet átéléséhez jó tudni, hogy íratlan szokásjog szerint a felbukkanó idegent, legalábbis a biztató külsejűt, először meghívták a közös áldozó szertartáshoz, utána bőségesen megosztották vele ételüket, italukat, csak aztán kérdezősködtek kilitéről, fürdetés s lefekvés előtt. Nem voltak kényeskedők, azt se bánták, hogy esetleg kalóz az idegen, ha egyébként tetszett. Odüsszeusz csak később fedi föl kilitét, a következő énekekben, de megelőzőleg, az *Odüsszeia* elején, ugyanígy bánt az éppen őt kutató fiával Nesztor, a püloszi aggastyán, Odüsszeusz volt bajnoktársa. Erről azonban a maga helyén.

Where angels fear to tread: ahonnan angyalok lába visszaretten. Aknamezőre lép további nyomozásunk. Homérosz szövegében meglepő tájékozottság vegyül érthető tájékoztatlansággal. Sokszor szétbogozták már szálanként sorról sorra, s különböző elűtő végeredmények után különböző elméleteket fűztek a művelethez. Volt, amelyikben az Énekes eltűnt, azaz sohasem élt, volt, amelyikben a két eposz szétolvadt, mint cukormázás torta a nyári napon. Holott tájékoztatlansága lehet részben tudatos: anakronisztikus, ódon anyag szándékos megőrzése az újban. Bizonyítékul kínálkozik Shakespeare, egy kevésbé mitikus óriás. Ő sem gyomlált ki ellentmondó maradványokat az átgyúrt darabokból, a *Hamlet* se takarja egészen egy névtelen darabgyártó előd bosszúdrámáját, az ő-Hamletet, de éppen ettől olyan varázslatosan ambivalens, sokrétű; szövegkritikai górcső alatt tökéletlen darab, színpadon viszont sorozatos átkapcsolás egyik magasfeszültségű áramkörből a másikba, nyargaló mestermű. Van még ennél is meggyőzőbb példánk, Enobarbus csodálatos monológja az egyiptomi asszony díszbarkájáról, amit az ókori Plutarkhosz friss keletű angol fordításából emelt ki, Antonius életrajzából, megverselte, s ma már egyik leggyakrabban idézett részlet, koronagyémánt a tragédiában. Homéroszt is azzal a meggondolással kell mérlegelni, hogy az irodalom: közkinccs, s egymás fosztogatói egymás megtisztelői is, a legféltőbb kincsörzök.

Valószínűleg a századokat átvészelő, rövidebb hősdalokból elég sokat tudhatott a műkénéi elő-időkről, persze átstilizálva; hallott Minósz királyról, az ő szövegében: hajdani élő személy, nem pedig örökletes

felségjogú cím. Sok mindent meg nem tudott. Viselkedésről, épületekről, fegyverekről, harcmódról, kincsekről, várnevekről. Az *Illász* tizedik énekében Odüsszeusz vadkanagyarakkal körülűzött borsisakot visel; a bőr elpusztult, a sapkaformában fekvő agyarakat Schliemann kiásta egy műkénéi sírból, azóta találtak máshol is. Nesztor kétfogantyús aranykupája, szintén műkénéi lelet, feltűnően hasonlít az *Illász* tizenegyedik énekében kézzel forgó edényhez, megtalálójá azért is keresztelte el a homéroszi birtokos nevével. A püloszi várban, valószínűleg a királyné szobája, a „kis megaron” mellett még ott van, magam láttam, a fürdőkád, amelyben egykorú szokás szerint a vendéglátó ház leánya, „a szép Polükaszté” leöblögette a porlepte Télemekhoszt az *Odüsszeia* harmadik énekében. Fényűző műkénéi bronz vadászkések intarziás pengéjén a kicsi oroszlánvadászok „derékban karcsú”, nyolcas alakú vagy testfedő pajzsot használnak, majdnem emberméretűt; a valóságban rég eltűntek addigra, de ő még tud róluk, csak bizonytalan, mikor gondol nyolcas alakúra s mikor négyszögűre. Mükéné „aranydús”, mondja, hát csakugyan az volt. Schliemann tizenhét csontváz mellől tizenhárom és fél kiló nemesfémet emelt ki, ezüstöt s még több aranyat. Patroklosz, Parisz, Agamemnón beöltöztetése harcra az *Illász* különböző helyein részben még ismerős lehetett hallgatóinak, részben már különös, de nyilván nem zavaró, ahogy minket se zavar pallos, kelevéz, buzogány, ha messzi múltunkról olvasunk. Tudomásul vették, hogy Aiász pajzsa, „mint egy torony”, nyaktól bokáig ért, s hét marhabőr rétegből állt a bronzfelület alatt; a csatatérről hazatérőben Hektór nyakszirtjét s bokáját verdeste dudoros pajzsának bőrszegélye, holott i.e. a X. század óta ilyen már nem láttak, Akhilleuszé viszont „modernebb”: kerek, válszíjjal, ő tehát védelmül lábvértet is viselt. A fegyverek nagyon nagy része bronz, csak a nyíl hegye vas, ez is hiteles. S tudta a vaskor fia, hogy a vashoz képest törékeny a bronz, kard a markolatnál, hadiszekéren a rúd tengelyforgója. Lándzsa és dárda szerepe a küzdelmekben nagyobb, mint a töré, kardé (nem mindig biztos, melyikre gondol) vagy a nyílé, de néhány történész szerint Homérosz már nincs tisztában a hajdani szekérsatákkal. Hettiták, egyiptomiak, perzsák magas rangú kétszemélyes harceszközzé fejlesztették, a kettőből egyik hajtott, a másik sebesen nyilazott, s a döntő forgatagban keringtek; Homérosznál csak fuvarozásra való, ezen robog sátrából páros bajvívás színhelyére a hős, ott leszáll, gyalog hajigálja dárdáit az ellenfélre, s ha kifogyott belőlük, a földön heverő, éles köveket, csak ezután nyúl a kardhoz, szorultában pedig várakozó szekerén robog vissza a táborba. Mi tagadás, a jelenet kissé együgyű, főleg ha az ősbibb Közel-Kelet haditechnikájához hasonlítjuk. Várostromhoz a görögök elég rosszul értettek akkor is, később is; az ostrom: kaputörés, a bedöntése kész öngyilkosság, mert kétfelől az előreugró őrbástyákból lenyilazták a rohamozókat, így esett el végül (de nem az *Illász*-ban!) Akhilleusz. Volt aztán egy tragikus ünnep, amiről Homérosz végképp nem tud; gyászszertartásai egyeznek nyolcadik századi, primitív vázafestmények temetési jeleneteivel, de tökéletesen elűtnek az 1200 körüli szokástól: az *Illász*-ban *hamvasztanak*, holott a műkénéiek, tehát Trója ostromlói sírokba helyezték, pazarabbnál pazarabb útravalókkal *hantoltak*. Szerencsére, szerencsénkre! mondhatjuk, mert Schliemann ezért tárhatta fel Homérosz fényes igazolását „Agamemnón sírja”-ban. (Nem tesz semmit, hogy nem volt éppen az övé.) A megaron urai méhkas alakú, boltozatos, föld alatti sírkamrát, *tholoszt* építettek maguknak, de Homérosz nagyúri kortársainak erre igazán nem lett volna elég pénzük. Egyenesen tragikomikus, amint az *Illász* kilencedik énekében lázasan képzelődnek a hajdankor szédítő kincseiről; elárulja a felsorolás, hogy mi mindennel engeszteli ki majd Agamemnón a duzzogó Akhilleuszt!

Homérosz életében, körülötte s távol tőle már megindult a kisázsiai tengerszegély s egyéb partvidékek görög benépesítése; a nagy olvadás, telepítés, városalapítás s a népjog tágítása, ha kellett (s gyakran kellett), polgárháborúk árán. Kezdték a békák körülülni a tavat. De ő még megérte a teljes felbomlás előtt a feudális rendet, szokásokat, életelvet. Huizinga módosított könyvcímével élve a *görög* középkor alkonyát. Hallgatói szemében szegény a kereskedés; a szerzés úri formája háborúban zsákmányolás, kalózkodva s állatelhajtással, békében s barátságban a kölcsönös ajándékozás. Kényes a becsületkódexük — ha apám apád barátja volt valamikor, kíméljük meg egymást a csatákban —, de nekivetemednek a még meleg holtaknak, hogy lerángassák értékes fegyverzetüket. Értékrendjükre szinte hajszálalig talál Falstaff híres becsmérő tünődése a becsületről Shrewsbury csataterén. A hordóhasú, züllött angol lovag mindenestre lefricskázta ideológiai sakktáblájáról. Érzelmileg még összetartottak az arisztokraták, hatalmi bázisuk azonban zsugorodott, s az Idő rostáján kihullni készülő ilyen osztály sértetten mélázva s értetlenül megzavarodva, égő nosztalgiával, hálásan hallgatja régi szép idők, nagy idők felidézését, amikor törvény volt mindenre az életbölcseletük.

Persze, amint említettem, eleve sokkal szegényebbek, mint egykor Kréta uralkodói s a megaron urai a görög szárazföldön. Amióta olvasható s érthető cseréptáblákon a B írás a centralizált udvari gazdálkodás elszámolásairól, Odüsszeusz idilli kiskirályságát Ithakában nagyizolás összemérni az „aranydús” Knósszossal, Mükénével; valahogy úgy hasonlítanak egymáshoz, mint Turgenyevnél egy udvarház körül a regényes nemesi birtok s egy angol kastély rendezett uradalma milliomos hercegek fénykorában, amikor Anglia nagy részét egymás közt megosztott magántulajdonuknak tekintették. Próbáljuk csak elképzelni az élődi kérők röhejétől kísérve két koldus verekedését Minósz király palotaküszöbén! Lehetetlen. Az *Odüsszeia*-ban maga a ház és sziget ura az egyik álruhás koldus.

Persze Homérosz mérhetetlenül többet adott, mint amennyit hallgatói kértek s elvártak tőle. Lassan-lassan szentírás lett, érinthetetlen, a világgá szóródó görögség szellemi és lelki horgonya, titkos jelbeszéd barbárok feje fölött, népnevelő, akármi a kormányforma, akárhol a diaszpórában. Ahogy hithű zsidók s a Cromwell-kori puritánok betű szerint a bibliának, jó darabig úgy hittek szóról szóra az Énekesnek.

Ezért olyan elgondolkoztató, hogy Hérodotosz kettős időről beszél. A görögök másként hittek regék hőseiben, halhatatlan félistenekben és másként a történelem által körvonalazott alakokban. Van, mondja a történetíró, ami már *emberi időnkbe* tartozik: a számoszi Polükratész vagy az athéni Peisisztratosz néppárti zsarnoksága, szükségszerű politikai ugródeszka a demokráciába, vagy a perzsa Nagykirály megghiúsult fenyítő hadjárata, s van, ami még nem tartozik abba: Héraklész tizenkét próbatétele vagy a küzdelem gigászokkal, kentaurokkal. Hozzátehetjük, hogy megbocsátható szójátékkal időállóbb a nem emberi idő, a hitregéké, mondáké, mert nem kívül meg, nincs okozatilag megcáfolható ellenállása, viszont határtalan a befogadóképessége: korunk s a magunk sorsát is belevetíthetjük kölcsönzött, átlátszó nevek alatt.

Később Xenophanész és Platón erkölcsfilozófiai bírálata, hogy csupa méltatlanságot tanít az emberszabású, civódó istenekről, tehát nem való gyermekkézbe, s Hérodotosz történelmi kritikája, hogy helyenként megbízhatatlan (de számok dolgában ő is az, s néha elképesztően hiszékeny), szintén korlátlan pánhellén tekintélyéről tanúskodik. S ezt bizonyítja még az a mulatságos szöveghamisítás is, amivel a felbőszült Megara hozakodott elő, valószínűleg alaptalanul. Föl kellett nagyítani Athén jelentéktelen szerepét a rangadó, legendás trójai háborúban. Homérosszal vita nincs, igazság az, ami a szövegében áll. Mikor tehát Szalamisz birtoka fölött összekaptak Megarával (Keszthely és Fonyód pörösködött a Kis-Balatonért, ha a méretet nézzük), az athéniai állítólag becsempészték két sort az *Iliász* második énekébe:

*Hozta tizenkét bárkáját Aiász Szalamiszból,
és odavitte, hol állt sűrű hadirendje Athénnek.*

De aztán többé nem esik szó a vitézkedésükről. Ergo: ők ültették be azt a kétsoros kakukktójást a területi jogigényért.

Századok múlhatnak, alig van zavaró hang. Pindaros, Theokritos, Arisztotelész, Horatius mind hódol neki. De azért várható volt, hogy végül mégiscsak megjelenik a színen a *Homéomasztix*. Homérosz ostorai, a nyelvészek. Egy ideig elszórtan, i.e. II. századtól egész iskola, Alexandriában. Ott az irodalomtörténet mindig erősebb volt a költészetnél, s még a jó költők is lefőzik magukban a még jobb filológust, mert egy szörszálat „szoros olvasás”-sal éppen úgy négyfelé tudtak vágni, mint amerikai egyetemek élő nagyjai, gőzhangyák, nagy hírű tudósok és — tisztelet a kivételnek — az angol nyelv büntetlen hasfelmetszői. De csupán túl érzékeny, elvakult rajongás tagadhatja le az alexandriai iskola érdemeit is, utóvégre az egész újkori Homérosz-kutatás bogarász aprómunkájukon alapszik, s effajta munka elképzelhetetlen önhitt fontoskodás és veszekedés nélkül, alkati törvénye. Odaadással szolgáltak a maguk módján, és soha nem ártottak neki komolyan. Utánuk Bizánc vallotta öröklött hivatásának az őrzését, mert az ottani szerzetesi fanatizmusnál szerencsére hathatósabb volt a görög hiúság; a Város két világrész ütközőjén egyaránt védpajzsa kereszténységnek és Homérosznak, örökösen dacoló készenlétben egymásra torló, barbár néphullámok ellen. Bizánc nélkül talán el is tűnik az Énekes, hiszen a tömény középkor sokáig semmit se tudott róla nyugaton.

A *homéroszi kérdés* csak a XVII. században merül fel halkan, franciául, szinte észrevétlenül. Be kellett várni a heveny neoklasszikus lázt a XVIII. században, amikor feltárul Pompeji és Herculaneum, piacra kerülnek anyagilag kiváltságos vásárlóknak történelmi, művészeti, helyrajzi, régészeti művek, vagyont érő album alakban, mesteri rézmetszetekkel, felméri Diocletianus spalatói palotáját, a Közel-Keleten Baalbeket, a sivatagban Palmürát.

1795-ben megjelent Friedrich August Wolf alapkönyve: *Prolegomena ad Homerum*. Itt volt a homéroszi kérdés s a kérdés Luther Mártonja! Azóta is velünk maradt. Utódaihoz hasonlóan Wolf mérsékelt volt, hiszen két emberöltő múltán egyesek már Homérosz létét is tagadták. Persze abban a szigorú tudományos században nemcsak ő tűnt el a süllyesztőben, Jézusról is kiderült, hogy csak őskeresztény mítosz teremtménye, Shakespeare, a műveletlen színész sem írt soha, kölcsönadta nevét egy főúrnak, mert a lángeszű arisztokrata rangjával nem fért össze csepűragók kiszolgálása. De a rideg pozitivizmus elrugaskodott bálványrombolása széles fronton, vallástörténettől ókortudományig utólag nemcsak megbocsátható, hanem egyenesen szükséges visszahatás volt alacsony forrponútú elődje, a romantika érzelő, felszínes keresztény misztikájára éppúgy, mint a lihegő lángész kultuszra, amelynek egy sereg üres pozór, ripacs, féltehetség és félőrült a vámszedője. Wolf azt állította, hogy Homérosz bogarásza helyes úton jártak az ókori Alexandriában. A két eposz eredetileg számos rapszódosz egymástól független s

egyenlőtlen hősdalaiból állt, Peisziisztratosz rendeletére aztán szerény tehetségű költők összetoldozva írásba foglalták ezeket, így alakult ki a kötelező kánon. Elég dicstelenül. Boncoló elméletét — *Liedertheorie*, dalelmélet a későbbi neve — még alaposabban, azaz még nihilistábban kidolgozta Karl Lachmann, egy kimagasló Nibelung-kutató, aki a német hősregére alkalmazott módszerrel szétválasztotta a homéroszi mű ellentmondásos régebbi s újabb elemeit. Wilamowitz Moellendorff, a pozitívizmus nyelvészpápája merészkedett el legmesszebb a múlt század végén. Hallatlanul eszes és nagy tudású volt, csak önteltsége múlta felül mindkettőt. Mint egy porosz főtiszt, az ezred színe előtt lefokozott egyes részeket, nem jár csillag a gallér!; másokat előléptetett vagy kitüntetett, ismét másokat magánzárkára ítelt, abban a megrendíthetetlen hitben, hogy ismeri minden szakasz és század, minden közlegény katonai értékét. Lesújtó volt sommás ítélete az egész *Odüsszeiá*-ról. Ma már kevesen tudják, hogy Hatvany Lajos, freiburgi diák róla írta csúfondáros beköszöntő könyvét: *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten*.

Gorombán s elbizakodva viselkedett a nagy professzor. Talán érthető a korabeli porosz légkörben s egy hetvenkedő császár alatt. Meglepőbb Gilbert Murray esete. Egy fél századig ez a szelíd lelkű, de hajthatatlan pacifista volt angol nyelvterületen a nemzetközileg tisztelt kiemelkedő ókortudós, akit semmiféle kínos csalódás nem tudott eltántorítani a világbéke ügyétől. Berlini kor- és kartársával ellentétben, megilletődött csodálat hangján írt és beszélt a görög eposz két ikerhavasáról, de Homérosz létében éppen úgy nem hitt, kereken és véglegesen, mint a megátalkodott német nihilisták, s roppant széles kutatási területekről összeboronált érveivel a homéroszi művet egy névtelenül kialakult, másik történelmi remekmű, az Ószövetség mellé helyezte; mindkettő az emberiség közös vagyona. Tekintsük a Sors humorának, hogy éppen benne: a westminsteri apátság egyik nemzeti halottjában leckéztette meg Homérosz egykori létének eretnek tagadóit. Méghozzá ravaszul: az athéni aranykor nagyjaira bízva. Tudvalevőleg Murray ünnepelt műfordító is volt, ógörög tragédiák szárnyas tolmácsa, fényes tükrük. Hogyne, azelőtt! Ma már olvashatatlan; színpadon kinevetnék a hallgatók. Az történt, hogy a fiatal Murray egy másodrangú, elkésett s azóta kifakult utóromantikus költő, Swinburne nyelvi bűvöletébe esett (akárcsak a fiatal Babits Mihály és Tóth Árpád), sohase gyógyult ki e boldogító rabságból, átköltéseinél a diákkori bálvány csengő-bongó, egyhangú ritmusbravúrait utánozta. Noha kisujjában volt Aiszkhülosz, Euripidész s Arisztophanész, a műfordítás lett a jólélt világteltekintély veszte, kisült, hogy a grammatika nem poézis, süket a derék ember.

Semmiképp se tartozik a Homérosz-kérdéshez, de amit eddig mondtam, lélektani magyarázatul szolgálhat, hogy a század elején Szabó Dezső, az Eötvös-kollégium egyik büszkesége s ragyogó nyelvészígéret baráti orgián, puncslángnál elégette több ezer céduláját, mert belőle bizony nem lesz remekművek dögbogarásza! A lázadás nem volt új keletű; mindjárt az első fölállásnál kiderült az éles vélemény- és halláskülönbség költők és tudósok közt. Dacolva a göttingai, hallei, berlini pedánsok fellegváraival, Goethe és Schiller ugyanúgy hitt Homéroszban, mint mondjuk egy Periklész-kori görög, végtére is — fakadt ki Schiller — az Énekes nem volt foltozó varga!

Liederjäger, dalvadászok volt a feldarabolók neve, *Einheitspastoren*, egységpásztorok azoké, akik változatlanul hittek a világirodalom beindító csodájában. Ők kerültek fölül, végképp, de csak körülbelül egy fél százada. Homérosz élt, költőfejedelm volt, s fejedelmi szabadsággal formálta az örökbe kapott anyagot, nem foldozgatta össze, de nem is gyalulta simára, vajt fülű elitnek, ő az *Iliász* és *Odüsszeia* szerzője. Vagy mégsem?

George Steiner, a Magyarországon is jól ismert, nemzetközi hírű irodalomtörténész föltevése szerint az *Iliász* férfikori mű, amelyhez archaikus görög hagyatékat használt fel, az ironikus *Odüsszeia* öregkori, s abba napkeleti meséket dolgozott bele. Feltűnő a világszemléleti fókuszváltozás a kettő közt: Akhilleusz az *Iliász*-ban elfogadja az ifjúkorára lesújtó hősi halált, többször beszél róla.

*És nem látod-e, hogy magam is mily szép vagyok és nagy,
édesapám nemes és istennő szült a világra:
s mégis vár a halál rám is meg a kényszerű végzet,
meglesz hajnalban, vagy délbe, vagy alkonyodáskor,
hogyhá az én lelkem szintén elorozza csatában
egy harcos, kelevézzel akár, vagy nyíllal idegről.*

Viszont az *Odüsszeia*-ban irtózik a haláltól — amelyhez, tegyük fel, túl az ötvenen megmintázó költője is közelített már —, mert amikor bolyongásain Odüsszeusz az alvilágba leszállva találkozik vele, a hősi halott keserűen kifakad:

* A tudni nem érdemes dolgok tudománya.

*Csak ne dicsérd a halált nékem soha, fényes Odüsszeusz.
Napszámban szívesebben túrnám másnak a földjét,
egy nyomorultét is, kire nem szállt gazdag örökség,
mint hogy az összes erőtlen holt fejedelme maradjak.*

Az Énekes közelítő életalkonyára valló, másik áruló mozzanat persze a szemérmes erotikától lüktető vonzalom, Nauszikaá, a fiatal lány szerelme egy jóval idősebb férfi iránt.

Szellemes is, elgondolkoztató is, de vitatható az a párosító elmélet, amit Cedric Whitman, a kitűnő harvardi professzor s a homéroszi mű egységének szenvedélyes okos védelmezője kifejt *Homer and the heroic tradition* (Homérosz s a hősi hagyomány) című könyvének egyik fejezetében. Az *Iliász*, mondja Whitman, sírokra helyezett, geometrikus díszítésű óriásvázákkal rokon és egyidős — athéni lelőhelyükről *dipylon* amphora a nevük —: szigorúan stilizált, a szerkezet koncentrikus körökből áll, akárcsak a vázabordák ritmikus beosztása, s ugyanolyan színtelen, mint amazok, a látvány az eposzban mindig: fehér, az *Odüsszeia* viszont folyékony előadású, orientalizáló, élénken hússzínű, mozgalmas korinthuszi vázafelületek stíluspárja, tehát későbbi. Költők és agyagművesek közt azonban nem volt s nem lehetett stílári párhuzam. Ezúttal már csak azért sem, mert Homéroszban az európai irodalom hajnalán mágikus érzékkel kiegyenlítődik formalizmus és realizmus, kötöttség és szabadság, míg a *dipylon* óriásvázák nyakán a meanderminták változatai, bordáin a vázlatos vonaldíszítés s a főszalagban ábrázolt figurás gyászszertartás teljesen absztrakt. Műtárgynak gyönyörű, költészetbe átültetve egyhangú régiség lenne. Azt viszont, hogy az eposzok keletkezési ideje a „görög középkor”, az ithakai életmód, társadalmi rend és szokások, vallási felfogás s anyagi viszonyok tüzetes vizsgálatából végleg kiderítette Moses Finley, a tekintélyes gazdaságtörténész nagy hatású, tömör könyve, a *The World of Odysseus* (Odüsszeusz világa). Végre megértjük a magára maradt Pénélopé helyzetét egy gazdátlan kiskirályságban, hogyan lehetett jobb dolga a házhoz tartozó rabszolgának, mint egy szabad bér munkásnak, s miért nem segítette a köznép egy ujjal sem Odüsszeusz fiát az élőlökődő kérők ellen.

Fáradhatatlan rejtvényfejtők főleg az *Odüsszeia*-ra szálltak rá; nagyobb röpteret is kínál a képzeletnek, mint a Trója falaihoz kötött *Iliász*. A francia Victor Bérard, valamikor hazájában s hazáján kívül is tekintély a homéroszi kérdésben, kutatásait összegezve, tudományos testamentumként az *Odüsszeia* költőjét megtette előkelő származású, hellénizált főnőci írástudónak — az írástudás a lényeg! —, mert a mű keletkezésekor volt legélénkebb az óioniai görög, a szemita és egyiptomi kulturális keveredés a kozmopolita Milétoszban s körülötte a felviruló többi kikötőben. Samuel Butler, egy Viktória-kori különc antikvitoriánus író, egyébként igen eredeti tehetség, Sziciliában jelölte meg az eposz bölcsőjét, a szerzőséget pedig egy fiatal nőre ruházta. Ő komolyan gondolta, évtizedek múlva Robert Graves tréfásan felkapta ezt a csiklandozó szálat, és szellemes kis könyvben megírta Nauszikaá, „a szerző” önéletrajzát: *Homer's Daughter* (Homérosz lánya).

De az ide-oda csapongó kalandregény más okból is izgatja a találgatókat. Vajon melyik hely minek felel meg a mediterrán térségben? Hajósmesék, hírhedt hajósmesék! Olyan bizonyos, hogy nincs semmi a fátylúk mögött? Gyanúsítható öböl, szoros, kikötő, sziget? Több évtizedes, páratlan vitorlázótapasztalatával a Földközi-tengeren Ernle Bradford laponként követte hányódó hőst, s többszöri, körültekintő szemle után túlzott biztonsággal rátalált minden történet színhelyére, meg is írta *Ulysses Found* (A megtalált Odüsszeusz) című könyvében. A kipécézett pontok közül kettőt szívesen elhinnék. Kokain- és heroinrabok ősei, a lankadt lótuzevők Tunézia partja előtt kókadoznak, heverésznek a legősibb zsinagógáról és legbarnább napozó turistákról nevezetes Djerba szigetén. A másik Korzika. Magabiztos nyomozónk szerint ez lett volna a velejükig gonosz, emberevő laisztrügónok földje. Csakugyan? S ha egy lépéssel megtoldanók a topográfus fölfedezését? Talán sohase vészett ki a magjuk, tőlük származott le Napóleon, a nagyvonalú háborús emberfogyasztó, egy szuperlaisztrügón? Persze már jóval a módszeres Bradford előtt maga a néphagyomány, főleg az olaszoké, rég elkezdte a találgatásokat. Van a világon rosszabb játék is. Sorrento és Amalfi közt Li Galli lakhatatlan kis szikláira álmodják a sziréneket. Szküllá és Kharübdisz: a hajótáncoltató, alattomos messinai tengerszoros; Kirké, a nagy varázslónő barlangját már a gaetai öbölzáró hegy neve is elárulja, Monte Circeo; tegyük fel, hogy megszelídülve még tart a nő bűvölete: a hegy lábánál van a legjobb halkocsa Itáliában. A görögök csak egyhez ragaszkodnak: a vendégszerető phaiákok földje sziget volt, Korfu. Elhiszem, a nép kedvességéből ítélve.

Marad egy utolsó kétely, amely csak a memóriasorvasztó írástudás mindenható uralmában merülhetett fel. Majdnem 16 000 sor az *Iliász*, 12 000 az *Odüsszeia*; ki tudja fejben tartani? A szám persze megtévesztő, mert az eposzok majdnem egyharmada ismétlés, vannak visszatérő azonos sorok, a memória átnyergelő,

* Az angolok nagyon kedvelik az effajta ínycsok tréfákat az irodalomban. *Flush* címen Virginia Woolf lejegyezte Elizabeth Browning, a híres múlt századi költőnő hasonnevű kutyájának az életrajzát.

rövid pihenői. Még így is hihetetlen. Ezért tette meg őt Victor Bérard hellénizált főnóciainak. Főnócia és betűírás egy ideig úgyszólván azonos fogalom.

Milman Parry, egy fiatalon elhunyt amerikai tudós cáfolta meg csattanósan a kételyt. Nem kellett hozzá egyéb, mint egy mikrofon s egy hangfelvevő gép. S tudni kellett, hogy az ember hova menjen. 1933-ban nekilátott a gyűjtésnek szerb guzlicások között. A név nekünk sem ismeretlen, hosszú nyakú, egyhúros kísérő hegedűjük, a guzlica ott van Arany János egyik balladájában. Embereit farkas lakta kétezer méteres balkáni hegyek alján, Novi Pazar és Bijelo Polje körül találta meg a táj- és népmérgező tömegturizmus előtt, amely lassan a vad havasi pásztort is magakellettő mutatványossá züllesztí. Parry kedvence, Avdo Medjedović népénekés két hétig napi két órán át 12 000 soros eposzt kántált hangrögzítőre, annyit, amennyi az *Odüsszeia*. A legjobb guzlicások írástudatlanok voltak, s történetüket a törökkel vívott szakadatlan gerillaharc köré szőtték, hőseik mögött a végzetes rigómezei katasztrófa (1389), az ő Mohácsuk sötétlett. A továbbadást ezúttal is megkönnyítették kötött formulák, hagyományos fordulatok, az egyenletes ritmus. Délszláv hősdalokban szintén vannak ismétlődő sorok, személyekhez tapadó, ékes jelzők, csak az ábrázolás nyersebb, mint az *Iliász*-ban; a csatátér s öldöklés élményítően borzalmas, azaz élethű (ha az elvadult küzdőfelekre gondolunk), s nem formális, szinte márványszerű. Olyan guzlicás, aki megtanult írni, olvasni, menthetetlenül romlani kezdett.

Parryt fiatalon halálos baleset érte. Csupán az enyhített a kétségbeejtő tragédián, hogy korszakos jelentőségű, roppant hagyatékát 1941-től négy félében át a Columbia Egyetem felkérésére egy frissen kimenekült s nyomasztó gondokkal küzdő, önkéntes magyar száműzött rendezte sajtó alá, mert több évtizedes, páratlan gyűjtő tapasztalat birtokában zenetudósnak ugyanolyan óriás volt, mint zeneszerzőnek. Bartók Béláról beszélék.

Az ősrégi szájhagyományt Szerbia elmaradt, zord szögleiteiben őrizték meg, mikor híre se volt még arra iparosításnak, ahogy a görögök az ókorig is visszacsengő népdalaikat Isten háta mögött, a pásztorkodó Epeiroszban vagy a peloponnészoszi félsziget csak keservesen megközelíthető csúcsán, Maniban, nomádkori dallamemlékeinket pedig a világtól istentelenül elzárt gyimesi csángók. Utolsó hátvédek ők, s a megőrzés már urbanizált kincsmementőkre hárul. Homérosszal szemben éppen ez a döntő kulturális különbség. Ő a kisázsiai partvidék ión településterületén a legjobban visszacivilizálódó törzshöz tartozott, messze világító elődje azoknak, akik négyszáz év múlva Athén aranykorát megteremtették.

Mert végső soron csak hódító nagysága számít, ezt pedig filozófusokkal és nyelvészekkel mit se törődve a költők mindig büszkén elismerték ősapjukról. Az *Iliász* 15 690 sor, az *Odüsszeia* 12 112, tíz évből ötvenegy nap történetét éneklí meg az első, a görög ostromlók önromboló civódásától — a szövegben: Akhilleusz haragjától — a szívfacsaró elcsöndesedésig, midőn Priamosz trójai király megalázkodó s mégse megalázó éjjeli látogatásán Akhilleusz sátrában kikéri a lecsitult ellenségtől fia, Hektór megcsúfolt holttestét s eltemeti. Mindössze négy nagy ütközetet vívna ezalatt, mégis benne van a kéthónapos szeletben a hosszú háború története, váltakozó szerencséje, tér- és időbeli távlata. Az *Odüsszeia* negyvenegy napig tart, de tízévi bolyongás zsúfolt meséje fér bele, mint egy visszapillantó tükörbe, mert jóformán a vége felé kezdődik. Odüsszeusz utolsó hajótörése után s a véres leszámolás előtt a betyár kéréssel. Rádásul e második eposzban két meseszál fonódik össze. Télemakhosz, a fiú keresi eltűnt apját, külön-külön bolyonganak ugyanazon a vízen, és csak a nagy bosszúnál egyesülnek, amely háztűzhelyük körül helyreállítja a romokba dőlt rendet. Kötelező rituális renddel végződik persze az *Iliász* is: hagyomány szentelte temetésén megadják Hektórnak a hozzá méltó végtisztességet. Bannfentes céhbéli tapasztalat nélkül rájöhet az olvasó, hogy a két mű a tömörítő, arányos szerkesztés csodája. Hogyan beszélhetek tudósok vaskalapos fölénnyel Homérosz foldozásairól? Betűragó tudással összeférhet ennyi vakság, süketség? Egy lángész kifinomult érzékű, türelmes komponálóképessége működött itt, amely időtlen mintául szolgálhat minden nagyarányú vállalkozáshoz. Szolgált is, meglepő módon legkivált ebben a században. Nehezen hihető, hogy két egymástól tökéletesen elütő, testes mű, James Joyce regénye és Nikosz Kazantzakis eposza megszületik az ő mintá nélkül. De a kettőről valamivel később.

Másodrangú tehát az agyoncsépelet kérdés, hogy töredékekben mit örökölt Homérosz talán még a regékben csillámló, rég letűnt műkénéi kultúrától is. Hogy hány regős, hány vándor Tinódi Lantos Sebestyén előzte meg ezt az ókori Arany Jánost. Ellenkezőleg, épp az a megható — mert a folytonosság szép példája —, hogy nemzedékek gondozták, őrizve s duzzasztva a hagyományt archaikus és újabb részekkel, így lett a végtermék egy titán személyes műve. A zenés misét nem Mozart találta fel, akkor tehát daraboljuk fel a *Koronázási misé*-t, fürkészve, mi benne középkori maradvány, mi barokk és rokokó stíluselem? Gyászzenét nem Verdi írt először, szedjük tehát szét a *Requiem*-et, hogy Monteverdin kezdve miképp viszonylik egy tucat elődjéhez? Az oratórium nem Händel, a vonósnégyes nem Haydn, a szimfónia nem Beethoven, a

* Yugoslav Folk Music. Serbo-Croatian Folk Songs and Instrumental Pieces from the Milman Parry Collection by Béla Bartók and Albert B. Lord. State University of New York Press, 1978.

zongoraverseny nem Bartók találmánya, s egyikük se kezdte rögtön remekművel, első szerzeményeikben még vannak áthallások a hatalmas múltból. Kívülállóknak fogalmuk sincs, milyen fantasztikus erejű a kötőanyag lángelmék szabadkőműves társaságában, amelyhez nem kell se titkos beavatás, se eskü.

Ámde csorbítanók Homérosz nagyságát, ha beérnék a szerkesztő és versépítő érzék bámulatával. Van, ami még többet számít. Igen sok a példa megrendítő, pártatlan emberségére, arra a mértéktartó részvételre s tiszteletre, ahogy egyet-kettőt kivéve teremtményeivel viselkedik. *Homo sum, humani nihil a me alienum puto*: ember vagyok, semmi sem idegen számomra, ami emberi. A mondás latinul rögződött a köztudatba, de eredetileg ez is görög volt, Menandrosz komédiaíróé. Ha későbbi keletű is, senkire se talál jobban, mint Homéroszra.

Három jelenetet idézek, szándékosan a legismertebbeket. Vázafestmények és versek az ókortól kezdve elárulják, milyen hatásuk volt, mert egyszerre győznek meg az emberi nyomorúságról és könyörtelen múlandóságról, de arról a könyörületről is, embernek emberhez való nemes irgalmáról, amely a felső hatalmak kifürkészhetetlen sújtásai közben enyhíti arasznyi létünk aránytalan fájdalmait. Az egyik Hektör és Andromakhé, az eszményi házaspár beszélgetése s tulajdonképpen előlegzett búcsúja Trója várfalán, megadással, gyöngéden, csak a síron túli szeretet pislogó reményében. A másik Akhilleusz és Priamosz közt a sátorjelenet, amelyben a csillapodó hős tigrisszívet gyermekszívre cserél, s a könyörgő agg apa láttán saját apja emlékét siratva kiadja a halott fiút, maga emeli szekérre áldozatát, s utána az öreggel vacsorázik, „gondoljunk most az evésre”, mondja, mert jóllakni azért sírás, jajgatás közben is kell, gondolt rá Niobé is, „bárha tizenkét gyermeke hullt el a termei mélyén”. A harmadik jelenet Odüsszeusz kikötése honi földjén. Először öreg kondása veszi védelmező gondjába, egy született királyfi, akit még gyermekrabló kalózkodatok adtak el holtig tartó szolgaságra, aztán húszévi elvesztett szimat után kutyája, Argosz ismeri föl, és lábmosás közben egy sebhelyről egykori dadája; fiának és feleségének ő maga fedi föl kilétét. Homérosz olvasása közben érzélgés nélkül, jólesően lehet könnyezni s könnyezve némileg kiengesztelődni a világgal. Akármennyit hányódtunk is, valahol vár ránk egy nagyszívű kondás, egy megrokkant kutya s egy dada ráncos tenyere, amely lágyabb lehet, mint egy csók a legszebb szerető ajkáról.

Van még egy felbecsülhetetlen érdeme, amelyért elsősorban a mai ember az adója. Őstípusokat hagyott ránk. Változó, mert időszerű jelentéssel telítve, számtalan vedlés közben égető, eleven sorskérdések hordozói, hasonmásaink. Élükön persze Odüsszeusz. Mivel örökké voltak és lesznek földönfutók, menekültek, hontalanok, száműzöttek, megbékülten hazavágyók és hazulról lázadva elszakadók (századunknak bizonyára ők a majdani jelképei), senkinek se biztosabb a halhatatlansága az övéénél. Az megtámadhatatlan.

Becsülése viszont legalább annyit változott, amennyit hányódott a sokat túrt férfi. W. B. Stanford, dublini egyetemi tanár kitűnő könyvet írt megcsonkító vagy meghamisító színeváltozásairól, felváltva volt jó és nagyon rossz sajtója, rossz már az ókorban is, különösen a rómaiak feketítették be, mentegetni s becsülni csak a reneszánszban kezdték, azóta mindinkább közeledett valódi alakjához, ahogyan Homérosz elképzelte, s fokozatos azonosulása eredeti képével egyben megkönnyítette, hogy szimbólummá váljék, kétféle értelemben is, kinek-kinek a hajlama szerint: ő a boldogtalan Vándor, aki végül kiköt Ithakában, s ő a fékezhetetlen Vándor, aki halálos kockázatok vonzásának engedve Ithakából megint vízre száll.

Utolsó két nagy jelenése méretre egyenként meghaladja az összetett *Iliász*-t és *Odüsszeiá*-t. James Joyce regénye, az *Ulysses* (1922), vállalva az eredeti mese *modernizált* keretét, Leopold Bloom néven megteszi Dublinba szakadt közép-európai zsidónak; Kazantzakis eposzában (1938) viszont a hazatérő homéroszi típustól elszakadt örök bolygó ő, minden korlátan áttörő, reménytelen hős, félig fausti ember, félig Nietzsche-tanítvány (mint maga az író), aki a békés Ithakából egy minőszi kultúrájú Krétán keresztül végül eljut hajókoporsójában a déli sarkvidékre, s ott nyoma vész. Radikális átfestések ellenére mindkét műben helyreállt a teljes ember úgy, ahogyan Homérosz befelé fordult tekintete — vagy a vak Énekesé? — látta, közel a szívéhez, de mégse közelebb, mint a többiek: patriarchális király, jó férj, ugyanolyan jó szerető s apa, atlétikus harcos, mesteri nyilazó, hajlékony, ékesszóló, mérsékelt politikus, ravasz cselvető, aki közérdekű hazugságoktól se riad vissza, bolyongásaiban töretlen, s ha sóhajt is nagyokat, sohase omlik össze — csüggedni szabad, kétségbeesni nem —, a legeszesebb istennő kedvence, gondosan számító, tehát győzelmes bosszúálló, egy ma is élő francia író szerint a mediterrán ember időtlen megtestesítője.

Szinte fölösleges mondani, hogy Joyce is, Kazantzakis is önkéntes száműzött volt, egyikük a mikroszkopikusan ismert, fullasztó Dublinból, amit gyűlölködő szerelemmel magára nézve tiltott területnek tartott, a másik ortodox pópák és vidéki hordónacionalisták elől menekülve a *messziről* felmagasztalt Krétából, ahová csupán holtteste tért vissza, Iraklion, a főváros várfalára, pogány sírba a Martinengo-bástyán; keresztet az askétikus istentagadó fejéhez később tűztek a nála mégiscsak erősebb papok.

Lehet, hogy lélektanilag jellemzőn Freud és Pirandello századára, Ulysses személyében Joyce kétszeres áttételű behelyettesítéssel élt. Saját gyökereitől elszakadva (de azoktól sohase szabadulva) egy gyökértelen közép-európai zsidót plántál maga helyett Dublin-lthakába, ahol a tíz év modernizált története keretrombolás nélkül összeugrik egyetlen napba: 1904. június 16-án játszódik le, de a hatás olyan, mintha évekig tartana. Figyelemre méltó föltevések szerint Bloom nem volt pusztán a képzelet szülötte, modelljét Triesztből ismerte Joyce, az Osztrák-Magyar Monarchia legkozmozopolitább kikötővárosában volt bankár és kereskedő Ettore Schmitz, és jellemző pirandellói személyváltozással Italo Svevo néven a század első felének magános úton járó s utólag felértékelt egyik legfontosabb olasz írója. Ha igaz e föltevés, Joyce hőse három álarcot visel: bolygó ír a kontinensen, fiktív közép-európai zsidó Dublinban, s az ő álarca mögött egy osztrák pénzemberből olasz íróvá „átbolygó” zsidó Triesztben.

Ismétlem, a költők előbb-utóbb majdnem mind rájöttek, hogy köztük Homérosz a legnagyobb. *Je veux lire en trois jours l'Iliade*, három nap alatt akarom elolvasni az *Iliász*-t, mondta Ronsard, a francia reneszánsz karvezető büszkesége, nem gyanítva, hogy a rhapszódoszok is annyi idő alatt énekelték végig. Ha ilyen iramban, akkor éppen úgy elmosódnak görcsővel látható belső ellentmondásai, mint egy Shakespeare-hez méltó, gyors tempójú előadáson a *Hamlet*-éi.

Minden nagyságnak van parazitája, volt neki is. Krétai Diktüsz, a görög, és Phrügiai Darész, a trójai álszemtanú kalandosan megtalált, állítólagos ostromnaplóját, illetve regényét görögből latinra fordították az ókor szellemileg silányuló alkonyán, szívós bestseller lett a két fércmű, francia, spanyol, olasz, angol, német Trója-regények nemzője; Homéroszt a középkorban csak ezekből ismerték kancsalul. Különböző nyelveken körülbelül ezer évig vándoroltak kézzől kézre, néha óriásokat is megihletve; Boccaccio és angol tanítványa, Chaucer átköltésében így lépett elő tragikus főszereplővé az *Iliász* két statisztája, egy szerelmespár: Tróilosz-Troilus királyfi és Khrüszéis-z-Cressida, a fogoly lány. Olyan fokú volt a torzulás, hogy képzelgő udvarhölgyek s ábrándos várúrnők közül 1400-ban valószínűleg hét-nyolc választotta volna Cressida szerepét s kettő-három Szép Helénáét. Az érett Chaucer mesteri verses regénye 1380 tájára tehető, kéziratot másolatokban terjedt, a nyomtatás feltalálása több emberöltőre még szélesebb olvasótáborot hódított neki, e táborban a felhasználható színpadi nyersanyagokra éberen vadászó Shakespeare-t. Sötét tragikomédiája, a legcinikusabb angol remekmű, a *Troilus és Cressida* 1602-ben került színre, bár a dátum nem holtbizonyos, s hét év múlva kinyomatták; századokig kellett várnia mellőzötten, lebecsülve, amíg egy világhatalmát veszített exbirodalom elszegényedő középhatalommá süllyedt, s ámuldozva rájött, hogy inkább szól hozzá a pályaszélre seprt, eleven darab, mint a nagy tragédiák, mert fanyar ábrázatú, teljes kiábrándulására ismert e foltos tükörben. Két iszonyú háború úgy megfiatalította, hogy akár kortársunk lehetne a szerző. Ami szinte megtörtént. Talán ötödször láttam a darabot, amikor megtudtam, hogy ez volt Bernard Shaw kedvence, arra is méltó, hogy Shakespeare helyett ő írja meg!

Homérosz boncolóiról szólva említettem egy kiváló tudós, a Nibelung-kutató Karl Lachmann nevét. Budapesti lakásom fiókos szekrényében hevert egy berlini index, édesanyám bízta rám más családi holmikkal, amelyek később nyomtalan szétszórattatásra voltak ítélve. Jó ideig hagytam ott feküdni. Egyszer mégis elővettem, lássuk, vajon miért őrizte meg s bízta rám, mint egy ősi pecsétgyűrűt? Az 1830-as években állították ki, valamikor a pontos évre is emlékeztem. Lapozom ide, lapozom oda, az egyik rovatban fölfedezem Lachmann aláírását. Tehát hallgatta, akié az index volt. Akkor még megírhattam édesanyámnak Kolozsvárra, hogy milyen örömet szerzett.

Kérem a becsületes megtalálót, ajándékozza a Petőfi Irodalmi Múzeumnak. Andreas Gräser medgyesi diáké volt, anyai dédapámé.

Pótvizsga a Mindenszentekben

Drága Elemér, felejthetetlen Professor C. A. Macartney, a ravasz, skót hungaromán. Egyedüli a világon, cserében a minden bokrban újra termő magyar anglofónokért. Árpád-kori krónikásoktól a Szálasi-puccsig mindent tudott rólunk. Lenyűgöző volt ez az ismeret, aprólékos és látnoki, kitöltöttük az életét, István királytól kezdve együtt, mint tiszteletre méltó, ezeréves nemzet, s külön-külön, mint az ázsiai pusztákról betört, félbolond csodabogarak a történész mikroszkópja alatt.

Kétszer néztem fel hozzá az 1950-es évek elején oxfordi kollégiumába. *All Souls*, Mindenszentek páratlan a maga nemében, nincsenek diákjai, csak tanár tagjai, különböző szakmákból. Csupa nehéz súly homloktól fölfelé, egyébként körülvattázott, gondtalan „don”-ok, kaján vesézők, életunt aggregények, meghintve szép számú homoszexuálissal, inkább lélekben, mint testben.

Elemérnél rengeteg magyar köcsög sorakozott a polcokon, rendezetlenül s nagyjából sérült vagy siralmas állapotban, csorbák, repedtek, nyakig törtek, kivétközve a mázból, szóval hitelesek, falusi padlásokról, pincékből, még akkori gyűjtése, amikor szutykos esőkabátban a rókaképű, nyurga fiatal tudós fel-felbukkant Magyarországon, kicsavart nyakkal folyton maga mögé fordulva a megszokhatatlanul szemrevaló, fess magyar nők után.

— Tudok ágyat adni, Laci, külön szobában, hálj egyszer itt, főleg a vacsoráért. Vacsora után átmegyünk a kávézó s borozó tanári szobába, a kettő légrétegre nélkül nem lehet megbízható fogalmad a kollégiumról.

Előzőleg mondtam neki, hogy rádióelőadást készülsz írni Oxfordról.

Szót fogadtam. Noha a Mindenszentek étkező-termében nem sorakoztak csupasz diákasztalok, azért itt is a végében nyúlt el egy dobogón a hosszú tanári asztal, *high table*, s vacsora előtt elhangzott a középkorból örökölt rövid latin ima. Párát a tagokból legénykorom óta ismertem. A könyveiket. Elemér csak szomszédaimnak mutatott be, kétoldalt. Hajlott hátú, folyvást szuszogó, öreg rozmár volt a jobb oldali, vállából nőtt ki fehér hajú, borzas feje. Egy darabig egyik se vett emberszámba, aztán a rozmár megkegyelmezett.

— Maga hová való?

— Magyar. De most itt élek, Angliában.

— Rég ismeri Macartney professzort?

— Rég. Hazuról. Gyakran megfordult nálunk. Szünet a leves végéig.

— Magyarok is tanulnak az iskolában latinul és görögül?

— Az én időmben nyolc évig kötelező volt a latin a gimnáziumban s a négy felsőben fakultatív a görög. Én görögös voltam.

Lefelé lógatta nyaktalan fejét, egyszer-kétszer megcsóválta, ki tudja, hol járt az esze.

— Azt hallom, másként ejtik ki a görögöt, mint mi.

Szóval itt volt az esze, ezen kérődzött időig.

— Úgy tudom, másként.

Szünet. Így még nem láttam embert öreg rozmárhoz hasonlítani. Félig leragadt szemmel maga elé bámult, a tányérjába.

— Akkor halljam. Kezdje el az *Iliász*-t.

E pillanatban ért oda a felszolgáló altiszt a tállal. Bal felől közeledett, az én oldalamról, engem kínált meg először. Megfontoltan kivettem egy szelet bélszínt, aztán lassítva egy másodikat. Istenek, ha vagytok, most nem hagyhattok el, ugye velem vagytok? Kértem a sült krumpliból, s pillanatnyi habozás után a zöldségből. A nyitó szót, istenek, legalább az első pár szót, a kulcsot!

— Akar mártást, uram?

— Kérek.

Lepergett a homokórám, már jobb karom s a rozmár bal karja közé csúszott be a tál.

— No mondja. Mondja az *Iliász* elejét.

S hagyta, hogy az altiszt szó nélkül kirakja neki a nyilván megszokott adagot. Akkor történt a csoda, vakítón ragyogni kezdett a félhomályos terem, anélkül hogy valaki villanykapcsolóhoz nyúlt volna. A többiek észre se vehették. Nyilvánvalón csak nekem jelent meg s állt az ajtóban a fényszóró, láthatatlan Pallasz Athéné. Amíg élek, bélszínmártás illata lesz a két sornak.

*Ménin aeide, thea, Péléiadeó Akhiléosz
úlomenén, hé műri Akhaioisz alge ethéke...*

— Így ejtik maguknál?

Sejtelmem se volt, hogy rosszallón vagy tárgyilagosan kérdi. A fagyaltnál szólalt meg ismét.

— S a latint, azt hogyan ejtik?

— Költők s írók neveit másként, mint az angolok. A szavakat... úgy tudom, azokat is.

— Hát akkor mondja el az *Aeneis* első sorait. Gyermeekjáték volt az előző próba után, fickósan belevágtam:

Arma virumque ca...

— Az az ötödik sor.

A fagylaltnak mondta, mintha dorgálná.

Elcsuklottam. Hogyhogy az ötödik? Rosszul emlékeznék? Hallgatott. Hallgattam. Az asztal végén a rosszmájú, híres jogtudós harsányan felkacagott. Elemér két székkal arrébb ült tőle, nyájas beszélgetésben egy történésszel, akiről gyenge volt a véleménye. Boldogtalan barátom, miért nem ültetett maga mellé, védelmezőn, tudhatta, hogy emberevő fenevadak közé hoz.

— Az az ötödik sor — ismételte a rozmár. Csak félig fogyasztotta el a fagylaltját. Megelégteltem a kínzást, s már azon a ponton voltam, hogy porig alázkodva hozzá folyamodom a nyitó szavakért. De védelmezőm, ezúttal valami zsebméretű latin házi istenke, nem tűrte és közbesúgott. *Ille...* Hallod? *Ille.* Hallod? *Ille, ille...* Kiegyenesedtem.

*Ille ego qui quondam gracili modulatus avena
Carmen, et egressus silvis vicina coegi...*

Szótlanul bólintott. Ekkor nyilalt belém az igazság, s majdnem fölszisszentem. Ezek a vén rosszcsontok: gonoszak, mindentudók, és ki nem állhatják egymást, ha másért nem, hűségéből az oxfordi hagyományhoz. Nem érdekelte a rozmárt a magyarok görög és latin kiejtése. Azt akarta kipuhatolni, vajon nem fertőzte meg Macartney egy analfabéta balkáni ökörhajcsárral — mert efféle barátai lehetnek — a százszorszént, megemelt tanári asztalt?

Hiszen ha összeadtam volna a körbenülő tudását, robbanóereje fölért volna egy bébi atombombával. Nem a magam vagy hazám becsületét mentettem meg; kivédtem egy szúrását Macartney ellen.

Véget ért a vacsora, rozmárom nagy nehezen föltápáskodott, s kurtán biccentett. Viszonzásul meghajoltam s azt mondtam:

Így rendezték ők a lovas Hektór temetését.

Megdöbbenve végre a szemem közé bámult. Láttam, hogy csúszik lába alól a biztos talaj.

— Mi az, mit mond? — kérdezte érdesen.

— Az *Iliász* végsora, *magyarul*.

A NAGY SZŰZ GYERMEKEI

Kora tavasz

I.e. 776-ban volt az első olimpiai verseny, utána négyévenként megszakítás nélkül folytak ezer évig. Ezer év csak isteneknek kevés. S Kínának.

Érdemes a teljesítmény mögé nézni, akkora. Mi lehetett a kifogyhatatlan hajtóerő, amelyből jutott mostoha sziklaszigetecskére szorult közösségeknek is? Megnyomom a végszót. Közügy volt, közösségeké, ha a pályák mögé behúzódva fel-felbukkant is milliós magánvagyon vagy egy sportbarát zsarnok ügynöke, billenteni egyet, egy hajsza nyit a győzelmi mérlegen.

Örökkévalónak szánt és tervezett birodalmakban Egyiptomtól Mezopotámián keresztül a hettitáig, a jövő felé fordulva, kőbe vésték naperejű királyok névsorát az utókor számára, hogy naponta újul s érlelő sugaraiktól mindig újra kikeljen a gabonaszem, s a szemekkel együtt kikeljenek az aratók magvai is, az örök adózók. Csak a zsidóságnak volt fordított a betájolódása. Traumatikus rabság után a maroknyi nép görcsösen egy csodálatos menekülés emlékébe fogózva, hátrafelé nézett szent krónikák lapjain, addig a sivatagi fordulatig, amikor az Úr kiválasztotta védencének, jóváhagyva a törzsek vérségi identitását.

Ezzel szemben a görögök olimpiai győzők nevét lajstromozták; Pauszaniász, a világutazó topográfus i.sz. a II. században még a végkimerülésig tudja sorolni őket a helyszínen, Éliszben. Szobruk állt az ernyős lomboszatú, mai píneafenyők helyén. Úgy gondolhatták eleinte a görögök, hogy más népekhez képest rövid a múltjuk, nem érdemes följegyezni — legalábbis az oknyomozó történetírás előtt, amelyre ők jöttek rá —, hiszen ötöd-, hatodíziglen már egy istenbe ütköztek őseik közt a törzsi vagy egyéni családfán. Időben araszolva csak tegnap, tegnapelőtt történt, hogy Zeusz úgy törvényesítette változatos formákban nemzett magzatait, mint karnyújtásnyira mögöttünk mondjuk XIV. Lajos, a Napkirály. Az atlétikai győztesek névsora viszont egyszerre volt nyelvjárásokra szakadt népi azonosságuk és a földrajzilag szinte lépésenként elgáncsolt történelmi folytonosság jelképe. Ősmúltjuk régészeti feltárása előtt a mendemondáktól s íratlan szájhagyománytól finnyásán irtózó, pozitívista történetírás tehát joggal számította betű szerint igazolható létüket csupán az első versenyévtől. Futottak, tehát voltak — húzhatnánk rájuk a módosított filozófiai szállóigét.

Milyen különös. A kereszténység a nagy mindent betöltő görög Ige, a *Logosz* emberi megtestesülésével kezdi el a megváltott világ történetét, a görögök egy katonai díszszemlével a magukét.

Mert eleitől fogva az is volt a verseny, hadiszemle, hogy egyik minitelepülés figyelmeztesse a másikat, sok száz sok százat, saját harcképességére. Válogatott fiatalságuk izomzata volt a szükség esetén néha korbáccsal is fejleszthető, mechanizált fegyverzet.

Megható legenda az egyetemes olümpiai béke, fejezet Kant elmékedéséből az örök békéről. A versenyzőket fölmentették ugyan a katonai szolgálattól, s edzőikkel együtt szabad átvonulási joguk volt háborús telepeken, de a városközi véres marakodások, puccsok, száműzések zavartalanul folytak tovább, s valószínűleg éktelen düh vagy pánik söpör végig a hellén világszórványon, ha egy elképzelt mindenható Augustus császár rájuk parancsolja a Pax Romanát. Légből kapott legenda, úgy tudom, múlt századi az aszkétikus olümpiai szellem is, már az ókorban kifigurázták. Nem gondolok suba alatti megvesztegetésekre, noha valószínűleg előfordult. A győztes a helyszínen csakugyan beérte koszorúval, olajággal, elég volt a megdicsőüléshez. De szülőföldjén családostul elárasztották életfogytiglani kedvezések, s ha meghívták más versenyekre, borsos árat szabhatott. Ugyanolyan profi volt, mint a mai makulátlan (?) aranyérmesek.

Néha csodát látunk a kertben. Halványkék, selymes ég alatt elülnek a fagyasztó szelek, napos csend dédelgeti az ágyasokat, hajnalonként mintha nekünk is szólna madárfüttyökben valami rendkívüli híradás, nemcsak a párjuknak. Aztán kitárjuk egy reggel az ablakot, remegő szíromcsokraival, fehér nászruhában áll előtte egy gyümölcsfa, s a határárok mögött nárciszok sárga vitorlásversenye hajladozik a csillogó fűtengeren. Titokban történt az előkészület, hangtalan robbanás volt ez a tavaszi nyitány. Mintha egy bűvös éjjel alatt történt volna az egész.

Visszanézve ilyenformán hat a tavasz csodaszerű kitörése Kisázsia partján, az ión városokban. Vallásunk, történetírásunk, gyógyászatunk, sőt talán személytől személyhez szóló, bensőségesen valló líránk is elképzelhető beindító segítségük nélkül, bár kétem, de két évezredet késhetett volna a filozófia a kutató emberről és helyéről a világúrbán, ha Milétosz, Epheszosz, Halikarnasszosz, Szmürna s hasonló tengerparti városállamok közkútjainál nem kezd el racionálisan *kérdezni* néhány kíváncsi lakójuk, akinek égen, földön nincs különösebb félnivalója senkitől. S kérdezni mindjárt mindenről, az univerzumból az atomig. A válasz gyakran csak elmejáték a teremtés őselemeivel, egymásra lícitáló logikai próbadozások, de már tudatosan hiányzik belőlük a mítosz. Mi történne — kérdik maguktól —, ha kihagynók e szabad rejtvényfejtésből az állhatatlan kedélyű, szeszélyes istenekeket? Elrémitő, mert tilalmas célzatú, kozmikus

mesék nélkül próbálják kihámozni, hol a helyünk a nagy Rendben. Most és így válnak el végleg az egyébként roppant tudású egyiptomi, föníciai, mezopotámiai papoktól.

Alig csorbítja érdemüket, hogy általában jobb kérdezők, mint megfigyelők; egy nagy hírű bölcsük szerint például a nők foga kevesebb, mint a férfiaké. „Miért nem szólt egyszer a feleségére, hogy tartsa ki a száját?” — kérdezi népszerű filozófiatörténetében Bertrand Russell. Tagadhatatlan az is, hogy megmaradt töredékeiből ítélve a korai gondolkodók, egyébként lúd alattvalók, felfogása nyitottabb és hajlékonyabb, mint a későbbi világtekintélyeké, akik naiv, de mohó kérdésből átlépnek a dogmatikus rendszerezésbe: már akadémikusok, nem szabadúszók. S a szó még nem csábítja őket hamis játékokra, még nincs köztük szofista. Akárhogy történt is — mert nem tudjuk, ki ült elsőnek egy gondolatébresztőn csobogó közkútnál —, hálások lehetünk a zseni, gyors kora tavaszért i.e. a VI. században. A szórvány nép gátlástalan felvilágosodással rázza le magáról saját középkorát, amely eleinte éppoly sötét volt, mint ezer évnél is később, rohamos kifényesedése előtt a keresztény Nyugat-Európáé.

Mert óriási időközökben is megismétlődhetnek ezek az intellektuális ciklusok. Gazdaságtörténetész szemmel például nem véletlen, hogy a nyugat-római birodalom összeroppanása s az Iszlám megtorpanó világhódítási kísérlete után a XI. és XII. században ismét pár dióhéjnyi tengeri köztársaság, Amalfi, Salerno, Pisa, Genova, Velence rázza ki Európát a barbár álmokból. Még külsőleg is hasonló a kép, pedig nem is emlékezhetek a rég elsüllyedt Milétoszra. Kalmárok, matrózok, kalandvadászok megtöltik a bárkát, felfutnak a színes vitorlák, különböző szabásúak, világgá mennek törékeny hajók, nekünk gyufaskatulyák, s a hátramaradók a kikötőben átváltoznak engedelmes, vegetatív alattvalókból gyors eszű fejtörőkké. Könnyen leteríthető s úgyszólván védhetetlen, de mozgalmas települések a kisázsiai ión városok, átjáróházak kereskedelmi és karavánutak végpontjain, árukirakás, -berakás, -átrakás közben sokféle fejlett kultúrával szoktak össze. Tudták, hogy a föníciai írásértők tapasztaltabb hajósok, mint ők, különb csillagász és matematikus náluk, aki Babulónból jött, az egyiptomi jobb építész, szobrász, orvos, balzsamozó, bár ezt a tudományukat főlegesen eltanulni. Kozmopolita forgalmuk következménye a szerencsés fölismerés, hogy se nem szent, se nem sérthetetlen az addigi görög életforma, válogatós szabadrablással, szemezgető utánzással és spekulatív egyéni toldásokkal jócskán dúsítható. Ebből a felismerésből fakadt a mérsékelt szkepszisük. Természetessé válik, ami rémítő és emberfölötti volt; a korábbi alvajáró belenéz a napba, s nem vakul el. De megjegyzi magának optikai hatását.

Hogyan keletkezett a Kozmosz? — kérdi Thalész Milétoszban, s kérdését egyik móló a másiknak adja tovább szomszéd kikötőkben, felsőbb sugallat nélkül, pusztán számítással előre megmondja a napfogyatkozást i.e. 585-ben; földije, a szintén milétoszi Anaximandrosz szerint a vízből származik minden élet, legmagasabb fokon az emberé is, szóval megpendíti a fejlődélméletet, s óriás a nagyok közt: az epheszoszi Hérakleitosz töredékeiben már adva vannak a dialektikus gondolkodás tételei, Hegel ki is aknázza, Nietzsche-nek ő az ókori stíluseszménye. Kíváncsiságukat hamarosan utoléri világismeretük; Hérodotosz, a történetíró nem tud betelni szülőhelyén, Halikarnasszoszban, hogy népek élet- s értékrendje, babonái, szokásai, erkölcei mennyire elütők, nincs olyan atlétikus utazó — önmagát beleértve —, aki számba tudná venni valamennyit, akárhány notesszel rakódjék is meg.

Szeszélyes, kegyetlen, de ígéretes hónap március. Lenyomozható történelmük márciusa volt az a zsebongás Kisázsia partján, szívesen cserélnék lelket kora tavaszi lelkükkel, ámbár a zord és gögös Hérakleitoszé alighanem egykettőre elszelne belőlem. Akad néhány pályatársam, aki jobb szállása. Mondtam már, hogy politikailag törékeny, valóságos porcelán városok voltak, arasznyira mögöttes nagyhatalmak lelapító hengerétől. De közben félelem és szédülés nélkül kémleltek a világűrbe, nem riadtak vissza iszonyú csöndjétől, mint Pascal, a már modern idegzetű ember. Ha később Athén és Spárta győzött a perzsák ellen, az ő filozófiai merészségük az egyik lélektani előzmény.

Valószínűleg alig-alig emlékeztek Minósz király krétai birodalmára, ha igen, csak szép mese volt. Ama legendás tengeri nagyhatalom kereskedelmi rádiusza Egyiptomtól a Dardanelláig, Ciprustól és Föníciától Spanyolországig nyúlt. Elsüllyedése után az Ugarit, Karthágó és az ibériai Tartésszosz közti roppant hajózható térségben jó darabig monopolbefolyást szerzett magának a föníciai tengerjárás; kiváltságuk megtörésére a szerteszórt görögök — békák a tó körül — csak part menti telepítéseikkel párhuzamosan készültek föl. Egyenként fogózva szigetből szigetbe hatoltak Szicíliáig és Provanszig nyugatnak, északkelet felé a Fekete-tengerre a Kaukázusig, Marseille megalapítása után a Rhône-Meuse-Rajna völgyön néha eljutottak a fehérítő Angliába és sötétzöld skandináv fjordokig, az alattomos Bálnaisten embervadász területére. Nem voltak vakmerő hajósok, akármennyire szórvány népnek való is közös hazájuk, a tenger. Lehetőleg csak a part látótávoláig mentek ki a vízre; nyílt tengeren, kényszerű kontinensközi átkelésnél nyugodtabbak éjjel, mint nappal, mert sötétben legalább a csillagos éghez igazodhatnak a tájékozódásnál. Kalóztól nem féltek, mert az ember ritkán szokott önmagától félni. Mikor Odüsszeusz fia, édesapja után nyomozva kiköt legöregebb volt fegyvertársánál, a tekintélyes Nesztor vendégtisztelő, köteles lakoma után egész természetesen megkérdezi az ifjútól: mi dolgotok van a „tengeri ösvényen”? (Azaz kereskedők vagy kalózok vagytok?) Ha az utóbbiak, akkor is forgott volna körükben a boroskupa. Voltak hírhedt ellenségeik;

fogadkozva, fohászkodva próbálták körülkerülni a peloponnészoszi félsziget polipnyúlványainak gonosz szélcsapdáit, s inkább hét kilométeres szárazföldi szánkázással átvonsolták a hajókat a korinthuszi földszoroson, hogy becsússzanak keleti szigettengerükről a mediterrán medence nyugati felébe. Szélvédett öbölre ritkán volt szükségük, elég, ha hullám marta, meredek sziklák tövében itt-ott találnak homokos beugrót, mert lehorgonyzás helyett kihúzták a bárkát a partra, s hajnalig körülötte háltak. Kezdeti hőskorukról beszéltek. Később persze nagyot fordult a világ; Athén hajórajja, háromsoros evezősökből a félelmes vízi had az i.e. V. században már kiszolgáltatót, gyenge szigetek réme: amelyik kicsi s mégis morog, választhat fenyegető partraszállás, értsd mészárlás vagy kussoló csatlós állapot között. Ismert szállóige, hogy a hatalom megront, az abszolút hatalom abszolút megront.

Csak gyötrően hiányos töredékek maradtak fenn az ióniai természetfilozófusok írásaiból. Mert azok voltak, filozófusok, mítoszon túl, tudományon innen. Sejtelmünk sincs még arról sem, hogy sokat vagy keveset jegyeztek le, érthető azonban, hogy megelőzték történetírásuk születését. Hátukban a dúsgazdag és félig elgörögösödött Lüdiával, e rövid életű hatalom laza és barátságos fennhatósága alatt a görög hivatástudatból még hiányzott kívülállókkal szemben a kihívó fölényérzet. Összhellén hiúság nélkül, városonként feszegették a világegyetem nyitját. De a történetíráshoz már olyan megrázó válság kellett, amelyről azonnal tudhatták, hogy sorsszerű vízválasztó szabad és nem szabad népek közt. Amikor egy városállam feltartóztat és megszegyenít támadásában egy leckéztetni készülő birodalmat, a perzsát, a világraszóló tettehez hamarosan megszületik a méltó krónikás is, egy asszimilált athéni polgár, Hérodotosz, a kisázsiai Halikarnasszoszból.

Kedvenc baglyai közt virrasztva Athéné, a Nagy Szűz arra az órára várt, amikor felmagasztalhatja védett városát, vitán felül az elsőt a vitathatóan egyenlők között. Óh Marathón, óh Szalamisz, közelített a legszebb órájuk.

Sírváza és evangélium

Vannak a művelődéstörténetben rejtélyes hasonlóságok, párhuzamok, ismétlődések. Régóta foglalkoztat az archaikus ógörög újjáéledés azonossága a népvándorlások romhalmazából kivergődő barbárokéval. I.e. 1500 táján a kifinomultan könnyed és elegánsan hierarchikus krétai művészetben elképesztően közeli ismerősünk az előadásmód, vannak stílusemlékei, sok vázán, sokkal kevesebb freskón, amelyek zavartalanul párosíthatók a századkezdeti szecesszió növényi ihletésű remekeivel. Jön a pusztulás, kettő is, Kréta hamuján a mükénéi kultúráé. A második görög: dór, ión, aiol népvándorlás után, i.e. a IX. és VIII. században az újrakezdő honfoglalók körülbelül ott tartanak, ahol a késő római civilizáció széthullása után szintén a VIII. és IX. században (ezúttal már keresztény időszámítás szerint) a kelta, frank, longobárd, viking fafaragók, fémművesek, kódexfestők. Torz és dehumanizált az emberábrázolás, lidércek, szörnyszülöttek rejtőznek az indák közt, annál tökéletesebb az agyag-, csont-, fém- és fafelület megmunkálása fonatos absztrakt vonaljátékkal. Ugyanígy a legősibb archaikus görög vázákon rendszerint szép a geometrikus minta, különösen a többféle meander dísz, de felettük s alattuk félig oldalnézetben, félig frontálisan sorakozó, sematikus háromszögletű szúnyog az ember. Kézi festésű angolszász s ír szentkönyveknek leginkább óriási görög sírvázák felelnek meg. Ezekben nem volt se csont, se hamu, csak nyílás az aljukon, áldozni az alvilágiaknak. Szövevényes rajzfonatukat kibontva, a kódexek alakjaitól fokozatosan eljutottunk Giotto monumentális újszövetségi családjáig; a sírvázáktól, páncélos istenekké s homéroszi hőökké feltáplálva a háromszögű szúnyogokat, elérünk az athéni vázafestő nagymesterekig Exekiász aranykorában. Azért mondom, mert egy ideje újra száműzték az embert a művészetből. Mondom rosszallás nélkül; korunk megítéléséhez csak a jövő század végének lesz kellő távlat.

Athén küszöbén

Forgalmi futószalag, sok száz hasonmása közül az egyik: athéni repülőtér. Fullasztó, harsogó üvegház a kivédhetetlen déli nap sütő korongján, légi csomópont, hangszórós csordaterelés valami úrnnyelven, de elvéve riasztó földi szavakkal is vegyítve a gépünkről: kapd a kabátod s kizitáskát!... vagy — (ülj csak vissza) — mégsem a mienkről. Gondosan kiképzett nemzetközi terroristák gyakori átszállóhelye, olykor hadterepe is, elrabort óriásgépben ronggyá főtt, hasmenéses túsokkal, szemérmesen eldugva egy félreeső pályán. Valamikor, nagyon rég Milétoszban egyszerűbb és szelídebb volt a világegyetem; menetrend és robbanószer nélkül hetekig tereferéltek a parton, amíg megjött a nekik való hajó egy alkura kész kapitánnyal. Eltűntek a régi serény hordárok is, más a fiaik foglalkozása, géppisztolyos rendőrök. De mire észbe kapnak,

már lábukhoz került a szakszerű politikai gyilkosok áldozata. A lövés biztos, a halálra kiszemeltek személyazonossága olykor téves. De hát túl nagy a forgalom, néha megtévesztően hasonlít egymásra két pofa, s hiába, a merénylő is izgatott.

Félre azonban a sopánkodással, körülbelül 1830-ig legalább ennyi sajnálatos kockázat kísért minden utazást a Földközi-tengeren. Kalóz volt akkor a vírus neve, nem terrorista. Ibolyák, ibolyák, attikai tavasz! Szokjunk vissza a veszedelmes élethez.

Kialkuszom egy sofőrrel; a város helyett gondosan fásított, szép part menti úton Szunion hegyfokának fordul.

*Bár ott lennél, ahol
A tenger fölé kiugrik az erdős
Hullámverte hegyfok, a csúcs
Szunion síkja alatt,
Hogy köszönthessük a szent
Drága Athénait ! —*

zengi a kar Szophoklész egyik darabjában. Az attikai félsziget legdélibb nyelvén ezt a fokot pillantották meg először a hajósok. Irgalmas volt hozzájuk Poszeidón, a nagy szakállú, földrengető isten, a bőszek egyike: ezúttal élve hazakerültek! Oszlopos romtemploma a szirten áll, csekély magaslaton, ugyanabból a márványfajtából, mint a Parthenón; régészek egy közeli, kimerült kőbányában megtalálták vésővájások barázdáival az oszlop-méretnek éppen megfelelő, kör alakú fejtés lyukait.

Mialatt évente az ünnepi zárandokhajó Apollón szent szigetén, Déloszban vesztegelt, hogy bemutathassanak neki minden áldozatot, rituális szennyeződéstől rettegve Athénban szünetelt az ítéletvégrehajtás. A Szókratészra kimondott halálos ítéleté is. Őrségváltással hívei a szunioni fokról kémlték a látóhatárt, s amikor feltűnt a visszatérő hajó, benyargaltak a hírrel a börtönbe: másnap horgonyt vet, közelít az öreg bölcs végórája. Vagy a szökésé? — javasolta ismét néhányuk, utoljára. Szerették, de rosszul ismerték.

A mai Athén önmagában keringő, benzingőzös, zsúfolt hangyaboly, nyugat-európai fiók-megalopolisz, még kevesebb zöld folttal, mint a többiben. De Szunion felé hajtva két parasztasszony mellett suhantam el, féloldalas ülésben számárháton baktattak. Megszokott kép, láttam elégszer Larisszától Spártáig, északon, délen, görögországi útszélien s néhány szigeten, amely nincs egészen turistamegszállás alatt. Gyérül a számuk. „Ne jöjjön Méltóságod Miklára! Nincs itt egyéb, mint görög szegénység, lyrai rendetlenség, pipafüst s egy durva demokrata.” A levél Széchenyi Istvánnak szólt, Berzsenyi írta 1830-ban.* Dániel tekintetes úr betéve tudta a varázslatos hellén neveket, kanóclágnál mondogatta maga elé a bűvigéket, főleg Horatius közvetítésével, de ugyanakkor valahogy tudott a magyarral rokon görög szegénységről is. Kazinczy, Berzsenyi, Kölcsey, barátok, ellenfelek akár túl a Dunán, akár Zemplénben, micsoda szegényes „nemesi kúria” volt a fedelük, sokkal több családközi pörirattal egy tag szántóról, mint versekkel a polcon. A névhez igazán méltó kúriát már kastélynak hívták a kevés dohányú magyar urak, ahogy — visszájára fordított, kicsinyítő göggel — egyszerűen *House*, azaz Ház egy valódi angol kastély neve.

Amióta 1959-ben először láttam Athént, itt is lázasan lengetik az iparosítás plasztikoltáránál a mérges gázokkal tömött füstölőket, s glóriás, kapzsi álmukban Szent György és Szent Demeter helyén egy nyugatnémet s egy japán nagyiparos száguld sportkocsin holdsugárhídról holdsugárhídra olajfúró toronnyá átváltozott, csodatevő Fekete Madonnához. A csodatevés eddig nem valami hathatós; nemzetközi biztosító vállalatok kevésre becsülik görög tankhajók tengerbírását (olykor libériai vagy panamai zászló alatt), s e hajók hullámbarázdáiban világszerte volna okuk panaszra a pokoli szenvedéssel kimúló, olajfoltos vízi madaraknak is. Szunionban még tiszta a víz. Törökellenes szabadságharcuk alatt francia, német, angol, skandináv göröggrajongók közül páran vallásos szertartásként bevették nevüket a templom foghíjasan álló oszlopaiba. Byron is; a név még kibetűzhető. Gondolom, oda-vissza eltartott akkor az út egy napig Athén és Szunion között. Véső, kalapács, szavalható ógörög szöveg rázkódott a nyeregkapára kötött tarisznyában. Másként utaztak, mint mi, fejükben antik versrészeket kristályforrásról, grottákról, szentelt ligetekről s istenbölcsőkről. Vajon miféle misztikus azonosulási vágy ösztökélhetette megörökítő tettükre az oszlopvész nyugati racionalistákat? Azonosulás kivel? Istennel, Szophoklészszal, rettegésből ocsúdó, babonás ókori hajósokkal? Vagy egyszerűen korlátolt idejű halhatatlanságnak szánták a kőbe faragott autogramokat?

* Leveleiben Mikla s nem Nikla áll.

Azelőtt engem is mulattattak az örökkévalóság után tikkadó eme jeladások: mülékony, elmosódó graffitók római és párizsi házfalakon, kerítésen, vízelékekben. Azóta rákaptak világhírű fényképészek, Brassai, a nagymester is, díszalbumokban jelennek meg, lélekelemzők örömeire.

Nézegetem Byron nevét. Akaratlanul Napóleon volt a még alig neves, fiatal lord jótevője, maga a gondviselés. Örökös hadiállapot s még az inkább angolelles kontinentális zár miatt tartósan el volt vágva szigeti utazók elől a száz éve jól kitaposott nyugat-európai *Grand Tour* ösvénye Calais-tól Rómáig. Csak az Ezeregyéjszaka sejtelmes kiskapui maradtak nyitva Közel-Keleten, csábítva is, riasztva is, török önkényuralom és rablógazdálkodás alatt. Ilyen kiskapu a megszállott Görögország. Byron kalandvágát szította a váratlanul örökölt grófi vagyon is, tengeri vargabetűvel Gibraltárnak került, s Máltán és Albánián keresztül szíve szerint való, jelmezes (és tetves) vad világba merült, amelyet képzelete megtöltött nőidomító sejjel, daliás gyaurral, hódító kalózzal, csuda rabnókkal, egyikük szende, vadmacska a másik. Szép és szexi volt férfiája, nője, lobogó vérüket nem vizezte föl halvérű angol illetlen, sznobság, képmutatás. Évekre adva voltak becsebbnél becsebb *bestseller* témák a játszva verselő „Harold lovag”-nak, aki ájuldozó nőolvasók csalhatatlan gyanítása szerint felismerhetően maga volt a pasa, a sejk, a kalóz, a gyaur, szinte azt mondtam: Rudolph Valentino. Nem kellett egy év, de egy hónap, még egy hét sem az országos hírhez; hazatérése után egy reggel arra ébredt, hogy ő a legünnepebb ember Angliában. Hálával persze igazán nem tartozott a császárnak az akaratlan szívességért, írt is róla a bukás után olyan ódát, amelyet megérdemelt a korzikai nagy vérontó. Megdőbbsentette Byront, hogy amikor minden elveszett, saját vérét nem merte kiontani egy pisztolygolyóval.

Esteledik. A szemhatáron fekvő egyik alig látszó, távoli sziget internáló tábor volt 1945 után, ott szűrték ki a nagyon veszélyesnek ítélt, fogoly partizánokat. Vajon kiket utánczolt a kormány a múltból, régi angol főurakat, tegnapi fasiszta diktátort vagy a francia Harmadik Köztársaság nagypolgárait? Bukott császártól túl éles szimatú újságíróig rendszerint kopár vagy mocsaras szigetre szállították sorvadni s megtörni a kiiktatott politikai ellenfeleket. Akadémikus a kérdésem, a görögök igazán nem szorultak példaadókra, hiszen örökös kockázat volt a száműzetés az ősi városállamokban. A kitaszított ember — tegnap még a dédelgetettjük — lelki furdalás nélkül rögtön bennfentes tanácsokkal szolgált a szűkebb pátria ádáz ellenségeinek. Nyelvet se kellett cserélnie, görögül folyt tovább a beszéd, csak fordított politikai előjellel. Valószínűleg még a perzsa udvarban is volt elég trón körüli tanácsos, aki megértette.

Eltűntek körülöttem az utolsó kirándulók, egyedül vagyok, csak a taxi vesztegel száz-százötven méterre mögöttem. Várok, várok, hátha halk csobbanással, csurgó hajjal és szakállal fölmerül a vizek királya, s kinyújt a tengerfenékről legalább egy izzapos Aphrodité-szobrocskát. Mert dióhéjaiban mindenestül itt van Görögország: kéretlenül is ragaszkodó szegénységük, alig észlelhető, puha színváltásokkal a sima ég és sima tenger, néptelen, kopár szigetek szobrai, neve-nincs, titkos szomorúságuk, zarándok északi lángelmék megszépítő görögrajongása, gyakori polgárháború, még gyakoribb árulás, de közben rendíthetetlen hitük is, hogy a szerencse kerekén más küllőbe kapaszkodva forognak, mint a többi nép, tetszhalott istenek, félistenek, mitológiai árnyak nyugtalan köztemetője, ahonnan még ma is ki-kikelnek, hogy sorsuk jelképei által megfejtsek nekünk sorsunk rejtélyeit, és gyászoljanak értünk, de csak annyira — mert mi bizony legyek vagyunk, ők viszont halhatatlanok —, mint a hóhér, aki suttogó mentegetőzéssel veti nyakunkba a hurkot.

Rozoga, öreg jószág volt a taxi, köpdösve és ki-kihagyva gyulladt be a motor. Jobb tüdeje lehetett egy olümpiai futónak.

A békák

Athén nyugati részén, kívülről rátapadva egy maradék ókori városfalra s hallótávolban bevezető utak tülekedő csomópontjától, a hajdani vázafestő fazekasnegyednél, *Kerameikosznál* terült el legrégebbi temetőjük. Egyik szögletét kihasították hősi halottaknak s a város méltó nagyjainak, a többi táblában akárki nyugodhatott, rabszolga is. Aztán nyomtalanul eltűnt a csontokkal együtt. 1861-ben bukkantak rá, útépítésnél, ahogy ez történni szokott, amikor a telekés utódok feltúrják egy sokáig szunnyadó ősváros beleit.

Szomszédságában áradt be a forgalom a *Dipylon* vagy Kettős kapu s a másik, Szent kapu száján Korinthoszból, Megarából, Boiótiából, Akadémosz ligetéből s a pireuszi kikötőből, mellette húzódott végig a felvonulási út Eleusziszba, a misztériumvallás százszorszént beavatási színhelyére, „ahol nemcsak arra tanítanak meg, hogy boldogan élünk”, írja Cicero, „arra is, hogy reménykedve haljunk meg”. A várfalon belül, de a temető közvetlen közelében gyülekezett Athén népe a Parthenón falán szobrokban megörökített, négyévenkénti rituális menethez, hogy a városvédő Athéné totemszerű, időtlen kis faszobrának felajánlják sáfrányszínű új peploszát fellelőjük egyik templomában, az Erekhtheionban. S az élő, mai város már

körülkerítve rég fölszívta Kolónosz dombját, szintén közel a temetőhöz, ahol a megenyhült istenek késő kegyelme végül eltüntette halandó szemek elől a végzet szívet tépő áldozatát, magukhoz fogadván honjavesztett, vezeklő bolyongás után Oidipuszt, az agyongyötört, világtalan aggastyánt. Volt párja Illés szekérének a görög regében is.

*Híres jó faripák földjére
Jöttél, idegen, Kolónosz krétás
Fényű szirtje alá, ahol
Bús-hangos csalogány zenél
Sűrűn lakva a sűrű cserjét
Zöld völgynek alatta,
A sötétszínű dús borostyánt,
S isten tilos erdejét
Melybe se nap, se szelek s viharok soha
Nem jutnak, a bozótos,
Milliónyi gyümölcsű erdőt...
Itt virágzik a fürtös nárcisz,
Égharmata hull rá napról napra,
Istennők koszorúja volt
Ősidőktől; a színarany
Sáfrány itt ragyog; itt a kóbor
Vizek, sosem alvó
Képhiszosz patak árja, tartja
Színtjét, előmölve tág
Síkokon át...*

Mikor az agg, talán Oidipusznál is öregebb Szophoklész egy kardalra bízta ezt a máig frissen illatozó, gyöngéd szerelmes vallomását, szülőhelye: Kolónosz még önálló község Athén határában.

Első utamon (de talán még ma is) naphosszat áthallatszott a szomszéd negyed felől szerszámzaj, szögecselés, kopácsolás, hegesztés, folyt a csácsogás, terefere, mediterrán fül számára a kézműves munka legszebb kísérezeneje. Kerameikosz változatlanul kisiparosnegyed — vagy csak az volt? —, s a műhely félig az utca, árnyékban. Szerencsére már nem érem meg irgalmatlan szanálását, ócska házak helyén repülő autószeradékkal. Előre, a holtakon át! — mondta már Goethe. Igaza volt, de nem úgy értette, ahogy mai városrombolók. Elménkre gondolt.

Halottak fölött szaporodó holtak a szűkülő helyen: többször megismételt ókori feltöltés és talajegyenlítés sok gyönyörű síremléket őrzött meg az alsó rétegekben, s még Sulla, a könyörtelen római vezér várostromát is átvészelték a Kettős kapuról, Dipylonról elnevezett, archaikus óriásvázák, palmettás fejű *sztélek*: álló sírtáblák, márványoldalukon domborítva kifaragott vagy ráfestett búcsúzóval s a lovasszobrok, honmentő csaták elhullott fiatal nemeseire emlékezve.

1961-ben történt. F. L. Lucas cambridge-i professzor egyik könyvét olvasva megtudtam, hogy az első világháború küszöbén diáktársa s barátja volt Rupert Brooke angol és Békássy Ferenc magyar-angol költő, kezdő mindkettő. Nyári napokon néhányszor együtt föleveztek egy megénekelt falusi paplakhoz, amely bekerült azóta irodalmuk földrajzába. Brooke egy görög szigeten halt meg a Gallipolinál megkísérelt, szerencsétlen partraszállás után, a hazasiető Békássy csakhamar elesett az orosz fronton. Írtam a professzornak, meghívott, ebéd után átsétáltunk a Szentháromság kollégium legyezőboltos, világszép kápolnájába, amely méretre templomnak se kicsi. Abban a kollégiumban volt diák a két hősi halott, Lucas még emlékezett Békássy szobaablakára is. A kápolna jobb oldalán két világháború áldozatainak szenteltek föl egy különálló fülkét, kőtáblára vésett neveiknek. Sor sor mellett a főfalon, nem tudom, hány névoszlop. Élükön Rupert Brooke, s egy oldalfalon, külön az „ellenségek”-é, de lélekben persze változatlanul a nagy iskola holtan is megbecsült alumnusai, német és magyar, a magyar: Békássy Ferenc, ékezethiba nélkül. Ősz volt, korán alkonyodott. Szótlatlan nézegettük a semmitmondó neveket, kisportolt szép fiatalok serege, ki tudja, hány szűz! vonult mögöttük láthatatlanul a félhomályban. „Az év elvesztette tavaszát”, morogta a professzor a túlélők óhatatlan büntudatával, pedig őt is felszippantotta katonának a hosszú mészárlás, bele is süketült egy kicsit az ütegnél. „Mint Athénban”, tettem hozzá szomorúan. Hosszan rám nézett. Idézet volt a mondása abból a gyászbeszédből, amit Periklész tartott a peloponnészoszi háború első halottjai felett a

* * Babits Mihály fordítása.

Kerameikosz temetőben. Addig tartózkodó kedvességgel viselkedett a vendéglátóm, a kápolnából már úgy sétáltunk ki, mintha én is diáktársa lettem volna több mint negyven éve, kormányos egy nyári estén abban a csónakban, amelynek gyanútlanul boldog utasai közül kettőt kiszemelt prédájának egy jajszóval telő, másfajta csónakba az alvilág.

Már csak nehezen megközelíthető, vad görög vidékek bontatlan faluközösségeiben s Kréta fellegverő, patriarkális hegyei közt nem avult még el a gyász öröktől örökölt szertartásrendje, több száz éves a legtöbb siratóének, de van, amire természetes ábrázattal ráfogják, hogy Trója ostromlótól ered. Tudjuk, mivel kínálta meg egy sújtott ógörög család a halottnézőket, bizonyos fajta gabonapogácsával, állítólag még értik, hogyan kell készíteni. Hajadon lány akkor se kísérhetett ki holttestet a házból, ma sem teheti. Temetés után harmadnapon, kilencednapon, a harmincadikon s az első évfordulón látogattak a sírhoz, keresztény hitre térve a harmadnapot megtarthatták a pogány korból, hiszen akkor támadt fel Krisztus is, de a kilencedik nap termékenységi hitregéből származik. Déméter, a földanya, keblét marcangolva, összetépett fátyolban kereste étlen-szomjan, fáklalángnál az elrabolt lányát, Perszephoneiát, „hosszu kilenc napon át kószált a mezőkön az Úrnő”, szól a homéroszi himnusz az őrjöngő anyáról, amíg a barlanglakó Hekaté végül elárulta, hova tűnt a lány: Hádészbe, a holtak fejedelme vette feleségül. De új, keresztény hitükön a harmincadnap látogatást kitolták a negyvenedikre, mert a mennybemenetel előtt Krisztus negyven napig maradt a földön. Ősiség és folytonosság összeolvad balladákban, siratókban, lakodalmi szokásban, gyászszertartásban. Ha az egymásra tipró, áramvonalasított világvárosi athéniakban komputerizált mai életformájuk széttépte is ezt a szövetséget, még kitart a peloponnészoszi Mani kínnal megművelt teraszain, szétszórt épeiroszi falukban vagy a Pindosz hegy pásztorai közt.

— Gyere ki a földből!
 „Hogyan? Nincs lábam.”
 — Váljék kapává a körmöd,
 Másik kezéd tolja el a sírkőt.

Micsoda parancs! Csak nő parancsa lehet, tíz körmét szegezve az orvvadász halálnak. S óriási szelídgesztenyék, százados tölgyek, platánok varázsvölgyén át Zagorába jutva a Pélion lábánál, vajon Akhilleusz, közel a hajdani királyságához, nem siratná meg ezt a mai *miralogiát*, talán hasonlatosat ahhoz, amit sátrába húzódva, könnyek közt kipengetett a lantján:

Hova méssz, ezüstöm,
 Friss bazsalikomágam,
 Hogy elhulljon a virágod?
 Nem szántak még fekete földbe,
 Én fiam, megbánod óránként ezerszer,
 Amiért a halált választottad.
 Leszálltál oda, aminek neve:
 Nincs soha vissza,
 Kettesben ott sohasem ülnek
 S nem beszélgetnek hármasan,
 Nincs ottan nász
 S ünnepet sohase tartanak,
 Nincs mező, ahol lovaddal játszódjál...

Mintha a szerencsétlen gyimesi Póra Andrásné szívét tépő férjsiratóját hallanám; elnyújtott, egyhangú katonaköltőgető panasza a csángó faluszélről nemcsak egy ismeretlen oroszországi tömegsírig hat el, hallják ezt a tehetetlen visszahívogatót, perzsa nyíllal a szívben, még a marathoni síkon is.

Lelkileg semmi se ferdült el siralmasabban, mint a mai világvárosi ember viszonya a halálhoz. Amit illik nagyon titkolni, mert kínos magánügy, a legszűkebb családe (ha van), mint egy eltussolt milliós sikkasztás vagy kiskorúak megbecstelenítése. Halottat évszámra nem látunk, sokszor temetést sem. S ha látunk, ott is holmi szeméremsértésként vágják szemünk közé a halált, hamvasztásokon úgy tüntetik el az áldozatot —

* Jancsó Adrienne egyik lemezén, SLPX 13865 B.

vagy inkább tettest? — sietősen, simán gépesítve, ahogy rendőrök szoktak kilopni titkos hátsó ajtón egy tömeggyilkost a felbőszült lincselők elől.

Régen vérségi, sógorsági, közeli s távoli rokon, barát, kolléga, volt haragos napokig álldogált, üldögélt, kávézott, kalácsot morzsol, kortyolgatott a haldokló ágyánál, jöttek, mentek körülötte, s minél számosabb a búcsúzó, annál ünnepibb az elköltözés, a távozót nem tartóztatták szemforgatón hazudozva, csak másként viselkedtek megnőtt méltósága előtt, a távozó nem rimázkodta magát vissza az életbe, tréfált, szivarozott, rendelkezett, esetleg meghallgatta egy-két kedvenc versét, mert a legutolsó napokban elhagyták borzalmas fájdalmai. Aztán kivitték a házból, s végighaladtak vele utcákon s tereken át a temetőbe; aki látta útközt a menetet, keresztvetéssel, kalapemeléssel, főhajrással tisztelgett az ismeretlennek, akadt, aki csak a koporsósövegéből jött rá, hogy ismerőst visznek, „hát már szegény Feri is itthagyt minket! tudod-e, öregem, hogy ő volt a legjobb tarokkozó a meggyében?”.

Még ma is temetnek így, de akkor a halottnak utaznia kell egy jó darabot a szertartásőrző faluba. Megéri. Ekként búcsúztatták némi forgalmi zökkenők árán a Helikon-alapító Kemény Jánost Marosvécsen, ahogy élénk vetíti Sütő András megrendítő írása, s én ráadásul láthatom is az odavaló várakozók, talpig feketében fiatal és öreg asszonyok, egy euripidészi kórus fényképeit, fiókomban őrzöm a nagyszerű skót-transsylvan özvegy jóvoltából. Görög temetés volt. Persze székel is.

Nyájas temető a kerameikoszi, áztatja az Éridanosz patak, olykor el is áztatja, tele van lapuval, lapuk alatt egyesével teknősök, tucatjával levelibékák, hangosan szökdösnek lábam előtt, breke-kekex, koáx! koáx! s gondolatomat Arisztophanész darabjára, A békákra terelik. Noha közemberekből, „népségből, katonaságból” összeverődő nagy tömeg volt a hallgatóság, ez a komédia viszont irodalmi csemegézőkre kacsintó csúfolódás, amolyan *in-joke*, két vetélkedő tragédiaköltő, Aiszkhülosz és Euripidész veséző karikatúrája, mégis ezek mulattak rajta, mert átizzadva s fokhagymát rágcsgálva a fapadokon sokkal szélesebb volt figyelmük skálája, mint a legsilányabb közös szórakoztatási szinten hahotázó, mai átlagnézőké.

Frissen kaszálták a temetőt, orrcsiklandó a sarjű-illat, talán emlékeztetni akar, hogy kamaszkoromban szünidei napszámosként villán gyűjtöttem a szénát sírok közt a kerepesi temetőben. Pár évig édesapám bérelte a kaszálást; lovainak kellett az abrak.

Balga ember, aki nem hisz itt Szókratész derűs álmának halála küszöbén. Csendesen ébredt hajnali szendergéséből, meséli Platón, s azt mondta a heverőjénél szorongva virrasztó Kritónnak: fehér ruhában ragyogó nő jelent meg előtte s így szólt:

*...és ha a nagyszerű Földrázó is kedvez az úton,
harmadnapra a kövér rögű Piithiába elérek...*

Kritón nem fogta fel rögtön, mire céloz. Szókratész az *Iliász*-ból idézte Akhilleuszt, úgy érte: ahogy Poszeidón kegyéből hazaérkezik thesszáliai szülőföldjére, Phthiába amaz, úgy ér haza harmadnapra az athéni bölcs is, s ragyogó fiatal nő az üzenethozó. Ő a halál. Mint Cocteau megrázó filmköltevényében, az Orpheuszban is.

Különös, hogy míg a siratóasszonyoknak dramatizálniuk kellett a gyászt, és hajukat tépték olyannyira, hogy Szolón államférfiúi mérséklettel már rendeletileg fékezte az önmarcangolást, az elesett hősök emlékoszlopán hűvös és tartózkodó a felirat, s a síremlékek többsége szelíden melankolikus vagy gyöngéd: merengve dárdájának támaszkodik egy elesett gyalogos katona, mintha csak nyájas túlvilági kísértőjére, a késlekedő Hermészre várna, másokon az egész alakos dombormű átmeneti s nem örök elválásra céloz, a búcsú olyan kettőjük, háromjuk között, mint amikor hazané szülővárosába az asszony, apjához, anyjához, a férfi meg útra kel valami peres ügyben. Olykor már nem is búcsú: a halott dologtalanul ül otthon, szolgálólánya előtt, nyakláncait, fülbevalóit nézegeti egy ékszeres dobozban, mint Hégészó, akiről egy gyöngécske fényképmásolattól megihletve a korszak ma már bájosan szecessziós modorában verset írt egy század eleji fiatalember, Babits Mihály. „Méla és halvány márvány jegyeséről.”

*A kedvesem kétezer éve alszik
Kétezer éve meghalt s vár reám...*

* Arany János fordítása.

Mellékesen csak a szótagszám miatt. A síremlék 2400 éves.

Ha lovas van a hősi emlékművön, inkább Szent Márton lehetne, mint paripán szolgáló athéni fiú. Nem alázza meg bukott ellenfelét, legalábbis én nem láttam olyan sírt fiatal hősi halotról, amelyen eltipró paták alatt hever az ellenség, ahogy római császárszobrokon és domborműveken, feledve Vergilius szállóigévé elszabadult verssorait az *Aeneis*-ből a római nagylelkűségről legyőzöttek iránt.

A Kettős kapunál kiástak több archaikus óriásvázát az i.e. VIII. századból. Említettem már korábban, hogy nem hamvvedrek voltak, hanem a legelső festett síremlékek, amiket nyilván a városfalon belüli, szomszéd fazekasnegyedben rendeltek — köztemetőik mellett ma is vannak kőfaragó műhelyek —; alakjuk vagy kétfülű amphora, vagy bor- és vízkeverő *kratér*, aljukba fúrt lyukon át szívódott a földbe az italáldozat, hosszú nyakukon változatosan szép meanderdíszítés, valósággal hexameter ritmusú ékítmény, többek közt talán ez is sugalmazta a gondolatot Whitmannek, a már idézett amerikai régésznek, hogy párhuzamba állítsa Homéroszt e korabeli vázákkal. Az amphora vagy kratér oldalára festve szűnyogderekű háromszögek, lábuk oldalnézetben, törzsük frontális, ritmikusan ismétlődő, absztrakt figurák görgethető ravatal körül, felemelt karú siratóasszonyok, egy szalagsorral alattuk pedig egész testhosszat takaró, nyolcas alakú pajzs mögött kocsihajtók, versenyszekéren, egy halott tiszteletére, ahogy rendezték a Hektór által megölt Patrokloszért s az Akhilleusz kezétől később eleső Hektórért. Föltehetőleg egyidejű az *Iliász* s a dipylon vázák keletkezése, de a festők legfeljebb arra méltók, hogy az Énekes saruját megoldják. Néhány nemzedék múlva azonban világ csodái a fekete figurás athéni vázák, gyűjtők vásárolják Szíriától Etruriáig, művészi rangban egyenlők azokkal a korabeli görög lírikusokkal, akik először mertek csak önmagukról énekelni olyan szenvedélyes érzelmi bevetéssel, amit nehéz fokozni azóta is.

*Nyelvem eltompul ajakim között, gyors
Égi tűz ömlik tetemimre végig,
Zúg fülem s bágyadt szemeim borulnak
Éji homályba.*

*Arcomon végig hideg izzadás foly,
Reszketek, fúlok, s halovány virágként
Hervadó színnel rogyok a halálnak
Karjai közzé...*

A fellegvár

Mediterrán népek ősidőktől fogva magaslatokon szerettek fészkelni, két csapás elől. Nő- és gyermekragadásért partjukra törő kalóztámadás az egyik; a férfiakból lemészárolták, akit tudtak. Későbbi keletű a másik csapás, maguk bűne miatt. Eszeveszett erdőirtások nyomán kopasz hegyekből fékezetlenül a torkolati lapályokra zúduló, s ott elpangó vizek mérgező lehelete, a mocsárláz. Se gitárszó, se narancsillat, pásztorsíp vagy kéklő holdvilág nem üzte el a maláriát.

A sziklatetőre rakott fészek sokszor külön kis várhegyet viselt a feje búbján, ott élt a király, közelebb az istenekhez, mint népéhez, túl és kívül a kétszárnyú érckapun. Százával volt ilyen fellegvár, *Akropolisz* a tenger körül. Ha a szó két és fél ezer év után csak eggyel azonos a közhasználatban, az athénival, páratlan szépség a magyarázata. Tékozló díszítése a pánhellén szórványvilágnak szánt politikai propaganda volt, nagyon megfontolt. Nem is lakták halandók a fénykorban, kizárólag istenek és törzsalapító, mondabeli uralkodók, nekik csak a sírjuk. Végző alakjában ritka társulás, két jó barát, egy arisztokrata születésű államférfi s egy szobrász mesterember, Periklész és Pheidiasz közös műve volt. Egyikük se látta befejezve, az elsőt a pestis vitte el, a másikat száműzték. „Építészet által szoktatom rá a tunya athéniaikat, hogy higgyenek a birodalomban” — mondta a politikus, és szavának állva addig szédítette honfitársait monumentális szépségekkel az Akropolison, amíg csakugyan elhitték, hogy ők többet érnek minden más görögnél. Ezernyi városbéka közül a Földközi-tenger partján fejükön ragyog a korona, s még ha könnyelműen elbázzák is magukat, közéjük nem vet majd büntető kígyót Zeusz, mint a tuskóról szóló, híres tanmesében. Tévedtek: vetett, méghozzá óriáskígyót, élethalálharcukat a peloponnészoszi háborúban. Attól

* Szapphó. Kölcsey Ferenc átköltése, 1813.

semmisült meg a Periklész szónoklatai által kápráztatón eléjük vetített és evezős hajóhadukkal ideig-óráig csakugyan megszerzett tengeri birodalom. Erről a maga helyén.

Mielőtt a várhegyre betelepedtek úrnak a megszálló rómaiak, négy fő épület ragyogott *kifestve* a sziklatalpon. A Parthenón: Athéné Parthenosz, a szűz istennő főtemploma; Propülaia: a várszerű díszkapu, északi szárnyában képtárral; egy szokatlan alakú szentélykombinát: Erekhtheion s győztes védelmezőjük, Athéné Niké tenyérbe kívánczozó gyönyörű kis temploma a mellvéden. Szétszórva számos fogadalmi és hálaadó szobor állt a szűz patróna harcra öltözött, tízméteres ércalakja körül, lovak, lovasok vagy gyalog a felajánló, talapzatukról ismerjük néhánynak a nevét, Rhombosz volt az egyiké, körülbelül i.e. 570 óta visz a vállán átvetve egy fehémárvány báránykát a kés alá. Szolgaságuk idején aztán megkövetelte a végzet, hogy eltűnjék a várfokról a fénylő óriás nő, aki egykor megfélemlítőn villogott a messzi tengerig. De *akkor* még Athén az úr azon a vízen.

1458-ban a hódító török aránylag csekély kártevéssel mecsetté alakította át a Parthenont — megelőzőleg már amúgy is bizánci templom —, az Erekhtheiont pedig lefoglalta háremnek valamelyik helyőrségi parancsnok, s az is maradt. Úgy emlékszem, levantei kalandozásain a fiatal Byron még szintén háremnek ismerte, s aligha ütközött meg rajta. A lord nem, talán az inasa.

Kevés ember tudja, ha járt is Athénban, hogy 1687. szeptember 26-ig a Parthenón kisebb romlásokkal megőrizte épségét, Periklész és Pheidiasz ráismert volna. De Velence, a hulló sörényű, foghíjas, vásott körmű oroszán kitartó öncsalással változatlanul Szent Márk által adományozott hűbéri birtokának tekintette a hatalmas beltengert, és hatástalanul pusztítgató hadviselésekben neki-nekirentott a szultán szintén szuvasodó szuperhatalmának. Ilyen hiábavaló hősi — vagy inkább hősködő? — expedíción egyszer Athénig tört be a tengernagyuk, és szolgálatában egy *hellénbarát* svéd tűzértiszt bombázni kezdte a várhegyet, beetalált a főtemplomba is, amely lángot és köveket okádva jobbra-balra dőlt. Leeshetett az ostromlók álla a szörnyülködéstől. Sokkal végzetesebben sikerült a mesterlövés, mint amilyennek szánták, nem tudván, hogy a templom cellarésze puskaporos raktár. Azóta hiányzik a Parthenon teteje s fél sor oszlop mindkét oldalán. Ki van belezve. Legutolsó dokumentumunk a sértetlen épületről tizenhárom évvel a katasztrófa előtt készült, 1674-ben, amikor a török Portán szolgáló francia követ felszólítására honfitársa, Jacques Carrey festőművész rajzok százain apró részletekig megörökítette. Papíron tehát létezik még Párizsban, ami már eltűnt a valóságban. Mikor Henry Moore először látta, saját műveire visszamutató stílusérzéssel a világ legszebb monumentális szobrának nevezte. Inkább mondanám a legszebb Moore-szobornak. Ha már nem az, ami: romtemplom.

Vajon változatlan csodálata apáról fiúra örökölt képmutatás, belénk oltott sznobizmus? Jacques Carrey körülbelül négyszáz vázlatot csinált róla. Ceruzájával zavarba ejtő önvizsgálatra kényszerít a régi szemtanú. Tetemrehívás ez, egy csontvázé, a robbanás óta, s nem is egyetlen bűnért. Francesco Morosini tengernagy az átkozott telitalálatot arcátlan szoborablási kísérlettel tetézte, s ügyetlenkedő kötélrángatás közben a nyugati oromzat nagy alakú s jobbára ép istenfigurái a márványküszöbre zuhanva széttörték, a családott velenceiek erre nagy mérgesen otthagyták a török mészégetőknek. A keleti oromzat maradék szobrai s a körbefutó fríz domborműveinek csonkán ránk maradt nagy részét — még mindig egy császári díszteremre való! — Lord Thomas Elgin, konstantinápolyi angol követ szedette le 1801-ben, mert fondorlatosan eszes francia vetélytársa a jakobinus forradalom miatt kiesett a vesztegető versenyből a Portánál. De ezzel még nincs vége a megmentett szobrok viszontagságának. Elsüllyedt az egyik szállítóhajó, s a tengerfenéktől kellett visszakövetelni a ládákat; mai otthonuk, a British Museum pedig csak ádáz s részben idiotikus esztétikai viták és anyagi huzavona után vette át a megszorult skót mágnástól, féláron: a magánvagyonból fedezett, addigi költségek feléért. Hasonló volt a sorsuk a már amúgy is megviselt metopék faragásainak. Roncs bizony a Parthenón, súlyos hadirokkant, a berlini George Grosz gyilkos, pacifista gúnnyrajzain sincsenek rettentőbb nyomorékok az első világháborúból. Újabban sugármeghajtású óriásgépek állandó rázásától féltik; a szeplőtlen görög ég se kegyelmez neki. Ha pusztán méterben és számban summázzuk a pusztulást, a veszteséglista szerint több mint ötven életnagyságon felüli alaknak megvan a fele, mind torzó s töredék, kilencvenkét domborművű metopéből maradt hatvan, legtöbbje nagyon sérült, megvan a külső cellafalon körbefutó 160 méter hosszú fríz kétharmada; a háromfajta szobordíszítésből ez a legépebb. Ezek után őszinte lehet a csodálat? Az.

Majdnem harminc éve Peter Brook hátborzongató rendezésében láttam a kezdő Shakespeare bosszúdrámáját, a helyenként már-már kacagtató Titus Andronicust. Egy cseppet se volt kacagtató aznap este. Valahol a tragédia közepén lassan a színre imbolyog Lavinia, a címadó hős meggyalázott lánya, két keze lemetszve, nyelve kivágva. Átvérzett kötéssel, borzalmat sejtető fátyol alatt hófehér ruhában még mindig gyönyörű volt. Igen, az, mert a tragikus emlékü Vivien Leigh játszotta. Valahányszor az Akropoliszon botorkálok, megjelenik intő kísértete a hiányos oszlopok közt, a halovány szellemjelenéshez társul egy alig halkuló férfihang, francia a messzi múltból, nem tudom, hogy tanáré, akadémikusé, könyvárusé vagy valami széplelkű vigécé a Szajna-parton, ahol diákkoromban antikvár ócskaságok közül kihúztam egy könyvet, s az első lap után már félhangosan kezdtem olvasni az elragadtatástól, de a könykörmönnél böngésző, szakállas

tanár, akadémikus, könyvtáros vagy széplelkű vigéc helyeslő nacionalista mosollyal kivette kezemből, s maga olvasta tovább a szöveget, amíg kibuggyant a könnyem. A hitevesztett keresztény Renan hívő imája volt az Akropoliszon.

„Aranyoszlopokon égből lebecsátott, súlytalan szentély.” Nem ok nélkül jártak csodájára az Ókorban. A templomon semmi se volt mechanikusan egyforma s mértanilag szabályos; beoltották az Ésszerűbe a Fantáziát. Enyhén hajlott az oszlopsor közös lábazata, egészen kicsit befelé hajlottak az oszlopok, törzsük felfelé vékonyodott egy kicsit. Szabad szemmel nem is láthatón! Dehogynem. Iktinosz és Kallikratész, a Parthenón két tervezője bebizonyította, hogy legtöbbünkben velünk születik a *szépérzék*, valami öntudatlan érzékelés, amelyre kár szavakat keresni. A legtöbb korabeli néző valóban mit se tudott a finom szabálytalanságokról, de jólesett a látvány, öröm volt a szemének, akkor pedig miért is elemezte volna, hogy szebb ez a szentély, mint az összes többi! Régészek, építészek, művészettörténészek kezdték elemezni, s a romon jöttek rá, hogy nem kimérten szabályos. Úgy elemezték, mint mondjuk Orpheusz énekét, amikor már szét volt tépve a félisteni énekes, s a leszakított fej, tengerbe hajítva tovább zengett a vízen.

A keleti oromzat szobordíszítése Athéné születését ábrázolta, a nyugati pedig vetélkedésüket Poszeidónnal, hogy kinek az áldása nagyobb a párja nincs Attikára. Egyikük vizet, a másik olajfát fakasztott a sziklából; Athéné nyert az olajfával. A metopék szimbolikus jelenetei hellének és barbárok szokványos küzdelméről szólnak, kedvező véggel a civilizációra. Mint egy filmkockasorozaton, fékevesztett, romboló titánok a mértéktartó, emberséges olümposzi istenek ellenfelei; barátságos lapithák (valójában görögök) vendégjogot tipró, garázda félállatokkal, nőrabló kentaurokkal viaskodnak; Attika legendás királya, Thészeusz az Athénig nyomuló szilaj amazonokkal.

Pheidiasz forradalmi gondolata volt, hogy a két oromzat és a metopék hagyomány szabta mitológiai jeleneteit szervesen összefonja Athén valóságos életével a harmadik díszítőelemen, a frízen. Magától kínálkozott a téma. Négyévenként lélekemelő vallásos ünnepük és pezsgő népszokásuk volt a Panathénaia, amit *Klasszikus álmok* címen Babits Mihály leírt egy fiatalkori, sóvárgó versében anélkül, hogy valaha görög földön járt volna. Azon a versenyekkel és Homérosz-előadással is tetéztet tiszta, nagy ünnepen vitték fel kígyózó menetben Athén lakói születési, vagyoni, törzsi különbség nélkül a sáfrányszínű új leplet, jó házból való lányok közös szőttetését az alsóvárosi Kerameikosz negyedből a várba egy homályos eredetű, fából faragott, kezdetleges szobornak, a városvédő istennő, Athéné Poliász szobrának. *Xoanon* volt a neve, s az Erekhtheionban őrizték. Pheidiasz belekomponálta a felajánlási végjelenetbe a Szűz néhány istentársát és rokonát, ők a jóakarató s helyeslő nézők, laza méltósággal úgy üldögélnek, ahogy napjainkig százados platánok alatt, nyers kocsmaasztalnál vasárnapolva a fiatalokban gyönyörködő öregek; a frízen nincs éles határ istenek és halandók között. Lóháton, lóra készülve vagy száránál fogva lovukat fékezve részt vesznek a menetben gazdag úriak is, mert költséges volt a lótarás, s afféle *status symbol*, mint ma egy mennydörgő versenyautó. De a tudomány sohase nyugszik, s alig pár év előtt egy óorkutató megfosztotta életüktől az aranyifjakat, azt állítva, hogy meztelen héroszok ők, hősi halottak, immár halandók ruházata nélkül, a szabadság megdicsőült bajnokai, akiknek a túlvilágon kijár a paripa. Azért említem, mert tetszik a gondolat, amin legtöbb tudós társa megütöközt. Bizony alighanem vagyonos apák fiai — bálnyitó pálcás urak lettek volna a régi Budapesten —, paripáikat Argoszban vagy fenn, Thesszáliában tenyésztették.

Ha a Parthenón volt a legszebb görög templom, márpedig ebben a római császárkor összes görög és latin útikalauza lankadatlan bámulattal egyetért, az Akropolisz legeredetibb épülete a többfrontos szentélykombinát, Erekhtheion, amit tervezője egyenlőtlen sziklatalajon, háromméternyi szintkülönbséggel összehangolt, hogy kielégítse a körütekintő, ravasz athéniak mindenféle isten- és őskultuszát. Mert Attika népe sohase feledte, hogy fennmaradása hajófaimporton, gabonaimportáló hajózáson s a helyben növő olajfákon fordul meg; váza-, bor- és ezüstkivitel, akármilyen fontos, már csak rohamos gazdagodásuk forrása, de nem annyira létkérdés. Ezért a szentélyekben „régis nagy patronánk”-kal, a szigorú Szűzzel egyidejűleg a bösz vízi istennél, földrengető Poszeidónnál is bebiztosították magukat. Ikerkultuszuk volt az Akropoliszon.

Különböző magasságban egymáshoz szokatlanul illeszkedő épülettárgjaival, sokoldalú rituális foglalat az Erekhtheion. Itt volt Poszeidón tengervíz-fakasztó sziklahasítása az említett versengésben, Athéné százszor áldott versenyajándéka, egy olajfa, két legendás sír: egyik az isteni származású Erikhthoniosz attikai őskirályé, egy házörző kígyóval, amit mézespogácsán tartottak, a másik Kekropszé, aki meg a város első mondabeli királya volt, s persze közeli rokon valamelyik istennel, már nem tudom, melyikkel, itt őrizték a xoanont, hogy négyévenként új szőttetésbe öltöztessék, itt állt Zeus szentélye, villámsújtásának a nyomát is mutogatták, s Hermész faszobra, egy másik primitív xoanon. Főleg az a sorolás; a templom vallásos fókusz és kultikus villámhárító a város védelmére, amíg van mit védeni: a szabadságot. De nemcsak szerkezeti megoldása hallatlanul szellemes és eredeti, csodálatos az ión oszlopok szépsége is, s a templom déli oldalán áll a párkánytartó hat márványleányzó (egyikük másolat): a kariatidák, akiket észak-európai újklasszikus építészek a rogyásig utánóztak, noha a ridegebb ég hamarosan szénpor csuklyát húzott fehér tunikájuk fölé. Súlyhordozó, redőzetes oszlopok, de kőben is utolsó lehetőség görög honleányok, mert a múlt

század eleji szabadságharc alatt testükön, arcukon megsebesültek török golyóktól, újabban viszont golyóknál és vasszilánkoknál is roncsolóbb levegőfertőzéstől féltik őket. Ha majd az angolokban lesz elég nagylelkűség, s az eredetiek mellé visszaadják azt a hatodikát is, aki nővéreitől elszakítva a British Museum magányos foglya, valószínűleg valamennyit beviszik az akropoliszi múzeumba, a mandulaszemű leányzókhoz. Akihez egy csokor vadvirággal most betérünk látogatába.

Lányok és lovasok

Múzeumi gyűjtemény lehetőleg legyen kíméletes, emberszabású, ne nagyobb, mint amit két óra alatt andalgón végignézhethetünk. Három gyönyörű példájából egyik a firenzei Dóm múzeum: *Opera del Duomo* (kevesen ismerik), késő középkori flamand nagymesterek képtára, a másik a belgiumi Brugge-ben, harmadik az akropoliszi múzeum. Törzsi vándorlások, földfoglalások és városalapítások leülepedése után kinyílik s helyi vonatkozású remekműveiket rakták fedele alá, szobortöredékeket a perzsa hadjárásban elpusztult Athéné-templomról s fogadalmi szobrokat a térről, amilyen Rhombosz, a már említett fiatal báránnyivő i.e. 570-ből s kortársa, a „Rampin lovas”, egy hálás versenyző, az első ismert ógörög lovasszobor, de csak másolat a fiatal férfifej, az eredeti a Louvre tulajdona, mert jó ideje múzeumok ugyanolyan mohón kapkodnak antik töredékekért, mint középkori papok csodatevő ereklyecsontok után; mondjuk Kölné volt Szent Elájula egyik térdkalácsa, Liège büszkélkedett a másikkal.

Itt vannak — hinnéd, hogy szertartásos körtáncra felállva — e szobrok valamivel fiatalabb hűgai, a Korék. Széles mellkasuk, dacos kis keblük, kerek válluk, kétoldalt lefolyó hajfonatuk, oszlopvájathoz hasonló ruharedők helyenként még őrzik a két és fél ezer éves festéknyomokat, szemük mandulavágású, arcukon tartózkodó mosolyba készül olvadni a nyugodt, nyájas komolyság, törzsükön új divatú ión *khitón és himation*: ing és köpeny, leheletfinom gyapjúból. Áhítatuk tiszta fénykörében csonkán is afféle térdhajtó csókra indítanak a búcsúsokat és matrózokat, mint védőüveg alatt a csodatevő Madonnáikon egy zarándoktemplomban. Noha Athén népe első felindulásában fogcsikorgatva megfogadta a perzsa dúlás után, hogy elrettentő örök emlékezetül érintetlen romokban hagyja a meggyalázott Akropoliszt, idővel mégiscsak kegyeletesen elföldelték a sérült maradványokat, e lányokat is, csupán 1880-ban bukkantak régészek az úgynevezett perzsa üledékre.

Honnan olyan ismerős ez a szelíd, de szilárd nyugalom, fenséges egyszerűség, belső csend, csendes komolyság és összhang, honnan annyira ismerős ez a világi alakban is imádságos művészet? Azt kell hinnem, hogy az ember tigrislelkének vannak megismétlődő s fájdalom, elég rövid békekötései a világgal. Báránny napjai. Többfelé láthattam beszédes nyomait, láttam Delphoiban s Olümpiában, s ezzel a békével, éppen ezzel éltem együtt Firenzében, ahányszor csak kilátástalan jövőmbé bámulva elfeledkeztem szorongató mindennapi gondjaimról, s háttal a második világháborúban félig szétrombolt városnak Donatello, Brunelleschi, Masaccio, Luca della Robbia és Michelozzi ötöstanácsához folyamodtam csitító lelki s nem politikai menedéért. Mindig megadták. Nyilván hasonló érzés sugárzott volna át rajtam — ártalmatlan röntgenbesugárzás! —, ha Firenze helyett történetesen az egykorú Flandriában Van Eyck, Roger van der Weyden, Hugo van der Goes, Petrus Christus és Memling segítségéhez fordulok. Egy másik ötöstanácsához a lecsitult szellemvilágból.

Nincs az archaikus görög s a XV. századi firenzei és németalföldi civilizáció között történelmi hasonlóság, idegenek egymástól. Annál erősebb a rejtélyes lelki rokonságuk. Forrása alighanem vallásos: fanatizmus nélküli, rövid kegyelmi állapot, a Báránny hatalma a Tigrisen.

Külsőleg az történt, hogy Ióniától Attikáig misztériumokban megfékeztek és beavatási szertartás-renddé hűtötték le az Ázsiából s északról, Thrákiából tántorogva betörő, önkívületi vallásokat, állatmarcangolást, vérivást, önsebzést megistenülésért s halhatatlanságért, ugyanakkor sok száz telepítésük messzi partokra lecsapolta a túlnépesedést, végül népbarát zsarnokok áthidaló önkényuralma bomló feudalizmus s éretlen demokrácia közé ékelődve, a városállamok örökös belviszályai fölé kerekedett. Erre a vérszáritó szünetre gondolok.

Volt egyszer ugyanilyen az ádáz Firenzében is. Ott két borzalmas évszám emlékét kellett kiűzni az ideggócokból. Lassan eloszlott az 1348-as Nagy Pestis haláltáncangulata s az 1378-as első, igen véres proletárlázadás, *il tumulto dei Ciompi* réműlete, traumatikus kettős örökség az anarchikus XIV. századból. Hazafias humanizmusuk egy időre megzabolázta a második természetükké vált, szenvedélyes pártoskodást, hogy politikailag egyetértőn fölkészülve, rendületlenül érék őket a római Kúria hatástalan átkai s a falánk milánói herceg hiábavaló hódító becsvágyai. Így lett visszahozhatatlan, egyszeri aranykoruk a XV. század első fele, az én vigasztaló ötöstanácsomé. De Flandria egyidejű megnyugvásának is volt ésszerű magyarázata: mérsékelt városatyák, okulva az elrémitő takácslázasokból, kiegyeztek fejedelmi uraikkal, a

műpártoló és zenerajongó, dúsgazdag burgundi hercegekkel a bensőséges polgári misztika, *devotio moderna* jegyében, s e szövetség évtizedekre majdnem olyan társadalmi szélcsendet teremt, mint Krisztus a galileai tavon. Erasmus az utolsó gyümölcse, az aranyalmája.

Akik benne élnek, azt hiszik, hogy örökkévaló, holott csak rövid kegyelmi állapot. Áldás és szerencse, amíg tart, de hiába hívjuk, van vagy nincs. Mi például, mi ugyan hasztalanul szólígtatjuk a századunkban. Értjük be azzal a vigasszal, hogy voltak az emberiség történetében szünetek, amikor a Parthenón templomelődje: *Hekatompedon* körül a Korék italáldozattal járultak a városvédő Nagy Szűzhöz; Luca della Robbia firenzei éneklő karzatán angyali serdülők, a zsoltár buzdító szavaira hallgatva, zengő hangszerekkel s énekszóval magasztalták az Urat; Flandriában Van Eyck szárnyasoltárán pedig az imádandó égi bárány felé sereglettek álomszép csúcsíves városokból az Igaz Bírák és Krisztus Lovagjai, a Remeték és Zarándokok. Persze, maradjunk fél lábbal a földön: a tele erszényt akkor is szerették. Mindig, szünet nélkül.

Láthatók az akropoliszi remek kis múzeumban másfajta szobortöredékek is, plasztikus emlékeztetők a mediterrán lelkeség barlangjárataira olyan időkben, amikor még föld alatt laktak az ember *khtonikus* istenei, sose lakomáztak napos csúcsokon, s nem játszottak se lányokkal, se lovakkal. „Földiekkel játszó” alvilági tünemények voltak, hatalmas sárkányfogvetemények, várták s fogadták a holtakat, adtak jó termést, küldtek aszályt, adtak életerőt, küldtek sorvadást a halandóknak; megtestesítőjük a földhöz tapadó kígyó. A perzsa dúlás után maradt néhány nagy töredék a Parthenón templomelődjének oromzatáról is, az egyik szobormű Zeusz ellensége: Tüphón, a háromfejű, szakállas démon, felsőteste emberé, vastagon összezsavarodó kígyófarok az alsótest. Nekik volt a nagyobb ősiségük, nem a humanizált olümposzi isten-körnek. Sohase felejtjük, hogy fejükön bátyaszerű süveggel, *polosz* a neve, a krétai papnők szobrocskái két kígyót szorongatnak karjukra csavarva a föld alatti hatalmak képviselőjében, Apollón Delphoit egy óriáskígyó: Püthón hatalmából ragadta el (innen jóspapnőjének a neve, Püthia), Pallasz Athéné kecskebőr mellvértje, az *aigisz* kígyófejekkel van beszegve, s ő maga, nevéből ítélve, szintén krétai származású, Héraklész tizenkét próbatétele közül pedig mindjárt a második majdnem cudarul végződött: a lernai kígyó volt talán legiszonyúbb ellenfele. Homérosz két részre szakadt, Trója-párti és Trója-ellenes istenei már nagyjából mind felvilágosult nagyurak és dámák, ha viselkedésük szeszélyes, kegyetlen, léha s egyszer-kétszer aljas is (azért nagyurak!), olyannyira, hogy az i.e. V. század közepétől egyre több finnyás filozófus tagadta meg tőlük urbanizált környezetben az erkölcsi bizonyítványt. Amire a lebecsmérelt istenek ironikus feddével azt felelhették volna: emlékezzetek csak, ti kényes intellektuelek, emlékezzetek az időre, mikor Apollón még farkas volt, Artemisz nőstény medve, Poszeidón hol mén, hol bika, Démétér kanca, Pallasz Athéné bagoly és Dionüszosz, a rettenetes Bak máig megköveteli, hogy hívei részéről oltári áldozatokon kívül másféle, elkötelezettebb hódolat is megjellesse: időnkénti Téboly szemfényvesztő káprázata, amelyben anya nem ismer fiára, fiú az anyára.

Évek előtt röviden megemlékeztem egy kis jelenetről, ami ebben a múzeumban történt. Túl az ión lányokon, pár szobával arrébb, falakra erősítve függ a Parthenón fríztöredéke, amit Lord Elgin otthagyt. Lovasok az ünnepi menetből. E szobrokat részben maga Pheidiasz faraghatta, részint rajzai alapján mások, vegyesen nagy vagy szerény tehetségek, szabad athéniai és görög hadifoglyok, azaz rabszolgák, de ők is bérért. Két idős férfi állt előttük. Egy jól vasalt, kissé színpadiasan katonás, sodort bajszú szálfá ember s egy hanyagul öltözött, mélabús gömböc, tudós békakirály. Mortimer Wheeler, az angol régész tudomány főkapitánya volt a magasabbik; ásója Devontól az Indus-völgyig úgyszólván végigkaparta az egykori római birodalmat. Maurice Bowra volt az alacsonyabb, hivatásra világhírű klasszika-filológus, több angol és külföldi egyetem díszdoktora, ennél is több, talán az egyetlen igazi angol kozmopolita Oxfordban, aki egyformán ráértett Pindarosztól a francia szimbolisták, Alekszandr Blok és Kavafisz verséig mindenre, ami nagy költészet, fordította is Pindaroszt úgy, mint senki. Álltak, áldogáltak tanakodva, aztán Bowra előrelépett az egyik lóhoz, párszor elégedetten megsimogatta a combját, s jól rávert: „de ezt az *öreg fiú* csinálta, ezt maga az *öreg fiú*”. Azaz Pheidiasz. Idáig a történet.

Csak Londonban jöttem rá, sokkal később, hogy hárman álltak ott, a harmadik láthatatlanul. Halott édesapám. Így, éppen így paskolta a ló hátulját, ha ő készítette elő ugrató mérkőzésre, s a buzgó tanítvány hibátlanul úszott át vizesárkok, sövények, egyes és hármas korlátok felett. Nyergében természetesen egy nővel. Görögök előtt nő helyett nem mondanék amazont, mert bántón cseng fülükben a szó, barbár.

Amikor a British Museum 1816-ban nagy nehezen megvásárolta Lord Elgintől a Parthenón akkori ízlésnek szokatlanul darabos szobrait, megrendült belső összehangzásra valló három vers tanúskodik az ógörög művészet érzelmi hatásáról s az újfajta szemlélet tengelyfordulatáról. Keats két szonettje a márványokhoz s ódája egy görög vázához. Vajon megért azóta a helyzet reveláló, újabb versre?

Nem ok nélkül kérdelem. Ezrével vannak a világon antik szobrok a gyűjteményekben, kis részük megközelítőleg méltó Pheidiasz alkotásaihoz. Mindennek ellenére még mindig hiányosan ismerjük a fantasztikus hagyatékot. Amióta 1972-ben egy bűvár a kalábriai Biace partja előtt véletlenül rábukkant életnagyságnál nagyobb két bronz férfiszoborra, a legtöbb becsületes művészettörténész s ókortudós úgyis

egyetért velem. Nem tudjuk, hogyan kerültek a víz alá, talán ókori hajótörésben, nem tudjuk, kicsodák, s ki a mesterük, vagy kik a mestereik. Egyelőre „hősök”, „harcosok” a semleges nevük; az egyik — művészileg a valamivel tökéletesebb — láthatólag magasabb rangú a másiknál, mondjuk parancsnok. Lehet, hogy egész kis csapat volt belőlük. Legtöbbet a stílus árul el, majdnem évre pontosan, az aranykor nyitányát. I.e. 460 körüliek. Mához tíz-tizenöt év múlva már könyvtári irodalom segít majd a kutatóknak, most csak a legfontosabbat tudjuk: alig van a világon szebb ógörög lelet. 1981-ben készült el letisztításuk Firenzében, először ott állították ki a hűledező, elvarázsolt nézőknek, hazamenet rövid ideig megálltak Rómában, aztán visszakérültek a szűkebb dél-itáliai pátriába, Reggio Calabria az otthonuk.

Az i.e. V. századi ógörög remekművek többsége szabadon álló bronzszobor volt. Tudjuk, csak nem látjuk. Mennyi lehetett az a *volt*, több száz vagy ezer? Ma ismert szobrászatuk: szentélyek plasztikai díszítése márványból vagy korabeli bronzok lelketlen márványmásolata, századokkal később, római vevőknek, rengeteg másolat, mert nagyon sok volt a milliomos igénylő.

Hova tűntek az eredetiek? Beolvasztották, egy sereget alighanem a szultán katonái, mert jó darabig neki volt a legjobb és legnagyobb tűzérsege. A riacei lelet előtt tudtommal három bronzszobrot ismertek: a szigonyvető Poszeidón (vagy villámszóró Zeus? vitás, melyik isten) életnagyságú ábrázolása, amit szintén a tengerágy szolgáltatott ki Artemiszion fokánál 1928-ban; a nyertes kocsihajtó, 1896-os lelet a delphoi romokban s a tengermélyi olasz lelőhelyéről elkeresztelt piombinói Apollón. A riacei két hős s a szigonyvető Poszeidón, összehasonlítva a kicsit korábbi kocsihajtóval, fényesen meggyőz, hogy amikor időnként be-betörnek a csodák évei — ezúttal a görögöknél i.e. 460 körül —, elképesztő az ugrás egy fél emberöltő alatt. Későbbi korokat tekintve a zenére s irodalomra is áll ez.

Ha egyszer rájöttek a bronzöntés titkára, az előzetes mintázás sokkal nagyobb szabadságot biztosított a művészeknek, mint az épületplasztika, még e műfaj csúcán az olümpiai Zeusz-templomot s az athéni Parthenont is beszámítva. Márványszobrok elhelyezése nagy magasságban, rikitón kiemelő színezésük s maga az ellenálló, kemény anyag csupa sommázó kezelésre csábító korlát szándék és megvalósítás között, kivéve ha az ember csak azért is Michelangelo! Tegyük hozzá, hogy egész dandár dolgozott a roppant arányú szentélydíszítéseken, vállalva nagy tehetségek és becsületes kőfaragók; a British Museumban például szembeszökik a szinte fájdalmasan elűtő színvonal fölényes tehetséggel és suta igyekezettel komponált metopék között.

Nem így a szabadon álló bronzalakoknál. Szó szerint a lábkörömig tökéletes a kidolgozás, élethű, de nem fotografikus. Démoni jelenlétük titokzatosan parancsoló, a megszólalásig úgy görögök, ahogy sejtve-borzongva ismerjük őket a nagy tragédiákból, testükből kihívó öntudattal sugárzik az atlétikai pályákon és harctereken szerzett külső s belső egyensúly, két szóban: a feszült férfiasság. Csak hát a riacei kettős csodalelettel együtt még most sincs egy fél tucat eredetink az i.e. 470 és 450 közti időszakból, hogy lelki nyugalommal ítélkezzünk! Jól is, rosszul is ismerjük az ógörög szobrászatot, rosszabbul éppen azt, amiben még nagyobbak, mint a márványfaragásban. Legyen közeli figyelmeztető Rodin életműve. Noha mindvégig a közel viaskodó, titáni Michelangelo az istene, csak bronzban volt csodálatos mintázó, legnagyobb a múlt században, márványszobrainál már igyekvő francia és olasz kézművesek segédkeztek, és jaj, mennyi szobor árulkodik munkatársi kezükre, hogy ne mondjam: mancsukra.

Nagy kérdés, hogy százötven év előtt Angliában néhány más észak-európai vagy angломán országban szűrés nélkül, nyilvános közszemlére kerülhettek volna a riacei új leletek. Mesterük (mestereik?) a mediterrán termékenységi kultusz hagyományában odaadó szeretettel megmintázták szépen fejlett nemzőszervüket is. Tudtommal erre sehol nem történt megjegyzés a mostani kiállításokon. Nem is történhetett, mert görögök és olaszok némely tekintetben egyformák. Megrökönyödésre vagy tiltakozásra csak a Viktória-kori erkölcs kötelezte volna a sokgyermekes uralkodónő alattvalóit s azokat, akiknek ők a civilizáció mintapéldái. Mikor a magyar és erdélyi reformkorban Wesselényi Polyxéna, az egyébként nagyon felvilágosult, nyílt eszű és önállóan ítélkező mágnásasszony olaszországi útirajza megemlékezik egy római bálról Torlonia hercegnél, szó esik gyűjteményében az óriási Herkules-szoborról, roppant idomaihoz mért hímvesszejével egy folyosó végén, ahol két keringő szünetében pirulás nélkül legyeznek magukat az ártatlankák, írja Póli, „az a szeglet mindig tömve néppel, egy olasz leánykának mondom... *c'est bien beau tous cela, mais je trouve un peu gênant de danser ici*. A Hercoléra mereszti szemét: *Moi pas de tout*.”*

Óh Itália (s Hellász) gyermeke, szüzi leányzó!

* Mindez nagyon szép, de engem egy kissé feszélyez; nem szeretek itt táncolni... No, engem egyáltalában nem zavar.

Tartozik, követel

Közel-Kelet népei, egyiptomiak, sumérek, babüloniak, irániak, zsidók egymástól független, de többször meg is osztott, időtlen emlékeikben: a mítoszteremtő mélytudatban mind dajkáltak egy délibábos mesét a boldog őskorról. Vadállatokkal keveredve békésen hevernek nők, férfiak, gyermekek, nem kell ásni, kapálni, vizet hordani, tüzet gerjeszteni, tűzvészt oltani, állatot vágni, ölükbe hull táplálékuk, pompásabbnál pompásabb ízes, illatos gyümölcs. Valamilyen formában volt egyszer egy Édenkertjük. Csupán elvesztése körül tértek el a mondák, egy napig tartott-e az ártatlanság kora, vagy hosszabb ideig, egy emberpár játszotta-e el, vagy egy nép, vagy az emberiség?

Sem az őszövétség nyitánya a Paradicsomról, se más ősrige nem tud azonban a fémek korjellemző szimbolikájáról. Viszonylag későn s már robotos tapasztalattal csupán a görögök ültették át fémértékre a közös ősmondát. Egyik fő mítoszkronikásuk — vagy nevezzük első vallástörténészüknek? —, Hésziodosz a leghitványabbról nevezte el saját korát, a vasról s emelkedő értékskálán a réztől az ezüstig, ezüستől az aranyig haladt visszafelé az egyre szépülő múltba, így lett szeplőtlen, boldog bölcsőkoruk, a görög Édenkert azonos a legnemesebb fémmel, az arannyal. Hésziodosz a törzsi vándorlások és területfoglalások után élt, megmerevült, rideg feudális rendben, s hanyatlási története a süllyedő földi létről összefüggött elűzésnek vagy rabszolgaságnak kiszolgáltatott, eladósodó kisparasztok gondjaival. Olyan mélyre mart rostozatukba a rettenetes termésadótól s hiteluzsorától, hogy az ábrándozó görög-római műltszemlélet által sóvárogva fel-felidézett aranykorból ismét eltűnik a magántulajdon, persze azzal együtt látástól vakulásig gürcölő kisbirtokosok félelme is, és helyreáll helyette a kezdeti köztulajdon, míg más ősi népek, például a zsidók reménybeli, visszatérő új aranykorában ki-ki megint békén lakozik fügefája vagy magától termő szőlője, a sajátja alatt. Mindebből az következik, hogy a görögök aránylag későn helyezkedtek el a térségben, nagyon ősi kultúrákba élve, s vallásos regéik már erősen kötődtek a mindennapos létküzdelemhez. Nem voltak másoknál anyagiasabbak, de a hésziodoszi mítoszműveléssel egyidejű, nagy társadalmi feszültségek miatt talán valamivel realistábbak. Ősnemzőnk aranykorban sütkérezett, vaskorban sínylődünk mi, nézd a tenyerünket!

Műszaki tudásuk és fejlődésük mindvégig elég lassú és tökéletlen az emberpazarló rabszolgarendszer miatt, ha persze mérlegük e tekintetben távolról sem olyan lesújtó, mint később az embertisztelő sztoikus filozófiájukat meghazudtoló rómaiaké. Az igazság az, hogy a „sötét” és „barbár” középkor ipari leleményessége, energiagazdálkodása, erőmegtakarító találmányai olyan fölényesen viszonylanak az ógörögökhöz, mint szédítő statikai csodáik: a feszítő és támasztó erőkkel vakmerőn játszó roppant székesegyházak az arányos, szerény, nemesen egyszerű, rögtön áttekinthető s kissé egyhangú szentélyekhez.

Leghamarabb Athén s körülötte Attika urbanizálódott. De nemes családok sarjai, a származásukról ismert urak, *eupatridák* még a földtulajdonra támaszkodó arisztokrata kormányzás bukása s felszámolása után, a demokráciában is főleg birtokosok; nem szűnik meg idegenkedésük sem a kereskedelemről, bár Periklész korában maguk is vígan üzik, és tiltva semmi esetre sincs, míg ellenben szenátorságra jogosult, római patrícus soha nem süllyedhetett le kereskedésig, egyenesen tiltotta a lex Claudia, amit még a felvilágosult és cinikusan radikális Julius Caesar is megújított. Rómában csak a másodrangú lovagok üzemelhettek s a lovagoknál sokkal jobban lebecsült görögök és zsidók; kettőjük örökös versengése piaciért, vevőkért volt az oka, hogy birodalomszerte görögök a legbőszebb antiszemiták, noha a több milliós zsidó szórvány — micsoda keserű ironia! — egymás közt görögül, nem latinul beszélt.

Időtlen vallásos ösztön olthatta be a klasszikus kor görögjeibe, hogy a földművelés még az attikai faluk lassú sorvadása s kiürülése, szóval az elvándorlás idején is szakrális. Megszentelt, kiváltságos foglalkozásnak tartják, holott közben egész gazdálkodásukat átjárta már a merkantil szellem, nagyjából megszűnik az eredeti települési állapotra jellemző, zártkörű önellátás, elhanyagolják a gabonatermelést, állattartást, s átallnak a helyi földműveléssel szorosan összenőtt belső piacról a szakosított exportgazdálkodásra. Paradox módon az archaikus ógörög kortól a XIX. század végéig sohasem változott meg az a minden urbanizálódással ellenkező társadalomlélektani törvény, vagy inkább misztika, hogy igazán úri polcra csak a föld emeli birtokosát, jobban, mint bármekkora polgári vagyon, „a legbecsültebb foglalkozás”, írja Xenophón, „mert a legderekből állampolgárokat adja”, s ugyanakkor a föld köti röghöz, legalantasabb rabjaivá tényleges megművelőit! Talán ennek az irracionális közszellemnek tulajdonítható, hogy az ó- és középkori racionalizmus korlátlan tekintélye, Arisztotelész elvetette a kamatszédési jogot, valószínűleg azért, mert városi bölcselő léteire parasztkonzervativizmussal féltette kistermelőik kiuzsorázását városi hitelezőktől. Szavának súlya úgyszólván megtámadhatatlan az egész középkoron át, s végül ő tehet róla, ha a keresztény egyház a növekvő tőkeáradat ellen úszva görbe szemmel nézett a kamatra, s elítélte, jókora gondot szerezve éppen a leghíresebb hitrendszereseknek, nem csekély mértékben Aquinói Szent Tamásnak, hogy a dogmát nagy tekervényesen összebékítsék a valóság követeléseivel.

Az igazi nagy pénzemberek, hadiszállítók, spekulánsok, tengeri szállítók többsége korlátolt polgárjogú, bevándorolt görög: *metoikosz* volt, innen a szóból egyenesen leszármazó francia becsmérés: *metèque*, jöttment idegen. Tőkeforgatásban soha nem jutottak el arra a széles hálózatú, magas fokra, amire az agrárjellegű lovagkorból úttörőn kiváló olasz, flamand, német és délfrancia bankárok. Van már hitellevél, de nincs váltó; athéni kereskedő, mondjuk, a kisázsiai Milétoszban fölveheti az otthon letett összeg ellenértékét helyi pénzben, de követeléseit nem tudja másokra úgy tovább forgatni, ahogy mozgékony hitelbiztonsággal világkereskedelmi rádiuszon megtették Brugge, Gent, Köln, Lübeck, Troyes, Cahors, Firenze, Siena, Novgorod s a levantei kiváltságos olasz telepek, *fondaco* ügynökei. Nagyarányú tengeri vállalkozások kockázatán viszont alkalomról alkalomra már ugyanúgy osztottak, mint a XII. századtól kezdve mediterrán kalmárok az ún. *colleganzában*, a robbanásszerű, újabb városiasodás kezdetén.

Nagytokések voltak az ezüsbányák bérlei is. Athén egyik dús anyagi forrásáról beszélek. Az attikai félsziget délkeleti csúcsának érchegységei Laurion körül tele voltak ezüsttel, egyéves hozamukat Themisztoklész, az előrelátó politikus egy ízben felhasználta erőltetett ütemű hajóépítésre a második perzsa előzőnlési kísérlet, tehát a görögök szalamiszi győzelme előtt. A mai Thorikosz, Szunion, Lavrion háromszögében nagyrészt kimerült tárnák, elhagyott aknák, holt folyosók, szellőzők és roncs olvasztók, ipartörténeti régiségek árulkodnak a hegyek hajdani kincséről. Fénykorában olyan a híre a tömegtermelésnek, hogy Antiphanész, egy népszerű komédiaszerző bohózatot írt a furfangos bányászokról. Maguk a bányák állami tulajdon, de milliomos vállalkozók bérelték a különböző lejáratú kitermelést. Több ezer rabszolgával dolgoztak, régészek által feltárt szállásuk biztonsága szerint aránylag emberséges lehetett a munkások életmódja. Ezüst és ólom gyakran együtt fordult elő, de még egykorú műszaki szinten is könnyen ment szétválasztásuk a kohókban, mert az ólom olvadási hőfoka jóval alacsonyabb, mint az ezüsté.

A termelés körülbelül évi húszezer tonna; csakugyan gazdag volt a periklészi Athén. Tartott is a gőgös város pénze: az egy-, két-, négy- és tízdrachmás érme nagy jó hírére; értékállandósága, pénzhígító városállamokkal ellentétben még kivérzésük, a hosszú és rettenetes peloponnészoszi testvérháború után se csökkent. Aranypénz nem volt közhasználatú fizetőeszköz a klasszikus korban, csupán Nagy Sándor idejében törli meg az ezüst uralmát, mert a család eredeti felségterületén voltak a leggazdagabb aranybányák a Pangaion hegységben. A hellén világ szuverén városai és szigetei versengtek az éremművészetben, kis és nagy településeknek egyaránt volt önálló drachmájuk, van eltűnt miniállam, amelynek létéről csak fennmaradt pénze tanúskodik, az athénit istennőjük madarától, a bagolyról lehetett föllismerni, de érmeverésük remekei a szicíliai pénzek: Akragaszé (a mai Agrigento) s még inkább Szürakuszaié, egyik felén négyfogatú versenykocsi, a másikon, köröző delfinekkel istennői feje körül, az ottani Arethusza forrás nimfája.

Minél jobban urbanizálódott Athén s Attika külkereskedelme, annál inkább áttért a munkamegosztásra, olyan mértékig, mintha már halvány sejtelmük lett volna a komparatív költségelméletéről, amit David Ricardo a napóleoni háborúk után dolgozott ki, s módosításokkal máig érvényes. Vészes időkben volt az új gazdasági struktúrának veszélyes hátulütője is: az akadozó s kockázatos tengeri szállítás miatt védtelenebb az éhínséggel szemben, mint azelőtt; ebben a vonatkozásban Athén s Attika némileg a félig kívülről táplált, sebezhető modern Anglia előképe. Gabonát és fát, főleg hajóépítéshez, Ukrajnából és Szicíliából hoztak be, ónt Britanniából, borostyánt Skandináviából, rabszolgát mindenünnen, kivitelük olaj, bor és váza; a külkereskedelmi mérlegdeficitet laurioni ezüsből fedezték.

Olaj- és borkivitelük életkérdés, de a festett váza volt legnagyobb hírverő árujuk, s maga a jelenség páratlan az ókor százfelé ágazó művészetében. Viszonylag olcsó s közönséges használati tárgy ürügyén tömegével exportáltak káprázatos művészetet, mert monopolhatalmuk volt e kisiparként kezelt műfajban az i.e. VI. század végétől, amikor egyenrangú vetélytársuk, Korinthosz és Rhodosz valószínűleg tarka keleti szőnyegek hatására kialakult „orientalizáló”, absztrakt stílusa végképp lemaradt az athéni műhelyek humanizáló újításai mögött. Nem túlzás, hogy vázáikon még ma is elevenen piheg, lélegzik, liheg sok ezer figura. S mekkora tematikai területen a mennyek lakóitól és félisteni hőöktől színészekig, olajverőkig!

A legelső, archaikus kép, még nyers agyagfelületen ünnepélyes temetés siratókkal, kocsiversennyel; a festésmódot már röviden leírtam egy korábbi fejezetben. Homérosz drámai jelenetei később is, mindvégig egyik fő forrásuk, cserében a festett vázák hozzájárultak az énekek hallatlan népszerűsítéséhez a hellén világon belül és kívül. Művészetük elképesztően gyors fejlődése túltett a szobrászatén is, i.e. a VI. és V. században néhány araszos vázakepek tájékoztatnak nyomtalanul elpusztult korabeli monumentális falfestményekről, mítoszokról, vallásos szertartásokról, epikus jelenetek akkori elképzeléseiről, olümpiákról s arról a népeletről, amit egyébként az antik irodalom, gyakori csüggedésünkre vagy bosszúságunkra csak hézagosan ábrázolt. Régészeti feltárás után a vázák óriási körben szétszórta sírjai Ázsiától Spanyolországig

* Kézzelfoghatóbb a drachmát mai valutaérték helyett akkori vásárlőerőre átszámítani. Periklész idején közmunkákban dolgozók napi bére 1 drachma, egy rabszolga ára 200-600, kisebb városi házé 2000 drachma.

szolgáltatnak adatokat Athén világkereskedelmi forgalmáról, s a különböző korú rétegekben megkönnyítik máshonnan származó leletek datálását. Körülbelül i.e. 530-ig vörös alapra festett, fekete sziluettekbe belekarcolták a fő testrészeket, olykor kiegészítve fehér, vörös és kék színekkel, de nagy technikai átváltás után fényes, fekete mázzal bevont alapon megjelennek a terrakotta színű figurák, amiket hajszálecsetjük már a körvonalakon belül jellemábrázolón is megmintáz. Noha, mint említettem, gyakorlatilag csak háztartások nélkülözhetetlen használati tárgyát díszítik e képek, akkora volt a vázafestők korán jelentkező öntudata, hogy számos névről tudunk — Brügosz, Durisz, Euphronisz, Exekiasz, Szosziasz a legismertebb —, mert törékeny olajtartó vagy borkeverő edényt, serleget, ékszerdobozt ugyanúgy szignáltak, mint vagyont érő vásznaikat az újkori festők, s a pár szavas szövegekből ítélve még a hitelrontó dicsekvést is elnézték, egy Leningrádban őrzött vázán olvasható, hogy „festette Polinosz fia Euphimidész, ilyet Euphroniosz nem tud”. Arcátlanság, mert kivételes tehetség volt az a lefitymált.

E vázák szenvedélyes ínyencei és gyűjtői voltak dúsgazdag etruszk bányatulajdonosok és vaskereskedők is a mai Toszkanában, ezerszámra emelték ki sírjaikból a túlvilágra felpakolt műremekeket. Cserepekben szinte valamennyit. Megtévesztve az itáliai lelőhelyektől, valamikor „etruszk váza” volt a nevük, holott mind görögök. Egyik kimagasló érdemű, első rendszeres gyűjtőjük, talán a legnagyobb — mert szűz talajon járt — Napóleon republikánus érzésű öccse, Louis volt, aki Waterloo után Toszkanába költözött.

„Valahányszor elteltem ókori vázák kompozícióival”, írta Ingres egy múzeumi látogatás után Rómában, „mindinkább azzal a meggyőződéssel távoztam, hogy dolgozzék egy festő e példák alapján, ha görög a tárgya. Csak utánzásukkal tud görögöket alkotni, lépésről lépésre követve őket, sőt! üres lelkű plagizálás nélkül vászonra ültethet át egész vázalkompozíciókat”.

Ez volt a múlt századi legnagyobb akadémikus festő véleménye porladó athéni kézművesekről.

Honvédelem

A földrajzi fekvés geofizikai erejétől egy időre, néha nagy időre, olykor többször is hatalmas történelmi szerephez jut egy térség. Havasok cölöpein Távol-Kelet s a mediterrán világ közt óriás híddá tette Perzsiát az ókorban. Birodalommá.

Az volt a kérdés, kiben ébred föl ott elsöprő hódító szenvedély, államszervező akarat s végrehajtó képesség, hogy lehengerelt népek testére támassza a hídlábakat. Kürosz volt a neve a választottnak. Birodalmi küldetését teljesítve, fogyni kezdtek megistenülő trónja körül a kisebb hatalmak, az ő áldozata Kroiszosz is, a kisázsiai görögök nyájas, filhellén ura, akitől bukása előtt azt tehették, ami éppen jólesett nekik. Ők pedig bölcselkedni, lantolni, sportolni és kereskedni szerettek, lázadásra vagy elszakadásra senki se gondolt. Virágzó szórvány létük a kikötővárosokban évezredek elmosódó látóhatárán úgy tűnik, mint holmi állandósult nagyvakáció. Nem tartott örökké.

Kroiszosz vereségével hirtelen megsemmisült a kíváncsú állapot: mozgékony tehetségek békés viszonya egy elnéző nagyhatalommal, gyakorlatilag helyi szabadság életformában és önkormányzásban. Baljóslatú volt a sorsfordulat, elrettentő a folytatása. Kürosz utóda, I. Dareiosz, a birodalomalapítónál is nagyobb szervező és építkező, *szatrapák* segédletével népeket, törzseket, városokat boronált össze tartományaiban. Névleges felségúr helyett vérbeli kényúr ült a görögök nyakán, s közben rövid szárra fogta helytartóit. A szatrapa szónak máig rossz a hangzása.

Az ióniai görögök tekintete csak a helytartóságig ért, s aligha érzékelhették nyílt tengerrel ölelkező, csalékony partjaikon, hogy ki és mi, mekkora erő van ott messze mögöttük, havasokon, sivatagon túl. Nem csoda, ha elszámították magukat. Hangadójuk ezúttal is Milétosz; biztatására az egykori lúd fővárosig, Szardiszig nyomultak, s felgyűjtötták, mivel az volt most a gyűlölt helytartósági székhely. Utána észbe kaptak, s az akkor divatozó sommás fenyegetéstől félve, segítségért folyamodtak a görögség zöméhez, túl a tengeren. Athén rögtön engedett a kérésnek, s húsz hajót küldött át, odaveszett valamennyi a hadi vállalkozásban. A hellén világszórvány addigi fényszórója, Milétosz porrá hamvadt, lakóit a perzsa helytartó parancsára lemészárolták vagy eladták.

Dareiosz azonban nem érhetett be ilyen csekély bosszúval. Lakolnia kellett Athénnek is. Elrettentő leckéztetésre a perzsa armada i.e. 490 szeptemberében második nekirugaszkodással — mert expedíciós első flottájukat szétzilálta egy vihar — Marathónnál kötött ki, negyvenkét kilométerre Athén mögött, zsombékos, hallgatag síkság szélén, Attika sarló alakú, északkeleti öblében. Görög szájhagyomány, de egykorú történetírásuk is valószínűleg felnagyította a kedvezőtlen számarányt maguk s a perzsák közt. Talán két és félszeresére tehető a partra szállók túlereje. Lehet, hogy idők múltán a perzsa udvar elmosódó emlékében csak jelentéktelen csetepaté történt Marathónnál, egy távoli, izgága, széthúzó népecske kissé

félrecsúszott ráncba szedése; Robert Graves remek szatirikus versében — A perzsa változatban (*The Persian version*) — ezt is állítja a Nagykirály környezete:

*Truth-loving Persians do not dwell upon
The trivial skirmish fought near Marathon... **

De az ütközet azon a kora őszi napon bizony világtörténelmi fordulat, legalább akkora, mint i.sz. 732-ben a frankok feltartóztató csatája Poitiers mellett, az arab hódítás szököárja ellen. Ha ott s akkor másképp fordul a kocka, ki tudja, talán ma a Koránt tanulnák a párizsi egyetemen. (Iszlám fanatizmusban persze így sincs, nem is volt soha hiány a bal parti diáknegyedben, csak az a szerencsés különbség, hogy húsz-huszonöt évenként mindig új világi filozófia imámjai a tűzokádók. S nincs kivégzőszázaduk.)

Marathónnál a nehéz görög gyalogosok, *hopliták* indultak rohamra; szélesebbeségüktől elhúltak a perzsa mesteriások. Összeérő, kerek pajzsok mögött, amikről jórészt lesiklott a nyílzápor, sisaktól lábvérting fedezve, szinte sérthetetlen phalanxban,[†] három méter hosszú lándzsával körülbelül harminckét kiló egy hoplita megterhelése, mégis súlytalan versenyfutásnak hatott a behatolókra gördülő érchullám. Belső lendítőerővel szokták magyarázni: honvédő szabad emberek támadtak egy zsarnok nagyúr lelketlen inváziós seregére, bár kitűnő katonákra. Így volt csakugyan, ha hozzátoldjuk, hogy a tízezer szabad ember megannyi atléta, serdülőkortól annak nevelték, hiszen az olümpiákon volt „hoplita szám” is: futóverseny nehéz pajzsos. Testvédő és támadó fegyverzetük kettős fölénye kiegyenlítette a számbeli hátrányt. Vezérük, Miltiadész bekerítő perzsa lovasrohamtól tartva (ami elmaradt) nagyon megerősítette a jobb és bal szárnyat, s amikor az ellenfél már-már győzelmesen benyomta a gyengébb görög frontközépet, két oldalról harapófogóba szorult. Jellegzetes ókori csata volt, mindkét oldalon kevés áldozattal a viadalban, utána rengeteggel a vesztes oldalon, mert akkor kezdődött el a száguldozó, kisszámú lovasság és a könnyű fegyverzetű, gyors segédcsoportok mészárló munkája. Közben a győztes sereg megfordult és visszasietett Athénba, hogy megvédje a várost, ha a perzsa flotta feltűnne a tenger felől. Hajójuk lett volna elég, csak nem volt már kellő számú ép katona, akit szállítson egy második partraszállási kísérlethez. A történetből az is kiderül, hogy a görögök akkor minden görögtől elvárták a legendás „marathóni futó” teljesítményét, sőt többet. Napokkal az ütközet előtt Athén segélykérő üzenetével egy Pheidippidész nevű ifjú negyvennyolc óra alatt kétszáznegyvenöt kilométert futott Spártáig, s nem esett össze a célnál.

A hopliták közt volt egy ígéretes fiatalember, Aiszhülosz. Mondhatatlanul hálásak lehetünk a sorsnak, hogy oldalán küzdő testvére s nem ő pecsételte meg hősi halállal a honvédelem szentségét. Ha fordítva történik, talán később robban ki a görög tragédiaköltészet, s nem rögtön a legmagasztosabb hangon.

Persze leszámolás járt az égbekiáltó felségsértésért. Dareiosz halála után, háborgó szellemének kiengesztelésére trónörökös fia, Xerxész kegyeletes kötelességként átvállalta a nagy megtorlást egy gigantikus egyesített szárazföldi- és vízi hadműveletben. Évekig tartott a katonai és diplomáciai előkészítés; diplomáciai része főleg görög államcskák átmeneti megnyeréséből vagy semlegesítéséből állt. Személyes vezérlete alatt i.e. 480 tavaszán gurulni kezdett az óriási henger, hogy előbb Atikát és Athént egyenlővé tegye a pusztá földdel, utána pedig a silány átpártolókra zúdulva határtartományba söpörje be az ismert világ nyugati részén a helytartók alá rendelt egész Görögországot. Istenek párjának semmi se lehetetlen. Rokona s hadvezére, Mardoniosz lett volna az első kormányzó. Ha Xerxészben történetesen langyosabb a fiúi kegyelet, ez a fülbesúgó bizonyosan felszította volna. Athéniakat is lehetett látni a Nagykirály körül, békétlen arisztokrata társutasokat, akik politikai bosszúvágytól égve s köntösébe fogózva, vele együtt készültek végiggázolni egy elbukó demokrácián.

Mikor a felvonulásnál egy viharban beszakadt az átkeléshez vert hajóhíd a Dardanellákban, Xerxész megkorbácsoltatta a romboló hullámokat, s rabláncot vettetett a tengerbe. Hiba lenne modern észjárással egy zsarnok kényúr hatalmi tébolyának tulajdonítani a parancsot. A perzsa sereg gerince válogatott testőreiből állt, nevük „tízezer halhatatlan”, mert az elesettek helyét rögtön betöltötték, számuk tehát sohase változott, mintha bodros szakálluk mögött utolsó szálíg halhatatlanok lennének. Azaz sérthetetlenek. De a sereg nagy többségét leigázott vagy önként behódolt népek fiai tették ki, hindu, baktriai, arab, etióp, szkütha és így tovább. Nekik kellett jelképesen megmutatni, hogy Xerxész rettenetes úr vizek és szelek engedetlen istenei fölött is, korbácsot, rabláncot nekik, ha rakoncátlanok! Vagyis a Nagykirály, korához illő lélektan szerint úgy cselekedett e látszólag eszelős büntetéssel, mint önnön propagandaminisztere. Mivel a perzsa

* Méltányosabb perzsák nem becsülik / Túl a kis cécót, a marathónit. (Somlyó György fordítása.)

† A szót már használja Homérosz, de még csak „népség, katonaság” értelemben.

nem volt hajós nép, flottáját főleg föníciai, egyiptomi, ciprusi tengerészekből és ióniai görögökből szervezte meg. Milétosz példás elpusztítása óta nem kellett félnie az utóbbiak elpártolásától.

Holott távoli hellén testvéreik győztes hajói közé szorítva később éppen ezt tették, nyomban átálltak.

Athén politikai tanácsadója — mert független, demokratikus városállamban több vagy más nem lehetett senki —, Themisztoklész a legravaszabb görögök egyike volt. Helyesen értelmezve a delphoi jósa rendszerint kétértelmű s görög összérdekből mindig gyanakodón mérlegelendő tanácsát, ezúttal azt, hogy Athén meneküljön fafalak mögé, keresztülvitte polgártársainál, hogy nagy sebtében fürge mozgású háromsoros evezős hajókat építsenek, a kiürített város meg legyen az ellenség szabad prédája. Athén hajóácsoló tudománya, akárcsak a hollandoké a XVII. században, túltett más görögökén, s ahogy a tengeri főlény nemcsak függetlenséget biztosított Hollandiának a spanyol világbirodalommal szemben, hanem hosszan tartó imperialista hatalmat is szerzett neki a trópuson, a perzsa vész végleges elmúltával Athén győztes flottája neki is szerzett egy rövid életűt a görög szigettengeren.

Minden úgy történt, ahogy Themisztoklész kitervelte. Leszámítva a hátrahagyott csekély helyőrséget, Athén kiürült, s Xerxész tarkabarka ázsiai serege szabadon dülhatta, mihelyt a thermopülai földszorosban egy görög áruló segítségével két tűz közé fogva áttörte az Athénnal szövetséges Leónidasz spártai király előretolt — s árulás nélkül sokáig tartható — védőállását. E városdúlásnál égett le a Parthenón elődje, *Hekatompodon*, az őstemplom.

Füsttől feketült oszlopai, nyers kőtömbökkel vegyesen később beleépültek az Akropolisz körfalába; törzsükön ma is láthatók a perzsa gyújtogatás foltjai. Nem árulja el a krónika, mit érezhették akkor Xerxész kíséretében a régi szép idők után visszasóvárgó athéni arisztokraták.

Elvetemült áruló volt Thermopülainál a „perzsavezető”. De rajta kívül volt ebben a háborúban egy alakoskodó áruló is, Themisztoklész bizalmi embere. Ő „szökött át” Xerxészhez, hogy megsúgja: tágasabb vizekre készül menekülni az athéni hajóhad a közeli, szűk szalamiszi öbölből. A perzsák lépre mentek, lomha mozgású, nagyobb hajókkal keservesen befurakodtak arra a tengeri csatatérre, amit Themisztoklész előre kiszemelt, hogy kis halai halálosan oldalba fúrják a tehetetlenül egymáshoz szoruló, nagy halakat. Xerxész szeme láttára 200 háromsoros evezős hajója süllyedt el, a görögök vesztesége 40 volt. Nem erre a gyászos látványra készült fel páholyában, a trónján, amit az egyik környező dombra állíttatott. Életünkben az öblöt Onasszisz olajszállító tankhajói foglalták el.

Nyolc évvel az ütközet után Aiszkhülosz, a marathóni diadal egyik veteránja a *Perzsák* című tragédiában, jogos görög büszkeségét lovagiasan kiegyensúlyozva hamarosan régimódinak ható nagylelkűséggel egy méltó ellenfél iránt, feltámasztja Dareiosz túlvilági árnyát, aki özvegye és az udvarhölgyek jajveszékelése közben megfeddi fiát az istenkísértő hatalmi túlkapásért, *hübriszt*, amit a mértéktartásról vallott, gyakorlati erkölcsstanukban a görögök legjobban elítéltek, bár keserves kárukra ennek maguk is elégszer áldozatául estek. A korabeli perzsák persze még nyelvükre lefordítva se értettek volna semmit a szöveg ízig-vérig görög szelleméből. Sem abból, hogy Szalamisznál — bizonyos hagyományok szerint — a szabad athéni polgárok közt szolgált egy szatírképű, edzett katona, Szókratész. Olyan edzett volt, hogy egyszer mezítlábra húzott saruban teljesített éjjeli őrszolgálatot a téli havon.

Xerxész hazatért, de fő súgója, Mardoniosz, a jeles hadvezér és kormányzójelölt görög földön maradt az érintetlen szárazföldi haddal. Még nem volt veszve minden. De igen, veszve volt: azzal a hadsereggel a következő évben számoltak le Plataiai mellett. A görög parancsnok ezúttal Pauszanasz, egy modortalan, önhitt s durváskodó spártai. Nem volt olyan egyértelmű győzelem, mint Marathónnál; mindkét oldalon húzták, halogatták az összecsapást, hogy magukra kedvező helyezkedéssel támadásba csalják a másikat, maga a mérkőzés egy ideig az ide-oda ingó waterlooi csatára emlékeztet. Szerencse is kellett a görögöknek, jó taktikájuk, vitézségük és kitűnő fölszerelésük mellé. Mert ebben a tekintetben megint a perzsa a gyengébb fél. Kendőbe csavarták a fejüket, pajzsuk sűrű vesszőfonat, amelyen nagy lökéssel áthatolt a görög lándzsa, nincs lábvértjük, a hoplitákhoz hasonlítva úgyszólván félmeztelenek és félig fegyvertelenek, akármennyire is uraknak ura — mint a legendás Ozümandiász — a gazdájuk. Erejük a lovasság lett volna, amely ezúttal is kitett ugyan magáért, de főlényük lesiklott a tömör gyalogsági alakulatról, a phalanxról: sorjázva tizenhat-tizenhat ember, négyes sorokban, a hátul állók hosszú lándzsája — amit már kizárólag szúrásra használtak, s nem hajításra, mint Homéroszban — a három előttük levő sor válla fölött elért az ellenségig. Amellett majdnem sérthetetlenek a méteres átmérőjű, egymáshoz tapadó, bronzveretű bőrpajzsok mögött, fejükön koponya- és arcvédő korinthuszi sisak, a sisakréseken, mint egy vár lőrésain éppen csak kiláttak, s félig süketen a szoros ércburokban vezényszavak helyett kézjelekből értettek parancsot. Némi szabadsággal sebesen mozgó sündisznóállásnak mondható a falanx.

Minden ütközetben derekasan s legelől harcolt a Nagykirály tízezer halhatatlanja: az íjász testőrség. Szertartásos ábrázolásuk két helyen is megmaradt, eredeti helyén az egyik. Aranyszövésű ruhában ünnepélyes méltósággal vonulnak a perszepoliszi rompalota óriási fogadócsarnoka, az *apadane* felé vezető

főlépcső falán, másik ábrázolásukat homokbuckák törmelékhalma alól ásták ki az eltűnt szuszai testvérpalota táján, ez a képük színes zománcú téglareliefeken a Louvre-ba került. Valóban úgy festenek a Dareiosz-kori két frizen, mint a halhatatlanok: örök életű örség, rang szerint rögtön a mennyek utáni birodalomban. Megtévesztő ábrázolás, mert udvari díszköntöst s nem tábori szerelést hordanak. Ma sem ismeretlen ez a ruházati különbség; az angol királyi lovas testőrség tankosztagainak egyenruhája tropikus hadszíntéren: rövid ujjú khaki ing és rövid szárú nadrág, merőben más, mint a romantikus, mondhatnám operaházi jelmez, amit az eleven díszbabák viselnek az uralkodó üveghintója előtt és mögött, a kíséretében.

Mardoniosz holtan maradt a csatatéren. Egy másik perzsa főtsízt elvesztette maga alól a lovat, de gyalog is rendületlenül ellenállt a hopliták rohamának, mert bíbor köpenye alatt az arany mellvért felfogta a lándzsadöféseket, amíg egyikük pofon egyszerű ötlettel sisak nélküli arcába szúrt. A többi kivégző aztán követte a példát.

Eloszlott a perzsa veszedelem, a Nagykirály sohase szerezte meg az ismert világ nyugati részét, utolsó drágakőnek a diadémában, holott világbíró göggel és görög kliensei biztatására esküdt rá, hogy jön, lát, győz, s egyenként nyársra húzza a parányi, de annál szemtelenebb államocskákat. Hiszen egy kanál vízben fojtaná meg egyik a másikat, legtöbbjüknek nincs rendtartó, teljhatalmú gazdája, mosdatlanul beleszólnak közügyekbe, s egy darabocská szavazócseréppel elűzik maguk közül legnemesebb fiaikat. Az ő honvesztett kegydíjas vendégeit!

Hérodotosz örökítette meg a két honvédő háborút. Tanácsos átsiklani a számadatain, máskülönben legtöbbször megbízható és páratlanul lebilincselő. Kisázsiaiából költözött Athénba s mint sok asszimiláns, törzsökös bennszülötteknél is nagyobb lokálpatrióta volt. Egy pillanatig sem vitás, ki a mese főhőse. Athén valóban tengeri nagyhatalomként emelkedett ki az élethalálharcból a hellén szabadságért, Szalamisz óta a vizek királynője. Nem is állhatta meg a sors, hogy meg ne kísértse a Nagy Szűz gyermekeit: kitört rajtuk a *hübrisz*, akárcsak a perzsákon. Ami tegnap még egy zsarnok keleti istenkirály lelki nyavalyája volt, átragadt rájuk a győzelmeiktől. Szabadságom a te szabadságod, a tied meg az enyém csak addig hitvallás, amíg tart a veszély, utána szédült hivatástudatukban megfordul a szöveg: az én hatalmam a te szolgaságod! De erről a tragédiáról már nem Hérodotosz, a fényes közelmúlt nyomozója, hanem utóda, Thuküdidész, a testvérháború tanúja s résztvevője számolt be.

Testvérháború

A második és hosszabb görög-perzsa háború még teljesebb győzelemmel végződött, mint az első, s a sereghajtó, istenített zsarnok, urak és népek ura is értett belőle. Végleg elment a kedve a táncoltatástól. De gondoljunk azért a tréfás Graves-versre; idők múltán valószínűleg elhalványult emlékében a megszegyenítés, tovább parancsolt tízezer aranyruhás halhatatlanjának a perszeopoliszi és szuszai palotában, s ami görög nyelven világraszóló győzelem volt, ő másképp hívhatta, ha hívta egyáltalán valaminek. Kicsinyítve, lekicsinylőn legyintve. Számlálhatatlan szolgálai még mindig meg tudtak korbácsolni egy tengert.

Görögök közt szólva persze csoda történt: a két ős gyűlölködő, Athén és Spárta hoplitái egymás oldalán harcoltak, világnézeti fegyverszünetben. Jelentősebb államok közül csak borzalmas mondák bölcsője, Théba tartott a perzsákkal; városatyáit aztán kivégezték a győzők. Akkor esküdtek meg az athéniaiak, hogy a perzsa „barbarizmus” örök emlékezetére meghagyják üszkös romnak az istenasszony fellegvárát. (Mintha ők soha, soha nem gyűjtogattak volna!) Sok idegen forog Athénban, a látvány hatására irtózzanak meg ők is a dúlástól. Felnőtt azonban egy új nemzedék, Periklészé, amelynek csak hősi legenda az apák honvédelme, s nem gyalázzattal, idegen igával fenyegető létkockázat. Nyűg nekik a kihűlő perzsagyűlölet mementója, sérti szemüket, sebzi hiúságukat a jelképes rom, romnak visszataszító, jelképnek már félig-meddig lelketlen. Körülbelül egy emberöltővel az elavult fogadalom után lemondtak az örök emlékeztetőről. Érthető lelki visszahatás volt a türelmetlen vágy, hogy a százfelé szétszórt görögség egyöntetű bámulatára meseszéppé varázsolják át hű védelmezőjük, Pallasz Athéné szűkebb felségterületét a város felett. Erre szolgált Periklész, a nagyralátó államférfi és Pheidiasz, a lángeszű művész munkatársi szövetsége. Ha a XVIII. századi klasszicizálás heveny lázában több koronás fő és kedvenc udvari tervezője összefogott, s megpróbálta körzővel, vonalzóval levegős várossá átrendezni egy-egy fejedelmi székhely középkori görbe zegzugait, tudjuk, honnan való a szabályozó urbanizálás őspéldája újkori, hideg utánzatok számára.

Elkezdődött a fantasztikus hegyszépítés. Hiányzik a dandárnai kőfaragót mozgósító építkezés és szobrászati díszítés költségvetése — a nagy híró Apollón-szentélyé a kisázsiai Didümában csodák csodájára megmaradt —, csak Athéné óriási aranyelefántcsont szobrának az áráról tudunk, elég az is. Pheidiaszt meggyanúsították a felhasznált nemesfémek hűtlen kezelésével; ismerte az athéniaiak

elhamarkodott népitéleteit, védekezés helyett jobbnak látta áttelepedni Olümpiába, ahol újabb remekművekkel fizetett a bizalomért. A régészek rábukkantak ottani műhelyére s a műhelyben egy szignált ivócsészére. Néha már-már hátborzongató, milyen testközelségbe lépnek az ógörögök, még egy mozdulat s megbökkik a könyökünket.

Az igazság az, hogy Periklész hatástalan, de szívós politikai ellenfelei tulajdonképpen nem a művészek, hanem rajta keresztül pártfogójának akartak ártani, tudván a két férfi szoros viszonyáról. Fúrták egy „istentagadó” filozófus, Anaxagorasz följelentésével is, a végén ez a védenca szintén elmenekült, íme, a Város atyja, aranytolvajok és ateisták kétes társaságában! A piszkolódástól Periklész még magasabban hordta fejét. Barátságuk emlékére Pheidiasz megörökítette kettős arcképüket az óriási Athéné-szobor pajzsán; szokás szerint ezt is csak római kori másolatról ismerjük.

Gazdag volt a város, bírni látszott a lángoló lokálpatrióta hiúság s a növekvő imperialista étvágy terheit. A hatalmi étvágy veszélyesebb volt, mint remekművekre serkentő hiúságuk. Megszédülve ragyogó szerepüktől a kétszer lezúduló vész idején, az athéniak kihívó ábrándokba ringatták magukat, főleg a látnoki Periklész mágneses hatására.

Egyik az volt, hogy kizárólag ők mentették meg a görög szabadságot; ha nincs Athén, idegen helyőrség ülne egy gazdag perzsa határtartomány adófizető városaiban. Ha viszont ők voltak a gondviselés-szerű mentők, csak vezetésük alatt lehet visszaverni hasonló hódító kísérletet, akárhonnan fenyeget. Persze ami mellátgító, csallhatatlan igazságnak hangzott helyben, attól Spártában s kliensei körében éktelenül felbőszültek.

Másik tévhitük az, hogy demokratikus politikai rendszerükért lelkesül minden valamirevaló görög, akinek helyén az esze, alig várják az átültetését. Hízogató téveszméjük nem volt egyszeri a történelemben, utóvégre kétkedő tépelődések ellenére is a múlt századi angolok azt képzeltek felsőbbrendűségi tudatukban, hogy parlamentjük a civilizált közéleti nagykorúság egyetlen biztosítója, s az emberiség osztatlan boldogítására szolgál, ha Chilétől Sziámig számtalan lánnyal megszapornodnak a Temze-parti ősanja. Nem csoda, hogy a viktoriánusok mélyen megrendülve éppen Athénba, e rosszul kövezett, kicsi görög-török porfészekbe zárandokoltak, mintha egy más nyelvű, de rokon lelkű, korábbi nemzeti létük ékesszóló szellemei suhognának körülöttük. Legkivált Periklész. Nem vitás, hogy küldeteshite mélyen átélte, nagylelkű látomásra ihlette őt Athén pánhellén szerepéről. Ki *kell* terjeszteni az athéni demokrácia, felvilágosodás, bölcsesség, művészet, szabad kereskedelem áldásait, fogadják be azok is, akik egyelőre csökönyös vakassággal még nem látták be, hogy a sorozatos győzelmeket a honvédő háborúban egyetemes mintául szolgáló népuralmuknak köszönhetik. Ezzel a térítő nagy küldetéssel polgártársai felduzzadt energiáját is lecsapolta: érdemes élni, van miért, egy születő birodalomért, amelynek Athén a tengelyforgója. Élni *minden* görög javára s önnön dicsőségükre az Akropolisz lábánál. Hitte, amit hitként vallott: először történik meg, hogy közös ügyet szolgál egy impérium, magasabbra emelve azokat, akik társulnak a Nagy Tervhez ahelyett, hogy egyetlen személy nagyvárosi tébolyát legyezne, mint most s rég azelőtt Babylónban, Asszíriában, Egyiptomban, Perzsiában egy királyisten kincshalmazó kultusza.

Alig húzódott el az ázsiai fergeteg, Athén i.e. 478-ban megszervezte a déloszi ligát. Együttműködésért a legelejen, nagyhatalmi hátsó gondolat nélkül. Mindamellett Spárta már tüntetőn kimaradt a szövetségből; a meglepő az lett volna, ha leveti héját, vagy akár csak egy kicsit is kinyílik zárt csigalelke. De a kedvező légkörben szívesen csatlakozott a ligához igen sok városállam, Perzsa felszabadult görög alattvalói: szigetek, kisázsiai kikötők szinte mind. Gazdag tagok hajókkal járultak az együttes védelemhez, a szegényebbek pénzzel váltották meg hajóállító kötelezettségüket, önkéntes adójukból aztán tovább bővült az athéni flotta. Szinte észrevétlenül kialakult hegemoniája az összes vízen, a hegemonia dajkálni kezdte csalogató álmukat egy tengeri birodalomról. A század közepétől már válogatás nélkül minden tag csak adózik, a hajóállítás: monopol kiváltság, az alapító városé. Mire észbe kaptak, ki is szolgáltatott magukat Athénnak. Flottája, verhetetlen, csak neki volt, könnyen elbánhatott az ingadozókkal, lázadókkal, a perzsa veszély nyilvánvaló, végleges eloszlása után is árulásnak minősítve a hajdani lelkes csatlakozók kiábrándult elszakadási kísérletét. Ilyenkor a népgyűlés hangulatától függött a büntetés mértéke, s a peloponnészoszi háború idején hajói megjelentek a hűtlenségre készülők partja előtt, hogy a belső viszálykodók közül saját híveiknek segítsenek. De másként is beleavatkoztak a ligatagok életébe, telepéseket ültettek a nyakukra, akár csak századok előtt az angolok Észak-Írországra, az őslakókat meg elűzték. Amelyik szigetnek vagy városállamnak végleg elege volt a hatalmaskodásból, s kivált — épp a leggyöngébbek —, arra vagy azokra elrettentéssel büntetőexpedíciót küldtek. Így járt Mütliné; már útban volt a kivégzőosztag, amikor az athéni népgyűlésben felülkerekedett az irgalom, s egy második hajó nagy sietve még elért a kegyelmi üzenettel. Így járt Mélosz, ezúttal azonban nem volt második hajó, s a tehetetlen kis sziget férfinépét lemészárolták.

Délosz szigetén, Apollón egyik legszentebb templomában őrizték a szövetségi pénztárt. De i.e. 453-ban „nagyobb biztonság okából” Athén önhatalmúlag átszállította onnan, s attól kezdve senkinek sem tartozott elszámolással, görög dicsőség, mindegyiküké, gondolták fölényesen, ha a pénz egy része beépül az

Akropolisz csodálatos szépítésébe. Végül jóakarattal szólva már csak három egyenrangú szövetségese maradt a városnak, a három legerősebb sziget, a többi adóköteles alattvaló, még pereikkel is athéni bíróság elé kellett járulniuk. Nem csoda, hogy felszabadító után néztek a ligatagok háborgó oligarchái. Kiváltságaikat rendszerint Athén hergelésével s gyakran nyílt segítségével számolták fel a helybeli demokraták, s nekik a tetejében még adózniuk kellett, önmaguk ellen, hogy nőjön a telhetetlen város flottája! Visszavertük a perzsa zsarnokságot, elhárítottuk, hogy szolgaságba vetve ránk telepedjék, de mi végre? eben gubát cseréltünk, tessék! cserében új zsarnokságot vásároltunk be, ezúttal anyanyelvünkön. S az új zsarnok magát választott népnek, Hellász fényes tükrének tartja, nem az istenek akaratából, hanem istenkísértő önjelölés által, s hol társutasokkal, hol helyőrséggel úgy varrja ránk saját rendszerét, hogy közben minket kevésre vagy semmire se tart. Akkor már jobb a közömbös Spárta, mint kéretlen boldogítónk, Athén, s persze még jobb volt régi, miniatűr függetlenségünk, mint a közömbös Spárta morcos segítsége. Ahogy Ionesco szürrealista darabjában egyenként mindenki átváltozik rinocéroszá, az Athénra fenekedő görögök szemében fokról fokra utolsó emberig perzsa lett minden athéniból.

Van türelmi határ a leghatásosabb erőszakkal szemben is. Athén viselkedéséből támadt a görög ókor tragikus testvérharca, a peloponnészoszi háború. Két időben vagyunk egyszerre: velük és századunkban, az első világháborúnál, amely az európai civilizáció önkéntes hasfelmetszése volt. Ítélni nehéz, de ítélni muszáj, mert néhány patrióta már akkor is megtette, elsősorban Thuküdidész, a keserű történetíró. A felelősség megoszlott az önrombolók közt. Plataiai legendás spártai hőse, Pauszaniasz például hamarosan a győzelem után titokban tapogatózni kezdett a perzsáknál, hogy kegyüket elnyerve, esetleg a Nagykirály egyik lányának a keze által, a városállamok alkalmi szövetségéből összbirodalmat teremtsen a trónján, ő lesz az első hellén Nagykirály. Kalandor mesterkedései elhomályosították korábbi diadalát a harctéren, szűkebb hazája átlátott a goromba, gögös férfin, aki életével fizetett a honarúlságnak minősülő hatalmi tervért, elevenen befalazták. Csakhogy Themisztoklész, a szalamiszi győző se viselkedett jobban, becsvágyó személyi érvényesüléséhez szintén a perzsa udvarnál számított segítségre, sőt! a joggal gyanakodó Athén ítélete elől idejekorán oda menekült, a Nagykirály védelme alá, kapott is tőle haláláig ázsiai alkirályságokat. Baljóslatú párhuzamos előzmény, spártai, illetve athéni előjáték a birodalomszervező periklészi politikához. S mintha ez is csak tegnap történt volna! Bismarck kancellári vaskezeiben a német vezérkar, francia államelnökök alatt burzsoá fegyvergyárosok egyformán számítottak a hatalmas, autokrata cári birodalom segítségére, s addig kötögettek egymás ellen szövetségi s viszontbiztosítási szerződéseket, amíg egy nemzedék eltűnt a pripijatyi mocsaraktól Flandria saráig húzódó tömegsírokban.

Athén gyanútlanul csúszott a végzet szakadéka felé. Maguk és mások pénzén fölépültek a fellegrvárban a templomok. Társnak, osztozni a nagy vállalkozásban, a magát istenítő város bevett egy istennőt is, Pallasz Athénét. Azonosult védenecével a főtemplom szobordíszein, annak jeléül, hogy ezentúl Periklész polgártársaira hárul a *harcos* istennő egyetemes *civilizáló* hivatása. Tudvalevőleg ugyanígy gondolkodtak a franciák 1790 és 1815 között, előbb a forradalmi, aztán a napóleoni seregek szuronyaival, amíg a cuppogó, csatakos waterlooi mező el nem nyelte a *Gloire*-t. Csakugyan demokratikus volt az athéni imperializmus; háromsoros evezős hajóikon vagy a piruszi kikötőben s a piacon istenek párjának érezhette magát a szegény kisember is, föltéve, hogy szabadnak született odaváló szülőktől. Nem bánták maguk körül a gyűlöletet; felsőbbrendűségükről tanúskodott mások irigysége, haragja. Miért is prűszkölnek azok? Cserében a megnyirbált szuverenitásért *majdnem* athéniak lehetnek. Érhet-e valakit ennél nagyobb szerencse s becsület?

Rögtön a háború első évében a környékről bemenekülő paraszttal felduzzadt város Pireuszig nyúló, zsúfolt védőfalai közt végigszántott a pestis, megharmadolta frontharcosait, áldozata lett maga Periklész is. De mielőtt elvitte a ragály, még volt ideje elmondani halhatatlan gyászbeszédét az első hősi halottak felett a Kerameikosz temetőben. Száz éve, a kifinomult századvégen elfogult rostálással csak a beszédben eszményített, ragyogó Athénról akartak tudni, betűhíven ragaszkodva a magasztaláshoz, hogy ez a város, minden görög város követendő mintája, nem térhet ki az istenektől megszentelt küldetése elől. Újabban sok történetíró és okortudós átesett a ló másik oldalára, alig lehet másról hallani, mint rabszolgatartó társadalomról. Az első hangban, a tegnapi, ráismerünk egy elkényeztetett gyarmatosító nemzedékre, a másodikban, a maiban, elszegényedett, büntudatos unokáira. Hogyne, rabtartótársadalom is volt az athéni. Végzetes hibát akkor követünk el, ha a görög szolgákat azonosítjuk egy hajdani néger gyapotszedővel az amerikai ültetvényeken. Láncot, kikötőzést nem ismertek az Akropolisz tövében.

Bizonyos, hogy — amint mondtam — Periklész az életét tette arra, ami elhangzott a temetőben, nagy szíve csakugyan Athénért dobogott, mint egy megszállott szerelmesé. De a szárnyalva dicsőítő szavakon kívül tudnia kellett neki másról is, csak nem említi. Ha említette volna, kiderül, hogy mennyire önábrándító vagy kétszínű: látomásában összemosódik hivatás, szükség és erőszak. Tudta, hogy kockázatokkal jár a birodalomszervezés, s a demokrácia ügye időnként megkövetelheti a magvető athéni imperializmusból fakadó zsarnokoskodást a hellén világban. Hogyne, Athén tengeri nagyhatalma valóban zsarnokság, de a mérsékelt fajtából s nemes hivatásért, végső hatása hosszan tartó áldás lesz a többi görögökre. Hogyne, a

város esetleges bűnei: tisztogatás és erőszakosság szövetséges területeken óhatatlanul együtt járnak minden imperializmussal, mivel azonban ők a demokrácia fő bajnokai, a sajátos athéni imperializmus együtt jár Görögország felszabadításával is! Amit természetesen Spárta és kliensei visszajára fordítva úgy értelmeztek, hogy körös-körül a tengerpartokon csupa megbízható kormány és baráti tanács ül a flotta védelmére számítva, tisztogatások után Athén bizalmi emberei, készséges politikai kiszolgálók. Nem erkölcsi nagyság az olümposzi istenek jó jellemvonása, hanem az emberekénél nagyobb hatalom. Athén istenek módjára mer viselkedni a déloszi ligában, nem jobban, nem rosszabbul, tűrhetetlen *hübriszben* szenved, azt pedig akármilyen nagy áron kiverjűk belőle.

Minderre Thuküdidész, a szemtanú történetíró, a történet cselekvő s szenvedő részese, Periklész híve illúziók nélkül azt feleli: mérséklet nincs a hadviselésben, az erősek megtesznek mindent, amit bírnak, s a gyengék elviselnek mindent, amit muszáj, testestül-lelkestül ki vannak szolgáltatva egy testvérháborúban. De a hatalom birtoka éppolyan veszélyes a birtokosára, mint ellentett póluson a védtelenség a gyöngékre: szaporodnak ellenfelei, eldurvul, megromlik nép és egyén. Athén a görög szabadságot külső ellenség nélkül megszállásokkal őrzi kifelé, erkölcsi sülyedéssel befelé.

Onnan tudta ilyen jól a történetíró, mert túlélte a pestist, és látta, hogy miképp fest az idealizáló gyászbeszédre cáfoló folytatás. Könyörtelen volt ez a folytatás, noha származás tekintetében élesen különbözik két szószólója, egy arisztokrata s egy népfí, Alkibiadész, a nemesi házból való erkölcsi nihilista s Kleón, egy tímár fia, az uszító kézműves. Nehéz eldönteni, melyikük tett több kárt. Periklész *maximalista* volt ugyan önzetlen nagyhatalmi álmaiban, de *minimalista* a kockázatos kivitelben: korlátozott háborút akart. Ilyen háború nincs az ókorban, s ma sincs (csak a múlt század a megtévesztő kivétel); minden háború totális, a bevethető összes fegyverfajtaival. Ha Alkibiadész és Kleón egy követ fúj más-más lyukból, azt bizonyítja, hogy ők a realisták, s nem a hüvösen fennkölt, nemes keblű Periklész. Az istenek különös irgalmából halt meg a polgárháború törvényszerű elfajzása előtt.

„Nagyon veszélyes rátok”, inti hallgatóit Kleón, „a szövetségesektől pedig ne számítsatok köszönetre gyöngeségekért, ha abba a hibába estek, hogy engedtek az elpártolok könyörgésének vagy magatokban az irgalom szavának”. Akkor mondja ezt, amikor háborús bűnösként le akarják öletni a déloszi ligából kivált Mütiléné fegyverforgató lakóit. Kést a torkukra, máskülönben torkotokon a kés. De Alkibiadész tanácsa se bölcsőbb vagy kíméletesebb, pedig Periklész keze alatt nőtt fel az ifjú. „Nem tudhatjuk, hol, milyen határnál álljon meg növekvő birodalmunk. Olyan helyzetbe jutottunk, amelyben már nem érhetjük be a meglevővel, tovább kell terjeszkedni, mert ha nem uralkodunk másokon, fennáll a veszély, hogy azok fognak rajtunk.” Később még tovább megy, „a mérséklet”, mondja cinikusan, „tönkretenné a mértéktelen Athént”. Hízog szavak, de ilyenfajta hízogásba bele is lehet rokkanni. Ne felejtsük el, hogy az uszítás, akár elvtelen arisztokrataé, akár habzó száajú mesteremberé, a görög világon belül izzik, görögöt ugrat görögök torkának. Hova foszlott szét a korlátozott háború ábrándja!

Ha Athén bátorító szép beszédekkel s az apák hőstettei által beoltott, demokratikus missziótudatért nem riadt vissza testvérháborútól se, egyetlen hozzá mérhető ellenfele, Spárta szintén vállalta a harcot az ott uralkodó, katonásan puritán világnézetért és a — görög szabadságért! Persze értsük ezt is úgy, amint kell: Korinthosz, a retentő gazdag kereskedő vetélytárs gazdasági érdekei szorosan összefonódtak a spártai földesurak rettegésével a politikai ragálytól. Hellász összeférhetetlen kétféle eszméje: a nemesi s a népi, kölcsönös világnézeti gyűlöletük, éppúgy belefolyt az ádáz harcba, mint a vetélkedés a tengereken. Melyiké legyen a gyöngébbekre is kiterjedő hegemonia a két rendszer, az athéni s a spártai közül? Ez a mélyenfekvő igazi ok a végleszámlálás előtt, de gondolni kell a két fő ellenfélbe kapaszkodó csatlósokra, kliensekre is; háttérben ők a hergelők. Ideológiai háború se vallásos álarcban, se meztelen arculattal soha nem rövid, a peloponnészoszi i.e. 431-től 404-ig tartott, hároméves szünettel. Mivel a közelebbi múltból európai nyelveken közhasználatú lett a szó, ezt is hívhatjuk harmincéves háborúnak.

Eleinte kiegyenlítik egymást előnyök és hátrányok a két oldalon. Spárta önellátó, Athén s Attika nem az, létkérdés számára a folytonos árubehozatal. De éppen erről gondoskodik a déloszi szövetség, minden tagja flottatámaszpont vagy önként, vagy félelmében. Önként törzsi és világnézeti összetartásból s érzelmi kötődéssel, ha történetesen Athén az alapító anyaváros, a lakók is ion görögök, mint Attika népe, s forradalommal valamikor kiemelték hatalmi nyergéből a Spártához húzó, ottani oligarchiát.

Ám a két óriás sokáig halogatta a döntő mérkőzést. Nyúlt, csak nyúlt a háború, egy-két leszámoló nagy csata helyett tájpusztítássá fajulva. Említettem, hogy Athén fő jövedelmi forrása az olaj-, bor-, ezüst- és festett váza-kivitel; hajóácsoláshoz s a lakosság élelmezéséhez viszont folyamatos fa- és gabonabehozatalra szorult. Tehát a szárazföldön erősebb spártaiak jó darabig beérték portyázó zaklatással, inkább termést pusztítottak, mint embert — arról szinte rögtön gondoskodott a pestis —, eleinte idényenként, később egész éven át. Kivágták az olajfákat, márpedig az új ültetés csak 35-40 év múlva terem először, utána persze évszázadokig. A laurioni ezüsbányák rabszolga munkásaival azelőtt ritkán volt baj. Spárta a háború óta tömeges szökésre biztatta őket. De amíg érintetlen a flotta, Athén mindig tudott gondoskodni

pótlásról, ezért kellett erőnek erejével összetartani a déloszi ligát, elrettentésekkel is. Katasztrófa akkor szakadt rá, amikor a nép hallgatott a Balvégzet emberére, s i.e. 413-ban nagy lelkesen belevetette magát egy rablókalandba. Mintha saját kardjába dőlne. Athén a görög világ egyik védpajzsaként, a perzsák elleni szabadságharc alatt jutott, mások egyetértésével, vezérszerephez az i.e. V. század első harmadában, a század végére eltűnt a perzsa veszély, helyette Karthágó hatalmától sötétedett el délen az afrikai égajl, de Themisztoklész és Periklész városa nem ellene, hanem testvérei, a szicíliai görögök leigázására és kizsákmányolására szedte össze megszorult erejét.

Alkibiadész volt a végzetes tanácsadó. Ha valaki, ő elmondhatta magáról: az állam én vagyok, legalábbis saját szemében. Ma a szülőváros elvarázsló népvezére, holnap Spárta súgója, holnapután menedékjogért a perzsa udvar bizalmasa: „görög főreferens”. Rejtély, hogy közben egyszer se vesztette el fejét a nyakáról. Annál nagyobb gyakorlata volt számkivetésekben. Periklész is, Szókratész is átlátott rajta, de egyikük se tudott egészen szabadulni megvesztegető hatása alól, nem űzte el magától. Mivel rendkívül eszes volt, néha olyan kétértelmű egy-egy súlyos horderejű tanácsa, mint a delphoi jósdáé: ki-ki saját javára értelmezheti. A nagyszabású rablótámadás tervét is. Dőljön el végre a háború, teljék be keletről nyugatig a birodalmi álmok! A verhetetlen flotta megostromolja s beveszi Szürakuszait, utána felhasad Szicília bőség-szaruja, Athén ölébe zúdul fa és gabona, s ráadásul újabb küldetése is teljesül, fölszabadul zsarnokai alól az ottani testvérnép. Micsoda remek tanács, Alkibiadész fényes eszére vall! Missziótudattól hajtva, a demokrácia nevében, zsákmányra éhesen elindult az armada. Ujjongtak a kikötőben a búcsúztatók, ujjongtak a távolodó evezősök és katonák. Ki ne látná, hogy Pallasz Athéné vakító szobra, a sisakos óriásnő jóváhagyóan mosolyog a várhegy tetején?

Szürakuszai Spártához fordult segítségért, meg is kapta. Kapott váratlanul egy másikat is, amelyre pedig igazán nem számított. A nagy tervkovácsét. Alkibiadész közben ismét összeveszett szülővárosával, s annak kezdett sügni, akinek a kifosztását javasolta még nemrég az athéni népgyűlésben.

Persze győzelemmel is végződhetett volna a vállalkozás. Csakhogy Nikiasz, a boldogtalan tengernagy öncspadát állított parádés hajóhadának az ostromzár idején, hogy aztán stratégiai szarvashibák miatt menekülni se tudjon az öbölből. Anti-Szalamisz volt Szürakuszai ostroma, megsemmisült az athéni flotta, körülbelül ötvenezer estek fogságba. Nem akármilyenbe. Nagy részük izzó katlanok: városszéli mély kőbányák fenekén pusztult el, araszonként, kiaszva, napszúrástól. A fáma szerint Szürakuszai zsarnokában volt annyi kifinomult szadista humor, hogy csak azoknak kegyelmezett, akik betéve tudtak egy részt Euripidész valamelyik darabjából. Még nyolc évig vegetált az ellenállás. Amikor i.e. 404-ben Aigosz Potamoinál (a Dardanellákban) a spártaiak harc nélkül elfogták a kinnal újjászervezett hajórajt, Athén föltétel nélkül megadta magát. Bűnhődése enyhébb volt, mint amire számíthatott a kimerítő és elfajzott háborúért. Spárta nagylelkűségére vall, hogy semmibe vette Korinthosz és Théba csaholását: halál minden athénira, még a gyermekekre is, viseljék el egyszer saját bőrükön, mi az irgalmatlan megtorlás! A kimerült győztes azonban beérte a pireuszi kikötőig vezető, kettős védfal földig rombolásával s érthető rendszerváltozással: oligarchikus kormányzást ültetett a város nyakára. Az új rend tartós védelméhez viszont már nincs ereje s kedve, s Athén kormánya, „a harminc zsarnok” hamarosan megbukott. Kritiasz, a rövid rémuralom megtestesítője Platón nagybátyja volt. Rettentő balszerencsét zúdított a városra az elfajzott demokrácia, mégis ragaszkodtak hozzá, vérükben hordták a fiai.

Győzők és vesztesek egymás mellé terelve prédául kínálkoztak egy ismeretlen hódítónak. Később Spárta is, Athén is talpra vergődött, de az önfeláldozó hősiességhez hiányzott már a kellő ütőképeség, s i.e. 338-ban Khairóneia lett a városállamok jelképes sírja, az athéniak cseppet se dicstelen, ottani veresége után. Mert idővel törvényszerűn megjelent az ismeretlen hódító, a testvérháború igazi haszonvevője, Nagy Sándor apja, a makedón II. Fülöp, görög szemmel: egy északi barbár lovas.

A vereség, mondom, nem volt dicstelen, fölért egy tragikus megtisztulással. Athén i.e. a IV. század végétől a múlt fényében sűtkérező mágnes, görögök s később rómaiak elitiskolája bölcsellettől a szónoklatig, tiszta stílustól az újfajta „polgári” komédiáig, olyan rangadó szellemi gócpont, amit Pál apostol se hagyhatott ki térítő útjain. Sok helyen tűrt el sok verést a rettenthetetlen lélekhalász, de vajon nem volt lámpaláza, amikor az Areopágoszon prédikált? Beszélnie kellett, „mivel az athéniak s a bevándorolt idegenek egyébbel se töltötték idejüket, mint azzal, hogy valami újságot halljanak vagy mondjanak”, szól a Biblia idevágó része. Pál beszéde, mi tagadás, nem volt siker. A halottak feltámadásáról hallva, meghökkentek a köréje gyűltek, de a szétoszlásnál egy részük udvariasan megígérte, hogy máskor is meghallgatja. Hívet alig szerzett az Ismeretlen Istennek.

Pár évvel Szalamisz után Aiszkhülosz, egy boldogabb, romlatlan nemzedék istenfélő tagja, felidézve Dareiosz perzsa király holt lelkét, görög szellemben szemére veti fiának, Xerxésznek, hogy áthágta az emberi mértéket, pedig soha nem menekül meg büntetlenül semmiféle istenkísértő túlkapás. Drámaköltészetük későbbi nagy változása híven tanúskodik a maguk ellen kihívott felsőbb ítélet súlyáról, mert vétkük éppen Xerxész vétké volt: a *hübrisz*. Eltelik egy fél század a *Perzsák* bemutatója után, s a

peloponnészoszi háború lélekmérgező hatása alatt Euripidész egy mitikus háború: Trója ürügyén *Hekabé*-ban s a *Trójai nők*-ben ábrázolja, kiszolgáltatott asszonyok sorsán keresztül, Athén bűnlajstromát. Amikor Tróját mond, saját városára is gondol, a hősök sírján kiengesztelésül lemészárolt vagy ágyasnak elhurcolt rabnők a vérben fűrésztött, nyomorult kis Mélosz sziget jelképei is. De a teljes igazságért tudni kell, hogy a tragédiaköltő felfogása, magatartása, mint a legtöbb nagy alkotóé, ambivalens és következetlen is, változik az események megrendítő hatása alatt. Az *Oltalomkeresők* s a *Héraklész gyermekei* harcias sovinizmusa is őszinte: az övé (mindkettő elég gyenge mű), s nyilván egyetértett az *Iphigenia Auliszban* hősnőjével, aki hazafiságból valósággal rajongva vállalja, hogy ő legyen az apja sikeres háborús vezérkedéséhez megkövetelt rituális emberáldozat.

Euripidész békepárti kortársa, Arisztophanész helyenként ma már nehezen érthető, mert időszerűen célzatos komédiákban, például *A lovagok*-ban kipellengérezte a háborús uszítókat. Kacagjatok, kacagjatok csak! kacagtató a hadjárta föld, a földre terült olajfák, Spárta romboló látogatásai a határban, attikai kisparasztok panasza, házastársak, szeretők kihűlt ágya, mert a férfi ágyasai jó ideje: pajzs, sisak és lándzsa a birodalmi délibáb után loholó, küldetéses demokráciában. Nem kedvelte egymást a két lángész, Euripidész néhányszor a csúfolódó Arisztophanész terítékére került, de egyformán irtóztak a mindjobban elvaduló háborús demagógiától, s bár műfajuk és hangnemük merőben elütő, közös szorongással próbálták tragikus és komikus álarcok mögül messzehangzón feltartóztatni Athént a lejtőn. Kegyetlen logika rejlett a szürakuszai zsarnok állítólagos tréfájában, hogy foglyai közül csak az szabadult, aki éppen Euripidész szöveget tudott betéve. Logikus kívánság volt, hiszen a tragédiaköltő egy évvel a Mélosz szigetén rendezett elővigyázatossági vérengzés után a *Trójai nők*-ben elmondta, mit várhatnak hatalmas fajtestvéreiktől a tehetetlen gyöngék. Ő maga úgy kiábrándult belőlük, hogy öregségére a félvad thrákok közé települt.

A GÖRÖGÖKRŐL

Urak és népfik

Portói bort töltögetve a jobbról balra vándorló kancsóból, csípős nyelvű cambridge-i és oxfordi professzorok valaha áhítattal újratemetettek magukban és egymás közt egy eszményi Athént. Mennydörgő gőzkalapácsok és gyárszirenák hallótávólán kívül, messze a gigászi iparosodás polipsápjaitól félelmes volt üvegházi tudásuk. Kollégiumokká átvedlett középkori kolostorok repkényes falai mögött nem lepte be klasszikus álmaikat füst, korom és szénpor a falunyelő, sorházas műhelyekből, cellanyugalmuk nem fulladt sistergő folyékony acélba. Virágsövényes paplak, százados vízimalom, ódon templomtorony hívogatott kocsikázókat és távgyaloglókat az idilli környékre, meddő salakhegyeket sokan életükben egyszer se láttak. Roppant tudásuk fészke ki volt vattázva, tapintatlanság lett volna feszegetni, honnan származik hozzá a pénz, miféle tőkehalmozó városoklombokból.

Hasonló a korabeli kép andalító német egyetemi városkákban, messze a Ruhr-vidék ágyúöntődéitől, halk csobogású folyóvölgy felett függő bástya-sétányon, ahol csevegve szellőztek alkonyatkor Hellász hangyaszorgalmú szófejtői és szövegmagyarázói, behegedt diákkori kardvágással az arcukon. Szép, ami igaz, szép, ami szép, vallották megilletődve, s orruk körül csiklandozott a peóniaillatú attikai szél.

De hát Attikában vér- és verejtékszag is vegyült bele annak idején. Mialatt ráérő bölcsek eszményi államformáról vitáztak a piacon, rabszolgák loholtak körülöttük, negyedmázsás teherrel fejükön, hátukon s a fonó-szövő, otthon ül asszony csak fajfenntartó nőtény, mert a nagy elmék szíve esetleg egy szép fiatal atlétához húz, akit a népgyűlés éppen kivezényelt fenyítő expedícióra valamelyik sziget ellen, hogy balga lakói szépen visszabújjanak Athén szelíd igájába.

Összezúzott intellektuális üvegházak cserepein keserű századunk azóta jócskán kitágította a szemellenzős görögrajongók könyvműveltségét; éppen sebeitől került ismét testközelbe az ókor. Tartok tőle, hogy kedvrontó lett volna akár Euripidész, akár Platon, ha mondjuk 1890-ben meghívják feketekávéra valamelyik oxfordi kollégium vagy a tübingai egyetem tanári szobájába, s ott ellágyulva faggatni kezdik a Nagy Szűz városáról. Minket már kevésbé lepnének meg.

Elméletileg volt egy hatalomátvételi rend az ógörög államokban. Alapítási legendákba burkolt s bal kézzel gyakran isteni származású királyok atyáskodó törvénykezését felváltja oligarcha földesurak uralma, amit idővel, egyre viharosabb és véresebb belviszályok sommás megfélekezésére felszámol egy népbárát zsarnok, majd az ő vagy utódai elűzése után arisztokrata kezdeményezők többrendbeli vértelen reformja által megvalósul a valódi népuralom. Persze a valóság itt is, ott is eltért e sémától, s helyről helyre változva megrekedt valamelyik közbülső szakaszon. Athénban eljutott a teljes demokráciáig, legalábbis ókori felfogás szerint, de emlékezhetünk, hogy Korinthusz, a dúsgazdag kereskedő vetélytárs tőkéseinek érdeke már összefonódott a spártai agrárisztokrácia irtózásával a népuralom ragályától, s egyiküknek sincs nyugta Athén föltehető politikai vonzása miatt. A kölcsönösen kirekesztő világnézeti ellentét csak akkor nem sodorta volna testvérháborúba a szétagolt Hellászt, ha Ázsia felől újra támad Perzsia, Afrikából rájuk özönlenek Karthágó zsoldosai, vagy megjelennek a pireuszi kikötő előtt az itáliai etruszk városszövetség hajói. Egyik se történt meg, tehát megtörtént a peloponnészoszi háború.

Athénban is felülről eredő, vértelen forradalom volt az i.e. 508-ban bonyolult átrendezéssel végrehajtott alkotmányreform. Kleiszthenész, egy vérbeli arisztokrata a kigondolója s végrehajtója, ahogy a XIX. században Disraeli *konzervatív* kormánya alatt bővült ki 1867-ben az angol képviseleti jog. E radikális reformtól kezdve Athén a népuralom mintája, a legdemokratikusabb állam. Említettem a megelőző fejezetekben, hogy a teljes jogú lakók nagy többsége e politikai átrendezésnek tulajdonította a honvédő háborúk sikerét, tehát önérdekből is, közérdekből is türelmetlen hittel be akarta oltani minden görögbe, abba is, aki nem kért belőle. Korán kialakult bennük a támadó szellemű felsőbbrendű tudat; bizonyos jelekből ítélve már a déloszi liga felhőtlen, kezdeti idején megvan rá a lelki készség. Történt egyszer, hogy amikor másokkal együtt kifüstölték a kalózokat, s a Dardanelláktól Afrikáig megtisztult a görög tenger, az athéniai óriási embercsontokra bukkantak egy szigeten. Rögtön felismerték s ünnepélyesen hazaszállították, mert semmi vita! regebeli királyuk, Thészeusz maradványai. Legendás ereklje mindig hasznos szolgálatot tesz szerencsés birtokosának, Velence mediterrán birodalomalapítása is azzal kezdődött, hogy ravaszul kicsempészték Egyiptomból Szent Márk evangélista állítólagos hamvait. Thészeusz óriási csontjainak gyanúsán lelkes hazavitele: idejében való riasztó jel lehetett volna mások számára, hogy az athéni nép rohamosan duzzadó küldetésstudattal pánhellén világboldogítást vállal, csak gyújtó szó hiányzik hozzá. Hasonló történt a francia forradalom diadalmas harctéri erőpróbája, Valmy és Jemmapes után. A felszabadult népenergia önvédelemből támadásba csap át, fegyverrel másokra varrt kiviteli áru lesz a jakobinizmus, ideológiai szórással éppen a honmentő háború hinti el a napóleoni imperializmus csíráit.

Persze Athén soha nem volt mai értelemben vett demokrácia, bizonyos közéleti és társadalmi területeken tágabb, másokon szűkebb. Betelepült szabad görögök, a már említett *metoikoi*, akármilyen hasznosak gazdaságilag, ki vannak zárva a polgárjogból, s nem végeznek katonai szolgálatot. Soha nem szakítottak a rabszolga-gazdálkodással sem. Érdektelen, hogyan, miféle balszerencse által lett azzá valaki, gyermekrablással vagy hadifogolyként. Odüsszeusz öreg kondása például kis korában elrabolt királyfi volt. Önálló szellemi vagy könnyebb fajta házi feladatokra ugyanúgy alkalmazták őket, mint baromi erőt igénylő malmokban, bányákban, ott voltak az Akropolisz újjáépítői közt, „maszek” munkára is vállalkozhattak, keresett sírkőfaragók, s ha volt elég megtakarított pénzük, kiválthatták magukat. Az Arisztophanész utáni „polgári” komédiákban rendszerint könnyelmű, fiatal szerelmespárok házi cinkosai, hármásban játsszák ki a zsugori papát, Scapin, Sganarelle, Figaro egyenes ősei, nincs bennük semmi nyomasztó vagy elszomorító. Görög filozófusok tanították először, már i.e. az V. században, szép szavakkal és hatástalanul, hogy minden ember egyenlő. „Krisztus színe előtt”, fűzi hozzá Pál apostol, szolgálkhoz és gazdáikhoz fordulva egyik levelében. Szerencsétlen mondat volt hosszú távra; senki se törődött az intézmény teljes eltörlésével, sokáig a keresztény egyház sem.

Szabad születésű honosok, e honosokból csak a férfiak összessége döntött a népgyűléseken és a népbíráson. De a határozatokban elég gyakran néppárti arisztokraták számítása, ékesszólása, imperialista álma s hazafias küldetés-hite érvényesült, olykor egyszerre mind a négy. Előbb Themisztoklész, majd Ephialtész, az ő meggyilkolása után barátja, Periklész személyében. Noha önként elismert politikai vezérek, pontosabban: rábeszélők, és híveikkel együtt szóban, tettekben kiálltak a minden athénira kedvező népuralom mellett, mai szóval „eszméileg igazolták”, mégis mindvégig számolni kellett a belső oligarchaellenzékkel is, amely a másutt uralkodó oligarchikus uralmakhoz húzott, és rendszerint a békepártot képviselte. Themisztoklész erőltetett, de életmentőnek bizonyuló hajószaporítását az ezüstmányák állami jövedelméből például nem a kisemberek ellenezték, hanem a nemesi családból származó s vele egyenrangú Ariszteidész; a történet ironikus csattanója az, hogy Szalamisz után viszont éppen ő látott neki nagy buzgalommal s tiszta szándékkal a déloszi liga szervezéséhez.

Két vonalon mozgott Athén külpolitikája is. Egyik Themisztoklész támadó szellemű hagyományát követi — ő maga már akkor a perzsa Nagykirály kegyelméből él —, egyeduralmi becsvággyal Spárta és szövetségesei vagy alárendeltjei ellen; a másik vonal a konzervatív Kimón felfogásán osztozik, beérte volna békés egymás mellett éléssel, erélyesen védve érdekeit az Égei-tengeren, de kímélve Spárta érzékenységét, főleg a szárazföldön. Kimón a marathóni győző, Miltiadész fia volt.

Ha az összlakosság egy részére leszűkítve egyetemes népuralom az athéni (bár rendszerint vannak manipulátor politikusai), elkerülhetetlen a társadalmi és vagyoni rétegződés a reformok után is. Intézményesítés nélkül változatlanul előny a magas származás és nagy családi vagyon. Mindegy s mégse mindegy, hogy valaki takács, varga, fazekas, üstfoltozó s piaci kofa fia-e vagy fegyverszállító az apa, mint Szophoklész — az üzem persze csak két-három tucat munkást foglalkoztat —, aranybányája van, mint Thuküdidésznek, földbirtokos, mint Xenophón, vagy a delphoi Apollón-templom alapításában részt vevő, rangos Alkmaionidák törzséből származik, mint Kleiszthenész, Periklész és neveltje, Alkibiadész, az eltorzult első nietzschei Übermensch. Számosan közülük, szakítva a demokratikus közélettől finnyásan félrehúzódozó osztálygöggel, tehetségük javát és öröklött államférfiúi érzéküket őszintén a népuralom erősítésére fordították, s ki-ki a maga erkölcsi szintjén szolgált. Sokan, de nem mind. *Eupatridák* volt a születési agrárnemesség és Szolón VI. századi reformja — az első — óta a velük egyenrangú vagyoni arisztokrácia közös neve; kiváltságaik elvesztése óta egy részük az állam tehetetlenül rágódó ellensége, ha meg ritka alkalom nyílt rá, Spárta kollaboránsa. Csekély sikerrel. I.e. 411-ben és 404-ben két kísérletük is megbukott, hogy az elvadult peloponnészi háború válságait kihasználva, visszaüljenek a hatalomba.

Ami áll Athénra, áll Kisázsiaától Szicíliáig az egész görög világra. Nemcsak a honmentő Miltiadész és Themisztoklész, nemcsak az Akropolisz újjáépítője s a tengeri birodalom ideológusa, Periklész, nemcsak két tragédiaköltőjük, Aiszkhülosz és Szophoklész, nemcsak két nagy történetírójuk, Thuküdidész és Xenophón vagyonos vagy előkelő és vagyonos család sarja, az volt az attikai kultúrától függetlenül, egészen távoli városállamokban Püthagorasz, a misztikus bölcselelő, szám- és zeneelméleti kutató s a lélek-vándorlás hitvallója, Hérakleitosz, a tragikus gögben felmagasló, egyik legizgatóbb ókori gondolkodó, Pindarosz, a csodálatosan zengő óda-költő, Hérodotosz, az európai történetírás apja. Maximálisan népuralmi kormányformában se hátrány „jó házból való származásuk”; szavuknak — ha nincsenek éppen száműzve — súlya van a város életében, ugyanúgy, mint Viktória királynő alatt mágnás családoknak az egyébként nagypolgári keresztmetszetű angol parlamentben. Még sznobok is voltak, akárcsak a viktoriánusok; versenyhajtók dédelgetettje, Pindarosz például a neves családok olümpiai nyertes fiainak dicséretére ódáiban istenestül és félistenestül mozgósította a regevilágot, képzelt háttérnek az ősi nemzetségek mögé.

Periklész kellő emberismerettel jól számított annak idején kisemberek, kézművesek, evezősök, napszámosok, vagyis a köznép, *démosz* lelkesedésére a tengeri imperializmusért, sőt! a hol gyújtó, hol fékező hatású nagy ember halála után éppen Kleón, a véresszájú népfí furakodott a háborús párt élére, ő a

sötétén látó Thuküdidész s a békepárti Arisztophanész szemében Athén politikai méregfoga. Ne gondoljuk azonban, hogy az összeomlás után a csalódott *démosz* dühöngve a szétfoszlott imperialista délibáb képviselői ellen fordult. Ellenkezőleg. Apa, fiú, unoka büszkén gondolt vissza azokra az izomfeszítő, hősi időkre, amikor burkolt arisztokrata irányítás alatt csakugyan a tengerek királynője az athéni demokrácia. Sohase restellték utólag, soha meg nem bánták viselkedésüket, politikájukat, de annál jobban fájt szívük az aranyévékért, amikor övük volt a *kassza!* A déloszi ligáé. Ebben is meglepő az időtlen hasonlóság Angliával. Kikötőkben, bányavárosokban, ipari gócekban textilgyárak, hajógyárak, acélművek, vegyi gyárak kistisztviselői s képzett munkásai, szatócsok, kocsmárosok, mosónők mai napig alig leplezett és leplezhető büszkeséggel emlékeznek vissza kicsorbult porcelán és agyagcsecsebecsék közt Viktória királynő arany- és gyémántjubiläumára, amikor a liberális és konzervatív párt váltógazdasága alatt Nagy-Britannia uralkodott a habokon — *Rule, Britannia, rule the waves!* — más szóval parlamentáris demokráciájuk egyúttal gyarmatosító világbirodalom volt, holott a kisember szavának még édeskevése az országos súlya, a proletároké pedig semmi. Patriotizmusnak hívják ezt a nosztalgikus érzést, talán csakugyan nem gyanítva, mennyire szélső nacionalizmus. Alig múlik el hét, hogy valamelyik televíziós csatorna dramatizálva, folytatásos regény vagy több részes dokumentum formájában vissza ne idézné, sok millió elszongított néző egyetértő tetszésével a Viktória-kort. Nem, a mai angol *démoszban* sincs utólagos megbánás a letűnt imperializmus miatt, ahogy nem volt egykor az athéniban, büntudat csupán marxista, fél-marxista és radikális egyetemi tanárok, diákok, írók, újságírók, képviselők és intellektuális filmrendezők lelkiismeretét mardossa.

S mégis! Összes korlátja, kisiklása s görög vérrokonokon elkövetett bűnök ellenére Athén, a maga ókori keretében, mégiscsak valódi demokrácia volt. Beérem a sok közül három bizonyítékkal.

Akármeekkora volt akármelyik államférfi tömeghatása a gyűlésben, csupán rábeszéléssel nyerték meg a népet, amely kapzsiságtól vagy szép szavaktól elvakítva hallgathat ugyan balga vagy gonosz tanácsra is, de soha nem enged parancsnak, parancsot felülről nem ismer, csúfos kudarcért vagy kétes államhűségért pedig száműzi addigi bálványát, tudva, hogy a politikában hasznosabb önvédelem az elhamarkodott hálátlanság, mint a túlbuzgó hála. Ritkán öltek, gyakran száműzték kiemelkedő polgártársakat, s aztán visszahívták, mintha ilyen módon ballépésükért némileg osztoznának a felelősségben a bukott bűnbakkal.

Színházuk a másik bizonyíték. Igaz, hogy a görög dráma: tragédia és komédia mindvégig kultikus volt, a dionüszoszi ünnepek szerves része, tehát a költők mentelmi joga egyik fő istenüktől származott, védelmével ő fedezte szövegüket. Mégis a teljes szabad szólás, sőt szabadszájúság demokratikus tiszteletére vall Arisztophanész pályája, mert mai szemmel és füllel a többszörösen díjnyertes komédiaíró legalább fél tucat nyaktörő rágalmazási, szeméremsértési s hazaárulási pert úszott meg sértetlenül, ráadásul háborús hisztériában, talán gyilkos merényletet is, utóvégre kedvenc célpontja, Kleón éppen elég veszedelmes demagóg volt.

De a demokrácia megrendítő legnagyobb bizonyítéka nem valami intézmény vagy alkotmányjogi rend, hanem egy íratlan magatartás. Bárhogy alakult Athén sorsa, fiai mindig önként estek el érte — olykor társutas apák fiai is —, akár kicsi városállam még, emberpocskoló túlerővel szemben, akár kíméletlen nagyhatalom, amely végül is méltán lakol túlkapásaiért a peloponnészoszi háborúban, akár halványuló pánhellén fényforrás, amely dacosan kiáll reménytelen birokra a macedón II. Fülöp fölényes zsoldosserege ellen.

Végül is ez a magva a nagy gyászbeszédnek. Periklész egy dobogón állt a Kerameikosz temetőben, ott a Kettős kapunál, ahonnan most is ugyanúgy látszik a Fellegrvár s a Parthenón, mint két és fél ezer év előtt. Kötelező iskolai olvasmánynak még mindig ez a beszéd a legajánlatosabb. Néha eltűnődöm, eszében járt-e Kőlcseynek, amikor unokaöccsének, Kálmánnak megírta filozófiai végrendeletét, a *Parainesis*-t.

Kárhozat és kegyelem

Csodaszerű, de még ma is fátyolos eredetű kialakulása óta i.e. a VI. század vége felé, az ógörög tragédiaköltészet és komédiaírás nyolcvan-kilencven évig tartó aranykorának rádiumsugárzása hatáscsökkenés nélkül újul meg időről időre, utóélete elevenebb, mint bármelyik más műfaji területszerzésüké. Hozzávetőleges becslések szerint kétezer tragédiát mutattak be i.e. 500 és 300 közt; fennmaradt az egyedül számító fényes századból harmincnégy tragédia és Arisztophanész tizenegy ókomédiája. Rettentően kevés, háromszorosát se sokallhatnánk. Sóhaj nélkül lemondhatunk viszont a légiónyi mellék- és utótermésről, legtöbbje nem fanatikus könyvtári pogányüldözésben semmisült meg, a föltehető jogos közöny temette el. Ha a máig meglevők csekély száma helyett legalább százötvennek a megmaradásáért fohászkodnánk (persze hiába), valamennyi a „tragikus Triász”: Aiszkhülosz, Szophoklész,

Euripidész s a honfitársait kihívón csúfoló Arisztophanész hírből ismert, de elkallódott remekei lennének. Cím szerint annyiról tudunk, hogy valósággal úsznánk az aranykor hátrahagyott költői vagyonában.

A hellénizált és római ókor érthetően másként vélekedett erről. Ha hervadékony is, ami újdonság, ha megjelenéskor túlbecsült is egy közepszerű mű, bizonyos ideig érdekesebb az átlag kortársak zömének, mint a patinás régi, akármilyen nemes a patina. Néha igen lassú, s századokat igényelhet a végérvényes kiostolás. Hiszen még a kifinomult stílusérzékű s kritikus szímatú Horatius is egy lélegzetre említi Arisztophanésszal Eupoliszt és Kratinoszt — van-e, aki e két nevet ismeri? —, akik hagyományos hármast fogatot alkottak a múltra visszatekintő római költő idején.

Előljáróban van két megjegyzésem. Egyik a fordításukról. Ezek a művek dísztelenek, szépségüket meghamisítja szépítő szó vagy zenei sallang. Átköltőik feledkezzenek el a keresztény költészet Szent Ambrus óta rárakódott s gyakran lágyító örökségéről, mintha polcaikon nem sorakoznának formai csiszolásokra csábító kísértők: verbális arany olvasztók négy-öt nyelven. Babits nagyságát tanúsítja, méltó az emberhez, hogy noha még köztük is ő volt az egyik fő alkimista, példás az önmegtartóztatása, mikor Szophoklész szövegével szembesül.

Színpadi előadásukra vonatkozik a másik óvás. Itt éppen az antik eredetihez való képzelte és fogyatékosan rekonstruálható hűség az árulás. Az ógörög tragédia vallásos lírai kardalokból és táncokból származott, de az ősi csíra ma már buktató a színrevitelnél, mert a kórus ódái legalább annyira zeneművek — egyébként a költő szerzeményei —, amennyire irodalmiak, márpedig nincs határozott fogalmunk a hangzásukról. Fel kell bontani egyéni beszédre, hiszen alig vitatható, hogy az ősbemutatókon is csak a karvezető *szólt*, amikor nem *énekeltek* együtt. Szavalókórus éppolyan mesterkélt és groteszkül hatott volna az egykorú hallgatókra, akárcsak ránk. A fordító tehát legyen jó hallású, de tartózkodó tolmács, kerülje az önhatalmú régieskedést vagy díszítést, a rendező ellenben legyen a maga ura, s ne kísérletezzék ókori előadásmód reménytelen felújításával. Tisztelet, becsület Shakespeare-olvasóknak a karosszékben, de ő színpadon tízszer akkora, mint nyomtatott lapon, az ógörögökkel — legalábbis én — fordítva vagyok; olvasólámpánál a bámult kortársaim.

Dionüszosz évente meghaló és feltámadó termékenységi — fallikus — istenség volt, a leghatalmasabb; feltámadását ünnepelte önkívületig elragadtatva a dór nyelvjárás területén kialakult szertartás karénnal, kartáncsal, de a táncos-dalos ünnepek formailag és tartalmilag bámulatosan kibővült származékában: a tragédiában már alig van nyoma tematikai utalásnak erre a dionüszoszi eredetre, bár az isten papja kitaró hagyományhűséggel díszvendégek közt mindig a rangos első sor márványszékében ült az előadásokon, jelenléte árulta el a műfaj ködbe vesző vallásos eredetét. Kezdeti formájában valószínű a tragédiák nagyon távoli hasonlósága Bach és Händel oratóriumaival; azokban persze a karvezető helyett Jézus vagy valamelyik evangélista dialogizál énekelve a kórossal.

Eleinte a tragédiákat Dionüszosz nagyobbik, tavaszi ünnepén adták elő, márciusban, áprilisban, amikor ismét megindult a hajózás, s Athént ellepték az idegenek, a komédiákat kisebbik, téli ünnepén, januárban, februárban, később elmosódott az éles határ. A költői versenyeket i.e. 534-től Homérosz egyik hódolója, Peisziisztratosz, a felvilágosult athéni zsarnok rendelte el. Városi előjárók a nyári napforduló után kiválasztottak három költőt a jelentkezőkből, mindegyiknek három drámát kellett benyújtania, s záradéknak egy kedélyoldozó szatír-játékot; egyébként archaikus ködbe vész ennek a műfajnak az eredete is. Tilos volt minden felújítás, kivéve — személye iránti roppant tiszteletből — Aiszkhülosz valamelyik tragédiáját. Zsűri ítélte oda a díjat a nyertesnek; Aiszkhülosz tizenháromszor győzött, Szophoklész tizenhatszor, Euripidész ötször. Maga a fesztivál hat-hét napos, s kezdetben ingyenes az előadás mindenkinek, később csekély díjat kellett fizetni, de a szegények akkor is igényelhették, hogy helyettük fizesse meg a város. Míg a Shakespeare-kori angol színjátszásban női szerepeket serdülő fiúk alakítottak hangváltásuk előtt, az ógörögöknél meglelt férfiak, csigásan feltornyozott hajzatú álarcban. A lateráni múzeumban őrzött egyik terrakotta domborművön Menandrosz, az „új” vagy polgári komédia nagy hatású mestere laza tartással három maszkot forgat s nézeget egy asztalnál, jellegzetes kedvelt figurái ők: a fiatal udvarló, a szerelmes lány s a mérges apa. Kevés ókori emléken tudunk ennyire bizalmas kortársként meglegni dolgozójában egy időtlen elődöt.

Némelyik színház óriási méretű volt, sok ezer néző befogadására, s mindegyiknek tökéletes az akusztikája. Felső soraikból az egy- vagy háromajtós, nagyon egyszerű színpal fölött elsikló tekintettel ezüstös fényű olajligetre s túl a csendes táj szőnyegén a kéklő tengerig lehetett lelátni. A színészek valószínűleg legtöbbször egy szinten álltak a kórossal, kör alakú mozgásterében. Gyilkosság soha nem történt a nézők szeme láttára, sem öngyilkosság vagy öncsonkítás, ezekről mindig egy hírnöktől értesültek, de persze előre is tudták, mert a mítoszokból merített történet magva ugyanolyan ismerős volt a feszülten figyelő népeknek, mint magának a költőnek. Ebben ütött el legjobban az ógörög dráma a Shakespeare-koritól, amely néha asztagokban halmoz hullákat nyílt színen. A fesztiválok anyagi fedezetéről, a jelmezekről,

maszkokról, a puritán játékszínről s a színészekről — már akadt köztük „majom”, azaz ripacskodó is — megbízhatóan tájékoztat minden valamirevaló ókori irodalom- és színháztörténet.

A formailag látszólag erősen kötött szerkezetben belül tág volt az írói szabadság; Aiszkhülosztól Euripidészig állandó a tektonikus csuszamlás a tragédia aranykori történetében, még egyenként is, egy-egy költőóriás pályáján. Megsokszorozódnak az eredetileg egy, majd két, végül három s kivételesen négy színészre bízott szerepek — álarc alatt egyenként több személyt is alakíthattak —, változik a kar létszáma, ötvenről tizenötöre, tizenkettőre, drámai súlya, feladata, szövegük szoros vagy felszínes tapadása a végzet ellen viaskodókhoz, változik a jellemfestés jelentősége, finomsága, bonyolódik a meseszövése, általában szólva a koraiakat emelkedett kollektív szellemükről, a későieket individuális lazulásukról lehet fölismerni még a szerző ismerete nélkül is. Formális ugyan az ógörög dráma, előírások a résztagek veremértéke (már csak a karral vissza-visszatérő zenei ritmus miatt is), szimmetrikus felelgetésük egymásnak, de olyannyira nem merev, hogy a Triász nem is tudott a haláluk után sérthetetlen szentesített hármasszabályról: tér, idő, cselekmény egységéről, amint Shakespeare se tud, föl is rótták főbenjáró bűnül ezt a barbár mulasztást a klasszikus iskola műfaji vészbírái. Az *Oreszteia* legalább egy évig tart, színhelye hol Mükéné, hol Delphoi, hol Athén, az *Iphigeneia a tauroszok között* mozgalmas színtere beillenék a hellénista stíluskor valamelyik divatos kalandregényébe. Káderül még színházi tárgyú, zsúfolt vázafestményekről is!

Olvasva körülbelül egyórás egy-egy darab vagy a trilógiák egy-egy része, nem tudjuk azonban, meddig tartott az előadás ókori színen, mert sejtelmünk sincs a kórus énektempójáról. Közönség és költők szinte mindig ragaszkodtak az ősrégékhez, a homéroszhoz, a thébai Labdakidák s a mükénéi Atreidák csupa vérfoltos, sötét történetéhez. Apáról fiúra szálló s betéve ismert anyag különböző értelmezése, morális megvilágítása, költői szárnyabocsátása izgatta őket, számtalan változat egy témára, s azon se ütköztek meg, ha Euripidész Szép Helénája egyszer a trójai háború szemlélője, egyszer meg Egyiptomban várja ki a végét. Áttételesen néha elég szoros a regék jelképes kapcsolódása időszerű eseményhez vagy helyzethez; említettem példának a *Trójai nők* és *Hekabé* kínos összefüggését a peloponnészoszi háború szégyenletes epizódjaival, de már jóval előbb, boldog békeidőben Aiszkhülosz trilógiája az anyagiilkos Oresztészről föltehetőleg összefügg azzal a körülbelül egykorú s nagy horderejű, demokratizáló változással, hogy az Areopágosz nevű, politikailag irányító államhatalmi szerv, amolyan Vének Tanácsa, fokozatosan elvesztve főszerepét az athéni közéletben, átalakult súlyos bűnesetek, például szándékos emberölés fölött ítélkező, tekintélyes bírói testületté. Nyílt utalás persze sehol sincs e külső eseményekre, a kórusok szövegében sem, mert áramkapcsolásuk a hősök szavaival, tetteivel néha megszakad, szerepük nem mindig beavatott tolmácsolás néző és költő között, olykor egyenesen tanácstalanok, mi mások is lehetnek, ha például az *Antigoné* végén rettegő balsejtelmektől már-már fejvesztett a zavaruk.

Halandók számára tiltott, zord fennsíkon történik a rege, sebezhetetlen istenek és sebezhető halandó leszármazottaik között. Áldozataikat ritkán adják királyon, királyfin, királylányon alul. Viszonyukban méltatlanul viselkedik némelyik égi lakó; kényesebb mai erkölcsi érzékkel megdöbbenő, ahogyan Aphrodité, a szerelem istennője elbánik a túl szűzi Hippolütossal vagy a rajongó hívek állatmarcangoló, szilaj önkívületéhez szokott Dionüszosz a racionális rendhez ragaszkodó Pentheusszal. Gyakoribb persze, hogy a végzet öröklött bélyege alatt sínylő családok zúzódnak szét. Van család, amely tud a vész eredetéről: az Atreidák (Agamemnón, Elektra, Oresztész); van, amikor az áldozat — Oidipusz — hosszan tépelődik, hogy mikor, miért sújtott le rájuk, s megátalkodott kitartással, gyanútlanul nyomoztat önmaga ellen. Az istenek szuverén tetszésétől függ az átok meghallgatása s irgalmatlan kitöltése vagy irgalmas törlése. Megjegyzem, hogy a tragédiáknak ez a méregforrása: a családirító átok sohase tűnt el az irodalomból, sőt! múlt századi romantikus angol és amerikai regények és elbeszélések közül számos hátborzongató melodramai mestermű ábrázolja a lassú vagy lavinaszerű omlást pusztulásra vagy önpusztításra kárhoztatott tűzhelyek körül.

Maguk az ógörögök halálos komolyan vették az átkot (sok faluban még mindig), s épp annyira komolyan azt is, hogy a legrettegetőbb bosszú is jogos egy hitszegőn, aki megszegte a zsványbecsületet, vagy visszaélt egy élettárs vak bizalmával. Médeia nem volt a szemükben elvadult nőstény s barbár boszorkány, amikor megölte gyermekeit; kétszeres rémtette maximálisan kegyetlen, de érthető kiegyenlítés egy áruló férjjel szemben, aki idegen földön, idegenek közt akarja elhagyni politikailag előnyös, új választottjáért. Akad mai görög, legalábbis én összeakadtam eggyel, aki szerint egyenesen népszimbólum a szerencsétlen asszony: Médeia maga a sokszor elárult s megszállók alá gyűrt görögség, nagyobb részvétet érdemel, mint az Atreidák törzse, s legalább akkorát, mint a tiszta Antigoné. De ókoriak és maiak hasonló szemlélete közé ékelve, különös módon még az uralkodó keresztény hittől átitatott századokban is lenyűgöző és hősie volt a személyisége, nem vádolták azzal, hogy aljas démon sugalmazza véres tetteit, ellenkezőleg, az antik világ nagyszavai közé sorolták. Mikor az Arany János által, de csak általa kellően becsült barokk költőnk, Gyöngyösi István egyik verse a pusztító kuruc-labanc válság nyitányában lelket akar verni a szorongatott Thököly Imrébe, nélkülözhetetlen segítőársként feleségére, Zrínyi Ilonára mutat:

*Vagyon elég sárkány s vad bika előtted,
Kik ellen kardodat noha felkötötted,
De hogyha Médeia nem leszen melletted,
Ott az győzedelem mást választ helyetted...*

Zrínyi Ilona mint Médeia! Idáig nyúlt volna Euripidész rendezői szellemkeze a történelem sakktábláján? Lehet.

Antigoné az egyetlen igazán egyértelmű hősnő a tragédiákban, különösen a mai embernek. Oidipusz átöröklött átka kíséri: a város uralmában soros, de abból jogtalanul kirekesztett trónkövetelő fivére romboló testvérháborúban rátör Thébára, elesik, és saját nagybátyja, Kreón, az államfő halálbüntetés terhével megtiltja tisztes eltemetését, legyen az anyaváros kapuja előtt keselyűk konca a szentségtörő. Antigonét azonban köti a vérségi kötelék ősbibb törvénye, szembeszáll a paranccsal, titokban eltemeti bátyját, mire Kreón élve befalaztatja, s a lány öngyilkosságba menekül a lassú kínhalál elől. Megindul a felbőszült istenek lavinája: Kreón fia — Antigoné vőlegénye — szintén megöli magát, felesége „önkezével ver vasat keblébe”.

Kézenfekvő, hogy a regealakok közül miért Antigoné a legelevenebb jelkép a huszadik században. Benne ütközik össze az egyén erkölcsi abszolutizmusa az államérend és államvédelem erkölcsi relativizmusával. Melyik kötelezőbb? Az 1930-as évek óta életveszélyes választatokon a személyes felelősségre neveltek ezrei döbbsentek rá, hogy ők Antigoné sorstársai, vagy azok lehetnének, ha volna annyi önbecsülésük és halálraszántásuk, mint a királylánynak. Eszményi hősnő, és neki van igaza, amíg közösségi életünkben az emberméltság és egyéni felelősség a cselekvés kizárólagos mértéke. Csakhogy Kreón se szörnyeteg ám. Antigonét bámulva elfelejtjük, hogy a kegyeletes temetésből kirekesztett halott elvakult, bár jogos uralmi igényében sebzett fenevadként pusztulással fenyegette szülővárosát. Mi volt Kreón? Csak Zsarnok vagy Őrző is? Végzetes kihívás-e az istenek ellen, amit kegyeletsértő s embertelenül beszűkült politikai reflexekkel tesz az államrendért, vagy elmeszesedett, de önzetlen legalista viselkedés, államfői kötelesség? Maga mondja:

*Borzadva látom; hogy legbiztonságosabb
A fennálló törvényt halálig védeni.*

Melyiket? Melyik törvény nem követel áldozatot egyik oldalon sem? Szophoklész lesújtón ítélkezik az összetört Kreón fölött, kíváncsi lettem volna azonban néhány athéni padszomszédom véleményére is az ősbemutatón. Esetleges különvéleményükre.

A tragédiák morális mérlegének súlyegyenlősége néha meglepően változik. Hogy van az, hogy Oresztész, a tudatos anyagiilkos enyhébben bűnhődik, mint Oidipusz, aki gyanútlanul ölte meg ismeretlen apját egy idegenben, s utána éppolyan gyanútlanul lett anyjának a vérfertőző ágyasa? Ő az ön-büntető, hosszú szenvedés megtestesítője, míg Oresztész aránylag sokkal hamarabb és testi sérelem (önvakítás) nélkül szabadul a büntetés alól. Vadul üldözik ugyan az Erinnüszek — vagy fúriák —, hogy örületbe taszítsák, de Apollón s Athéné erőiesen irgalmas közbelépése viszonylag hamar kimenti tébolyító körükből. A megfajtás felfedhetőleg részint az, hogy eszeveszett haragjában bűnsorozatot indít el a fiatal Oidipusz, míg Oresztész vétke kisebb: bűnt torol meg bűnnel, apja megölését anyagiilkossággal. De magyarázattal szolgálhat részint az is, hogy a Zeus olümposzi uralmára mintázott férjijogú ógörög társadalomban egy apa, a családfő tudatlanul történt meggyilkolása rettentőbb következményekkel járt, mint egy házasságtörő s férjijilkos anyáé. Erről árulkodik Athéné perdöntő szava, a mérlegbillentő fölmentés Oresztész esküdtszéki tárgyalásán:

*Enyém a tisztség legvégsőként döntenem,
s Oresztészért teszem le én is sors-kövem:
mert engem asszony nem szült, nékem nincs anyám;
férfit dicsérek — bárha férjhez nem megyek —
egész szívemmel, mert csak apámé vagyok.
S bizony nem gondom így oly asszony végzete,
ki férjét, háza gazdáját gyilkolta le.[†]*

* Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.

† Devecseri Gábor fordítása.

S a nők megalázó helyzetére utal Médeia bösz kifakadása is Euripidésznél:

*Azt mondják rólunk: életünk veszélytelen,
hisz otthon élünk — ők dárdával küzdenek;
pedig nem úgy van! Háromszor megállanék
inkább a pajzs mögött, mint szüljek egyszer is... **

Inkább megállnék csatasorban, pajzs mögött, azaz lennék férfi. Elképzelhető-e keserűbb ítélet a hím sovinizmusról Athén aranykorában?

Olykor-olykor kiengesztelődéssel végződhetik a láncolatos kín és borzalom, s elhalványulnak a kiontott rokonvér foltjai a kőpadlón. Az összetört, agg Oidipuszt magukhoz szólítják az istenek; megbékülve s észrevétlenül eltűnik Athén mellett Kolónosz ligetéből. Megható gondolat, hogy az volt Szophoklész, a szerző szülőhelye, ő maga is kilencvenéves szent öregként bocsátotta el szerencsétlen hőst posztumusz remekművében, s mit sem törődve az athéni demokrácia akkor már háborús elfajzásával, az aranykori nemzedék nemes szívű hátvédjeként hozzáfűzi az elbocsátáshoz, mondhatnám ókori mennybemenetelhez az ottani jogrend és népbíróság dicséretét. Szerencsére már nem érte meg Szókratész perét, a perbeli *Justizmord*-ot.

Euripidész egyik happy endinggel végződő drámájában pedig élve menekül meg az oltárról a haragos Artemisz kiengesztelésére szánt s a közhiedelem szerint rituálisan lemészárolt Iphigeneia, maga az istennő ragadja el csalékony káprázatban, s teszi meg papnőjének messze-messze, a tauroszok emberáldozó, barbár földjén, ott egy fiatal idegenben ráismer bátyjára, a bolyongó Oresztészre, együtt elmenekülnek, a lány letelepszik Athén mellett Braurónban, s ott szolgálja tovább égi megszabadítóját a főpap kése elől, négyévenként gyermek papnők ünnepével, medvebocsoknak öltözött lányakkal, öttől tíz évesig, „kis medvékkel!”:

*Mint tíz éves leány Artemis őrzője valék,
S medve, sáfrányszín ruhában a brauróni ünnepen... †*

Ma is állnak a szentély romjai, régészek feltárták a terhesség védelméül szolgáló vallásos ünnepekre kiválasztott süldő lányok közös hálóhelyét, kőpadlójában a berögzített négy-négy ágyláb lyukaival. Távolágukból ítélve kicsi ágyak voltak.

Ritkán volt boldogítóbb napom, mint a csendes, néptelen, szent hely sietősen szétfutó, zsombékos kis vizei közt. Találtam a közelben egy rozoga falusi kápolnát, a repedt üvegű, porlepte, kezdetleges ikon mellett friss mezei csokrok virítottak, mondtam pár szavas imát a szűz Artemiszhez és a Szűzanyához. Valamikor az 1450-es években firenzei humanisták közül senki se ütközött volna meg ezen, Erasmus éppenséggel nem, de jött Savonarola, a hitújítás, ellenreformáció, kigyúltak a máglyák. Könyörtelenül fűleltek imáinkra csuhások és prédikátorok egyaránt.

Vigyázzunk azonban. A tragédiák célja sohase volt megnyugtató. Számos jeladásból ítélve költők és néző-hallgatók egyetértően azt akarták, hogy minél megrázóbb legyen az odaadó azonosulás: osztozzanak a hősök ébredő balsejtelmeiben, fokozódjék szorongásuk a hangtalanul gyülekező fekete felhők alatt, tévelyegjenek velük együtt a bűn útvesztőiben, éljék át az emberföldről mitikus alakok istenkísértő gögjét, vérbe borult agyuk tűrhetetlen bosszúvágyát, ontsanak magukban rokonvért, osztozzanak a hatalmasokkal öncsonkító bukásukban vagy tagló alatt a halálban. Köteles szövegű, időtlen hittételek híján, gyakran módosuló, rugalmasan befogadó vallásgyakorlatukban nem tekintették az isteneket másnak, mint halhatatlan vendégeknek, akiket éber figyelem és sűrű tiszteletadás illet meg. Ítéletük kiismerhetetlen és abszolút, de erkölcsileg nem sokkal jobb vagy bölcsőbb, mint igen jó és bölcs halandóké. Mit lehet azonban tenni? Ők az erősebbek, s felettük is erősebb a Sors.

Ám ha egyikük se, még Zeusz se maga a tökéletesség, miért ne lázadjunk fel ellenük, kiszolgáltatott embertársaink oldalán? Az ógörögök a mítoszban neki, a Nagy Lázadónak is kimagasló helyet adtak; Prométheusz nélkül nem teljes a kör. S mennyivel különb lázadó, tisztább lelkű, mint Lucifer, a bukott

* Kerényi Grácia fordítása.

† Arisztophanész: *Lysistrate*, Arany János fordítása.

„fényvivő” angyal a zsidó-keresztény Úrral szemben! Mivel az emberek, úgy látszik, nem tudnak mítosz nélkül élni, Prométheusz lett a romantika óta az öntörvényű istentagadók megfeszített Krisztusa.

*Nem tudok koldusabbat a
Nap alatt nálatok, istenek!
Sóhaj imák
s oltárok adója
tengeti siralmas
fenségeket,
s koplaljátok, ne volna gyermek
s koldus a remény bolondja mind.*^{*}

Hogyan lett e kihívó vers és türelmetlen önvallomás fiatal költőjéből egy minifejedelem tárcákkal terhelt, szolgálatkész minisztere?

Hosszú a tragédiaköltők pályája. Aiszkhüloszé körülbelül harmincöt esztendő, Szophoklészé hatvan, Euripidészé majdnem egy fél század.[†] Hármuk közül a sornyító legöregebbé a legmélyebb alkotói lélegzetvétel is, ő a hatalmas ecsetkezelésű freskófestő, aki az előírt három versenydarabot hármassal vagy négyes tagolású, összefüggő trilógiákba s tetralógiákba fonta; ezekből csak az *Oreszteia* maradt fenn épen — modern játékidéje öt óra —, a *Leláncolt Prométheusz* egy trilógiatöredék első, a *Heten Théba ellen* egy tetralógia záró része. Szilárdan beásva hagyományhű, kiegyensúlyozott világnézetébe, csonkítatlan nagy tragédiája rávilágít bűn és bűnhődés megszakíthatatlannak tűnő, végzetes körforgására: bűnt nemz a büntetés, s a büntető új bűnből megint bűn fakad, s annak a büntetéséből ismét új bűn, de mégis van menekülés e bűnnemző, szörnyű láncolatból a megbékítő igazság felé, vége-nincs vérbosszúk helyett lehet a végítélet felmentés is. Okkal számítják Aiszkhüloszt a drámaköltészet titánjaihoz. Morális alkata időtlen síkon határos a keresztény metafizikával, s Oresztész vallásos ihletésű perének a lefolyása számomra a középkori *Dies Irae* felépítésével párosul. A kezdeti rettegés ereje nem nagyobb a végkönyörgés erejénél, s erre a belső rokonságra felséges zenemű, a Verdi-requiem gyakori hallgatása vezetett rá. A vers első harmadában a számonkérés fogvacogtató mennydörgése, kürtök, üstdobok riadója az Erinnüszei zsákmányéhes őrjöngésének keresztény változata:

*Harsonának szörnyű hangja
hull a millió sírhantra
kit-kit a Trón elé hajtva.*

*Hökken Halál és Természet
ahogy a Teremtés ébred
felelni a Vádló-székek.*

.....
*S ha a Bíró leül ottan,
ami csak lappang, kipattan,
Mi sem marad láthatatlan.*

De a *Libera me* záróakkordjai alig hallhatók; mint egy rezdületlenül felszálló hófehér füstben egybevegyülő könyörgés az irgalommal:

*Esdve és ölelve térded,
hamuvá tört szívvel kérlek:
őrizz, hogy jó véget érjek.*[‡]

^{*} Goethe: *Prometheus*, Szabó Lőrinc fordítása.

[†] A későbbi keletű alexandriai és bizánci forrásokra utalt tudomány régóta megoldatlanul küzd három bizonytalansággal a tragédiaköltőkről: pályahosszuk az első versenytől az utolsóig; a tragédiák és szatírák csonkítatlan száma haláluk pillanatában; az első díjak száma a fesztiválok versenyein.

[‡] Celanoi Tamás: *Ének az Utolsó Ítéletről*, Babits Mihály fordítása.

A feloldás sok-sok század sziklafalain visszaverődve úgy hangzik, mint valami folytatás, látszólagos idegensége ellenére mélységesen rokon, s valóban az!, a kegyelmező Athéné előzte volt meg, fáklafényes ünnepi zenére és táncra serkentő párbeszéde a lecsillapult kórossal. Ember legyen, aki elemi megindulás nélkül tudja hallgatni akár a *Requiem*, akár az *Oreszteia* szférikus könyörületi fényében fürdő végét, a bűn átörökölt bilincseinek leszakadása után.

Aiszkhülosz freskóihoz hasonlítva Szophoklész tragédiái kamaradarabok, de a közvetlen előd nyomán — lelkileg, s nem a szerkesztésben! — változatlanul a feltételezhetően igazságos világrend s erkölcsi hagyomány védelmében, egyetértően az istenekkel, még ha kifürkészhetetlenek is, s akármekkora a halandókra szabadított fájdalom. Ő az a ritka ember, akinek minden sikerült. Feltűnően szép és jó módú volt, magas közméltóságot töltött be a rotációs hivatalviselés demokratikus hatalmi rendszerében, nagyon tisztelték és szerették, elhalmozták első díjakkal a dionüszoszi fesztiválok, s nem érte meg Athén teljes vereségét. Született formaművész, ahogy Aiszkhülosz freskófestő, a következő században Arisztotelész őt helyezte mindenki fölé, ami elég kétélű kitüntetés volt, de Szophoklész sértetlenül kibírta az enciklopédikus nagy elme iskolás pedantériáját is.

Euripidész darabjai már filozófiai tépelődésekkel átítatott akciódrámák, „könyves emberé”, aki hír szerint csak könyves emberekkel barátkozott. Meseszövése néha bonyolult, sőt zilált, s olyan fokú a kifinomult lélekelemzése, főleg a nőké, hogy Henry James, a modern lélek szőrszálhasogatója is vállalhatta volna. Hármuk közül ő a legmodernebb, s a nézők jelentős részének makacsul ellenséges magatartása arra vall, hogy közfelfogás és ízlés még egy radikális demokráciában is hagyományosabb volt, mint gondolnánk, ragaszkodott konzervatív eszmékhez, ha közben feszengve jól gyanította is, hogy bizonytalan értékrendje mennyire hasonlít a költőéhez.

Aiszkhülosz Marathónnál harcolt a gyalogságban, Szophoklész, a csengő hangú, sudár serdülő, *ephébosz* előénekes a nagy szalamiszi győzelmet ünneplő karban, és szeme láttára készül el a Fellegvár világszép rendezése, Euripidész önkéntes száműzöttként hal meg olyan görög földön, amely athéniaiak szemében már félbarbár. Az első tragédiaköltő születését mindössze körülbelül százhusz év választja el a harmadik halálától (i.e. 525-406). Elég idő ahhoz, hogy Athén kivegye oroszlánrészét a perzsák elleni önvédelemből, példát mutasson arra, mi az isteneknek tetsző, áthághatatlan emberi mérték, megszedülve, mértéktelen erőszakkal tengeri birodalmat szervezzen és veszítsen el. Ennyi volt a világirodalom egyik legragyogóbb fejezetének lepergési ideje, hármuk személyében összefonódva archaikus, klasszikus és — lelkileg — modern drámaköltészetük kora.

Árulkodó a hangváltás kezdet és vég között. Nagylelkűen hazafias Aiszkhülosz egyik díjnyertes tragédiája, a *Perzsák* (i.e. 472, szintén trilógiatörödék); epések és szertelenek az utolsó drámák: mítoszokba átvetítve Euripidész kiábrándult világszemlélete s elmarasztaló ítéletei a hazáról. A legidősebb még az istenfő honmentők belső biztonságával emelkedett hangot használ a szentesített erkölcsi rend köteles, de sohasem terhes védelmében, a középső tragédiaköltő sugaras lelkét a Parthenón építése és szobordíszítése közben aranykori öntudat és részvétellel dúsított emberszerető életérzés hatja át, legfiatalabb harmadikuk aláaknázott lelkében már intellektuális pusztításokat végez a demagógia által önromboló kalandokra ingerlő testvérháború. Tudja, hogy senki se győzhet, talán azt is sejti, hogy az Akropolisz csodái egy letűnt vagy letűnő nemzedék önbecsüléséről s szétfoszló összhellén ábrándjáról vallanak. Két emberöltőnyi úr tátong a század első s végső harmadának a művei közt. Mekkora úr! Mi ne tudnánk?

Az első világháborúban mindössze jó négy évre zsugorodott össze döbbenetesen hasonló tónusváltás lovagkori hősiesség és csupaszra lehántott, sztoikus kiábrándultság közt. Egy vonzó, de szűk skálájú pásztori lírikus s egy megrendítően nagy gyászénekes verseiben elevenedik meg pár esztendő időkülönbséggel az angol költészet közérzete a bűnbeesés tudata előtt és utána: ábránd és valóság tragikus szembesülése ugyanarról a témáról. Mindketten a tömegmészárlás áldozatai voltak. Rupert Brooke ajkán cambridge-i diákemlék: az eszménnyé finomult *IIIász*, így vonul be frontszolgálatra, szeplőtlen hivatástudattal az európai civilizációért, s írja meg ma már szinte öngúnynak hangzó versét a Katonáról, Akhilleusz és Hektór gentleman hasonmásáról. Múlik az egyhangúan őrlő, morzsoló idő az alig mozduló nyugati fronton, évre évre, s Wilfred Owen, az első világháború legnagyobb angol poétája osztálytalan, halálraszánt bajtársi részvétellel már látja, hogy pár száz méteren megrekedt tömegpusztulásuk: patkányhalál, derékig letarolt fák alatt, gránátölcsérek és lövészárkok húsdarálójában. Brooke 1914-ben még Aiszkhülosz bajtársa lehetne Marathónnál. Owen 1918 őszén — visszaültetve az ókorba — csontvázzá dehidrált hadifoglyok rabtársa egy szürakuszai kőbányában a szicíliai partraszálló kaland kudarca után. Fényes halál, perzsa nyíllal a szívben Athénért, győzelemittas, szép ifjú atléták között! Ez a kegy juttatott volna osztályrészül az első ógörög tragédiaköltőnek, s jutott ki testvéreinek. Valami hasonlóról álmodtak hazaírt, naiv levelek szerint, néhány hónapnyi lovagias modorú háborúra felkészülve tapasztalatlan angol tisztek, „örök európai értékekért”. (S ez a hivatalos hazugság tökéletesen egybehangzó a két szemben álló oldalon.) Vérhas, napszúrás, rajzó légycélhők félig földbe kapart hadifoglyok hulláin az Euripidész nemzedékére lesújtó istencsapás, de

évezredek múlva ugyanilyen megszokott látvány volt az egyhangú flandriai és észak-franciaországi öldöklés, gyomorforgató has-, fej- és végtagebekkel Wilfred Owen tapasztalt szemében.

Ámde — rejtélyek rejtélye! — van egy hasonló átváltozás egyetlen angol költő összművében is; legnagyobbjuk az a költő. Világháborús tapasztalat nélkül Shakespeare szédületesen táguló géniusza átível a hengegő s idegengyűlölő fiatalkori nacionalizmusból — kevéssel az előzőnlésre kivézenyelt, félelmes spanyol hajóhad szétverése után — abba a maró cinizmusba, amire nincs racionális történelmi magyarázat, mert a kiábránduláshoz nem volt eléggé jelentékeny sem a vontatott holland-spanyol-angol háborúsdí Némétalföldön, sem Essex gróf, a kegyenc csúfosan végződő büntető expedíciója ír fölkelők ellen írországi mocsarakban. Magyarázatul csak egy lángész titokzatos belső átváltozása szolgálhat. A félig még éretlen VI. Henrik szaggatott, filmszerű jelenetei süketítőn megtelnek kürtiadókkal, csattog a vitézkedő angol kard, a krónikás darab főhőse Talbot, egy franciafaló sovíniszta, Johanna, az orléans-i szűz viszont hitvány lotyó, férfíhees ördögfaizat. Eltelik tíz-tizenegv év, aligha több, s a Trójáról szóló vitriolos tragikomédiában — tragédiának milyen dicstelen, aljas, komédiának milyen véres —, *Troilus és Cressida*-ban az egyetlen Hector kivételével mindenki hitszegő, kétszínű, sértődékeny, pöffeszkedő és szívtelen. Cívódó, csalárd nagyurak rossz társaságába keveredtünk, ragyognak kívül, ragyások belül, s köztük lábatlankodik Thersites, egy ide-oda rugdalt, ronda, de éles szemű torzszülött, aki gyűlölettől freckelve tépi le az álcát hiú hősködésükről s magáról a „hősnevelő” háborúról. Azt hiszem, ma is él ő, gennygócokból gennygócokba vezényelt alkoholistá haditudósító, belül pacifista, jelentéseiben semleges, két tucat peremháború angolszász szemtanúja — *from our own correspondent** — Koreától Libanonig, Marokkótól Közép-Amerikáig, Afrika szarvától Namíbiáig.

A tragédiáknál is homályosabb az ókomédiák eredete, csupán annyi tehető fel komolyan, hogy előzménye Sziciliában és Spártában éppen úgy vallásos és kollektív, mint Attikában: trágár és bohóckodó — de azért kötelezőn istentiszteelő! — termékenységi szertartás, amelyben a résztvevőkre kötözött műfalosz se hiányzott. Mire a megmaradt tizenegv művéből s nem pusztán csak névről ismert első nagymestere, Arisztophanész veszi kézbe, a forma, főleg a kórusrészekben szimmetrikusan kötött, legalább olyan szigorún, mint a tragédiákban, de más részei egészen kötetlenek, s az egyéni szereplők szövegében szép számmal vannak olyan időszerű célzások, fricskák, amiket nyilván egy-két nappal a bemutató előtt szúrtak be. Athéntól távol Arisztophanészt már saját korában se tudták mindig elérte követni, annyira helyi világnagyság, nem is volt méltó örököse. Képzeliünk el hármás szabályra szerkesztett, balettszerű molière-i vígjátékot egy politikai kabaré deszkáin Berlinben, a húszas évek derekán, összekeverve állatbőrbe bújt Mohács vidéki busójárással, s akkor talán megközelítő fogalmunk lehet a hibrid arisztophanészi műfajról. Sokakra pályázott gyilkos tréfacsínálása, nagyszájú politikusok, felelőtlen demagógok, újmódi szócsavaró filozófusok: a szofisták, kotnyeletek, fontoskodók mind a begyében voltak, kikarikírozta az egész város életét. Vázafestményekről tudjuk, hogy farsangi maskarákhoz és falusi népszokások fantasztikus jelmezeihez hasonlóan az akkori játékosok is nagy kedvvel bújtak állat- és madárbőrbe. Arisztophanész néhány darabcíme: *Darázsok*, *Madarak*, *Békák* elárulja, milyen szívesen élt e szokással, hogy szürrealista humorú ötletektől véres szatíráig ide-oda ingázva, utánozhatatlan komédiáiban összevegyüljön csapongó képzelődés, nyers malackodás, paródia, szójáték, szidalom, gyöngéd líra s elkeseredett támadás a háborús uszítók ellen, következézetesen a „régi szép idők” hagyományhú, de nem vaskalapos szellemében. Mintahazafi volt, mint kedvence, Aiszkhülosz.

A tragédiákkal s az ókomédiákkal ellentétben végtelenül hosszú volt az „új” komédia élete, csak a középkorban szakadt meg egy időre. Mesterei politikailag jámbor, vegyes lakosságú hellénista nagyvárosok pénzes kispolgárait figurázták ki elég szelíden, családi perpatvarokat a hozománnyal cukrozott s biztosra vehető happy ending előtt, vagy villámgyorsan pergő bohózatokat szőttek szétszakadt ikertestvérek személycseréje körül. Bámulatos volt a halálra csépelte témák ellenállóképessége, nagyon tehetséges latin tanítványok kezében Róma vidéki és tartományi színházaiában is uralkodtak, s a reneszánsz óta annyiféleképpen változtatták, mint egy fodrázművész az engedelmes szálakból álló női hajviseletet.

Annál aggasztóbb volt a felocsúdó tragédia sorsa. Seneca, a nagy athéni Triász római örököse kozmikus kicsengésű s erkölcsileg mélyen megrázó végzetdrámák helyére lelketlenül szadista rémdrámákat ültetett, mintha förtelmes növendéke, Néró császár lett volna a háttérben meghúzódó irodalmi ihlető. Ösztönös belső megtisztulással a reneszánsz tragédiaköltés csak silány Seneca-utánszatok levedlése után jött rá eltévelyedésére, hogy miféle hatásvadászó műkedvelőt szemelt ki egy darabig korlátlan tekintélyű ókori mintának, még a kezdő Shakespeare-t is meglegyintette ez a fertőzés.

* Különtudósítónktól.

Örök visszatérés

Magabiztos másodrendű utódok gyakran szívósabb s népszerűbb termelők, mint óriás elődeik. Epigon műveikben, hosszú távra, ritkán van köszönet. Petyhüdt szellemi izomzat képtelen sas-röpülésre, rutinnal csak mímelni lehet magas feszültségű, felajzott lelkiállapotot. Jó ideig zökkenésmentesen továbbsiklott a drámatermelő ógörög futószalag, de Dionüszosz isteni sugalmazása nélkül. Nem tudjuk persze, hogy elmélyült athéni tanulmányútján Cicero és Vergilius megannyi más kiváló római csak ódon nagyokért járt-e ott színházba, eredeti Szophoklész-szövegeikért, vagy szívesen hallgatott későbbi keletű felöntéseket is. Meddő kérdés; az őstriász fájdalmasan roncs hagyatékán kívül azóta nagyjából úgys mindent elmosott az idő. Roppant eleven erejükre vall viszont, hogy megfogyatkozva is több mint háromszáz éve — Racine óta — tart vérátömlesztő szolgálatuk az újkori európai drámairodalomban és rendezésben; soha jobban, mint századunkban. Jelentéshordozó hőseiken lehet akármilyen korú viselet: khitón vagy pulóver. Racine nem a semmiből támadt; száz esztendő készíti elő. A Loire-völgyi reneszánsz királykastélyok építészeti ősi idegreflexekkel még kötelező olasz mintakönyvek és tervrajzok járószalagján is vissza-visszanéztek hazai gyökerű, hosszú gótikus múltjukra. Diána és nimfái, áthonosítva szarvasúzó udvarhölgyekké, koronauradalmi erdőkben vadásznak ugyan, de védelmükre a „modern”, nyitott várutódok oldalához változatlanul odatapad öles falaival az oltalmazó kerek sarokbástya, néha három-négy, másképp nem is lenne kellő becsülete az újmódi vízi kastélynak urak és parasztjaik előtt.

Fél szemmel még a középkor felé pillantgat a francia tervező. Nem így kortársai, a költők. Ők megvetően elfordultak az összekotyvasztott középkori Trója- és Sándor-regényektől; csak ősforrásokból ittak. Ronsard, aki szív vadász legényke korában udvari szolgálatra készült, évek múlva pisla kanócgertyánál Párizsban már aszkétikusan görögül olvassa Homéroszt, s álmatlan becsvággal átülteti a pindaroszi ódát forró mediterrán sziklaágyáról szotykos francia földre, mit se törődve maga és költő fegyvertársai penészes diákszobáival, ahol elsovad a Hellász-rajongók tüdeje, vagy kezük-lábuk megbénul a köszvénytől. Peploszviselő antik bálványaiknak kevesebb panaszkodásuk volt az ízületeikre.

Így készült el sok áldozat, küzdelem, harc és végső elégtétel árán széles kifutópálya Racine számára, hogy szabadon újra kiaknázza politikai hátsó gondolatainak az ókori regéket, főleg ahogy Euripidészről ismerte. Fiatalkori olvasmánya neki is Homérosz és Pindaros, eredetiben. Gyóntatói és paptanárok hatása alatt jó darabig szívvel-lélekkel el volt kötelezve a francia katolicizmus sötétén látó, puritán ágának, a zord janzenizmusnak, amely helyenként már súrolta a protestáns kegyelemtant, tehát hittételeiben áruló, azaz eretnek volt. Kolostorukat földig is tarolták, a mozgalmat eltaposták, századok óta nincs dogmahirdetésük, de a hívő franciák egy része alkatilag ma is janzenista lélek, az volt Mauriac is.

Racine, a húszéves, hiú s érzékeny törtető, szakított velük, szellemesen és hálátlanul, hogy beférkőzzék az udvar bizalmába, kegyébe. Nagy szerencséjére szolgált a rendíthetetlen művészi öntudat, mert hírhedten rossznyelvű pályatársai mozgalmi méretben próbálták kitűnni maguk közül. Paradox helyzet volt. Védelmezője, XIV. Lajos alig múlt harmincéves, ő meg éppen harminc a visszavágó első nagy siker idején. Európa legfényesebb kényurát szolgálja a legképrázatosabb udvarban, amely kifinomult távol-keleti követeket is elszédít. Gazdája szertelen dicsőségvágyból teszi mindazt, ami harctereken, diplomáciában, műpártolásban történik, világraszóló hírverésért, de hideg fővel, méltósággal, nagyvonalúan. Ha körülnézünk a francia irodalomban közvetlenül uralma előtt, az uralom vakító delelőjén s vérfelhős alkonyán, kiderül, hogy az igazi nagyok többsége minden helyzetben, kötelező kalaplelendítéssel s térdhajrással a trón felé, mindvégig csípős vagy harapós, cinikus vagy keserű moralista, nincs érzéletesen hamis ábrándjuk embertársaikról, mindegy, hogy Isten fölként helytartója-e, országszervező, teljhatalmú miniszter vagy földtúró, kétlábú barom. S a versailles-i viperafészekben a fényező kegyúr nem is kívánta tőlük, hogy mások legyenek, mint amilyenek, tehetségük rovására cukormázos hízelgés mesterei, királyi ölebek egy évjáradék bársonypárnáján. Tekintélyes múltja volt annak a szabadságnak, hogy De Gaulle államelnöksége alatt az öreg maoista Sartre szabadon osztogatott felforgatásra uszító röpcédulákat Párizs utcáin.

Nagyigényű irodalomban majdnem mindig lappang politikai mondanivaló, de minél magasabb rendű és öregebb a mű, utólag annál nehezebb kihámozni. Simulékony cselszövők és bókoló becsületgyalázók közt Racine-nak, a fiatal költőnek veszélyes fénykörben szintén volt morális értelme a lelkiileg még forrongó s esetleg végzetesen elfajzó uralkodó számára. Senki se tudhatta, hova s mibe sodorja esetleg — Isten kegyelmén kívül — hő vére s oroszlánétvágya a fennkölt szertartások spanyolfala mögött. Mivel a XVII. századi komor késő humanizmusban szinte kötelező volt Senecához és Tacitushoz fordulni burkoltan is elrettentő példázatokért, Racine szintén római álarc mögül szól hozzá a *Britannicus*-ban (1669) és *Bérénice*-ben (1670); előbbinek, a cím ellenére Néró a szörnyeteg központi figurája. Tetszett a királynak a két dráma, de soha nem fogjuk megtudni: volt-e valóban kettős értelmük — valószínűleg igen —, mennyire látott át rajtuk a felséges néző, s akart-e egyáltalában? Amikor kevésbé politikai a remekművek légköre, az elpártolt janzenista növendéknek három ógörög hősnőre esik a választása, Andromakhé az első (1667), Iphigeneia a

második (1674), Phaidra a harmadik (1677). Tekinthesz-e a tragédiákat burkolt kihívásoknak? Sokkal inkább közvetett hűségnyilatkozatok. Racine olyan átalakító szabadsággal járt el, amely hódolat és hála is Euripidész, a csodált ősről. Andromaque — hogy ezentúl a francia névformákat használjam — még görögnek mondható, maga mögött a peloponnészoszi háború s a rabnővé süllyedés növekvő árnyékával, de vetélytársa, Hermione már hamisítatlanul francia, a jezsuita gyóntatók által kondicionált társadalomban annyira kipellengérezett *amour-passion* egyik első nőstény ragadozója színpadukon; Iphigénie (Auliszbán), a mítosszal és Euripidészszel ellentétben élve megmenekül az áldozati oltártól, később nem is kedvelte ezt a darabot tömény tragédiákra és melodramákra szomjas romantikájuk; Phédre ókori feldolgozásokban a kegyetlen istenek áldozata, tehetetlenül kiszolgáltatott bosszúeszköz egy égi lakó kezében Hippolitosz elpusztítására, a francia tragédiában viszont önnön bíróját is a szabad akarat ítélőszéke előtt: *C'est Vénus tout entière / sa proie attachée*,^{*} mondja magáról kíméletlenül (egyébként, a legszebb francia verssorok egyike), vagyis az ókori fatalizmus mellett már ott van a keresztény ördögi kísértés s a bűnös szenvedély számadással terhelt borzalma is, mert Racine-ból, a csiszolt udvari emberből harmincnégy évesen legnagyobb remekművében, a pálya delelőjén kitört az elfojtott hajdani janzenista, s a lélek titokzatos vegyi folyamatától átalakítva már egykori tanára, a szemellenzős, színházgyűlölő Nicole mellé állt, akit az első siker tömjénillatában (s mérges gázaiban) annak idején elegánsan sértő szellemességgel kigúnyolt. Nyíltan is visszatért közénk; bizalmi állásában az üldözött ifjúkori nevelők szószólója volt a király előtt. Három ógörög tragédiája közül legalább egy bizonyosan első díjat nyert volna a dionüszoszi drámaversenyeken, és — megilletődve az iránta való bámulattól — talán elnyeri a nehéz természetű Euripidész barátságát is. A tragédiák szerkezete tömör, vonalvezetésük egyszerű, világos, hangjuk tartózkodó, szenvedélyük féken tartott, költészetük mégis olvadékony, és André Gide mondását idézve valamennyiben megvan az a kegyetlen érzékenység, *sensibilité cruelle*, amely csak az érett civilizációk kiváltsága.

Mélységes ironia van abban, hogy a XVIII. század közepétől vulkanikusan kirobbanó görögrajongás világragállya, a lelkesedő filhellén zsibongás ugyanakkor irtózott minden valódi tragédiától, s elfordult a végzet áldozatai elől; címeres műgyűjtők és doktorkalapos szövegmagyarázók befogott fülén nem törhetett át segélykiáltásuk, tiltotta a század törékeny vívmánya: nyírott kertekben az arisztokratikus nyugalom civilizáció. Goethe a korszellemmel legjobban összehangolt koronatanúnk, hogy mennyire lepadhat az emberekben mélyen gyökerező büntudat, amit a megfélemlítő egyházak előzőleg alaposan kiaknáztak, mivel világi védelem alatt századokon át kedvükre teheték. Alig csitult el a költőben a kétféle áramfeszültségű wertheri világfájdalom és prométheuszi lázadás, fogékony délvágytól serkentve máris görög témát választ, egy viszonylag derűsen végződő euripidészi dráma: *Iphigeneia a tauroszok között* átköltésével (*Iphigenie auf Tauris*, 1787). Weimarban készült az összveg, szűk körű udvari mulattatásra, de a végleges csak másfél éves felszabadító olaszországi utazása után, látszólag az antik minta vágányán, amelyről hovatovább letérítette a felvilágosodás filozófiai mágnes. Thoász király s alattvalói, a tauroszok vadak ugyan, de a vadember csak csiszolatlan drágakő, természetből jó, javítható, sőt tökéletesessé tehető. A végleges szöveg, kilencévi hevertetés után, egyértelműen derűlátó s humanitárius, az utolsó felvonásban elcsitul minden barbár ösztön, és Iphigénie, a megtestesült jószág, szeretet, emberség (hullahalmozó családi gyilkosságokkal maga mögött!) rábeszélésére a vad nép lemond az emberáldozásról, királyuk pedig nagylelkűen hazaengedi a lányt. Győz a *Tugend*, amit mély hangfekvésben sűrűn emleget Mozart kulcsoperája, a körülbelül egykorú *Varázsfuvola* allegorikusán szabadkőműves szövege is. Iphigénie a felsőbbrendű nő — azaz a költő lelki szerelme, Frau von Stein —, szelíd sugaraitól szétfoszlik a vérre szomjazó vallásos babona, ezúttal az emberáldozás, s körülötte a nőiség iránt fogékony férfiak eljutnak arra a napfényes filozófiai kilátóra, ahová önerejükkel nem bírtak volna. *Alle menschliche Gebrechen / Sühnet reine Menschlichkeit*: „minden emberi fogyatkozást kiengesztel a tiszta emberség”, jegyezte be megöregedve a nyomtatott drámaszöveg egyik példányába az olümposzi nő-barát. Tudta ő persze, hogy veszélyes, örök útítársunk a rontó és romboló démon, de az *Iphigenie*-ben szándékosan a tükörsima márványfelület alá szorítja vissza. Neki is, mint kortársaiból számos nagyságnak, a felvilágosult kor kíméletes, pallérozott életbölcseletéhez illeszkedve, harmadrendű művek a hősi múltból kiszemelt eszményei. Csak semmi, semmi olyat, ami felzaklat! Goethe megesküdtött volna, hogy a vérszegény belvedereit Apolló az ókor egyik legszebb szobra, talán a legszebb, talán utolérhetetlen? Holott bizonyosak lehetünk, hogy ha megelevenedik ez a menüettek és szerenádokra termett istenség, aligha tudta volna kifeszíteni Odüsszeusz íját. Igaza volt egy hadviselt nagy angol költőnek: Homéroszt és Shakespeare-t lövészárkokban is lehet olvasni, Goethét nem.

Csodálatos stílusérzékű, magát érzékenynek valló század volt, de az emberi tökéletesedés egyoldalú s kissé felszínes hitvallása miatt korlátolt is: nem bírt szembenézni a halállal. Legyen világosság! Hogyne, legyen — de csak az? Kötelező volt az optimista végkicsengés: Gluck korszaknyitó, felséges zeneműve, az *Orfeo* tökéletes happy endinggel végződik; Eurüdiké, a Nagy Énekes hitvесе, elpártolva a tragikus regétől,

* Megismertem Vénuszt és rettentő hatalmát... (*Phaedra*, Somlyó György fordítása.)

kiszabadul az alvilágból, bocsánat! az elíziumi mezőkről, s az ifjú házaspár talán még ma is él, ha meg nem halt a Szerelem Templomában: *lieto siam, ringraziam te ognor, dio d'Amor*. Goethe életében a *Lear király* lényegesen javított, angol átdolgozása szintén megkímélte a gyásztól a nézőket; a hirtelen haragú, vérmes öregúr visszaül trónjára, s Cordelia férjhez megy. Hagyján, hogy törékeny hölgyek, Eurüdiké és Cordelia elkerüli a halált, de egy korabeli német kozmetikai műtétben a halálra szánt, férfias Hamlet is megússza karcolás nélkül, a mama iszik ugyan a méregpohárból, de nem ám a királyfi, ő elhajózik Angliába.[†]

Ámde volt a halállal nemcsak szembenéző, attól néha részegítőn meg is ígézett, korai romantikának egy újklasszikussá álcázott titkos ügynöke Weimarban: Schiller. Ő az egyetlen, aki nem riad vissza a vérszagtól, környezetéhez viszonyítva ő érzékeli legjobban az ógörög tragédiák légkörét. Egy ízben oldalról közelíti meg, antik jelmezek és nevek nélkül, átültetve gótikus középkorba, Attikából a változatlanul görög általajú Sziciliába. Egyik tragédiáját, *A messinai menyasszony-t* (*Die Braut von Messina*, 1802-1803) megfelelő intellektuális beleéléssel ismerős sorstragédiának fogta volna fel egy athéni néző, mondjuk Szophoklész kortársa. Álcázott a versláb is, akárcsak a kor s a helyszín, shakespeare-i *blank verse*, csupán a lovagok kara alkalmazkodik ógörög mértékhez, de Schiller megengedte, hogy színlelőadáson magánszólamokra is felbonthatják a kórusszöveget. A megnyugodott Goethe lecsillapult irodalmi fegyvertársa kétoldalú békekötésük előtt vérbeli preromantikus forradalmár volt, aki később óriási önuralommal maga ellen fordulva kiegyezett a felvilágosodással és az újklasszicizmussal. Könnyen történhetett volna jóvátehetetlen kárára, hiszen merénylőnek született, de a sors kegyelmesebb volt hozzá, s meghagyta a legnemesebb nagyok közt.

Franz Grillparzer, a romantikus mozgalom önkínzó sérülékenységében osztozó, egyik nagy fia s osztrák létére mediterránabb hajlamú művész, mint az északnémetek, egy nemzedék múlva már megszabadult az alacsony hőfokú weimari újklasszicizmus nyomasztó tekintélyétől, s görög tárgyú drámaiban visszaadja megillető hatalmát a végzetnek. Olyannyira, hogy van is róla egy vallomásszerű kis tanulmánya: *A végzetről* (*Vom Schicksal*). Ami már élettelen fogalom a modern filozófiában, írja, nem az a költészetben, csak másképp kell fölhasználni, mint ahogy a görögök tették, mert náluk a ködös fátum hol az istenek mellett, hol felettük, tisztázatlanul, de roppant dinamikával beleépült a vallásba, s része volt a magasabb rendű erkölcsi rendnek, központi a kisugárzása, míg ellenben a keresztény tragédiákban csak a tételes hit körül settenkedő, sötét sejtetem, jóserejű álmom. „A célt magának ember tűzi ki, de a végzet rögtönzi útvonalt”, szól már egy római mondás.

„Álformában: a halott klasszikus tragédia formájában dolgozott”, mondja Grillparzerről Szerb Antal Világirodalom-története. Ámde Beethoven barátja (persze csak a mord mesternél elképzelhető határig), rajongója s elbúcsúztatója a sírnál, aki ráadásul elsőként dőbbsen rá a még ismeretlen Schopenhauer nagyságára, semmiképp se lehetett epigon. Halász Gábornak volt igaza, ő elemezte ki távoli lélekkroniként, hogy Szapphóról, a leszboszi költőről szóló tragédia (1817) milyen fájdalmas hitelességgel ábrázolja a végzet hatalmában vergődő, kényes művészi érzékenység és magabiztos hivatástudat önkéntes aláereszkedését a nála méltatlanabbak szintjére, ha megszállja a vak szenvedély.[‡] Hirtelen ismerős területre jutottunk, századunk első harmadába. Ez a tragédia, akárcsak Goethe kétértelműbb *Tassó*-ja jóslatosan már megcsendíti a modern német polgári irodalom egyik fő obszesszióját a hasadással élet és művészet között, hiszen Hofmannsthal és Thomas Mann számos művében (hogy csak kettőjüket említsem) többször ismétlődő vezérgondolat a ma már végképp elhalványult, de valamikor ironikus vagy gyötrelmes önelemzésre kényszerítő dilemma. Az ógörögöknek is voltak belső tusáik, de ezt az egyet alighanem értetlen vállrántással intézték volna el.

Még inkább Grillparzernek való választás volt Euripidész már-már feminista lélekbúvárlással megrajzolt alakja, Médeia, a kaukázusi varázsló és papnő — a kettő összefért a mitológiában — *Az aranygyapjú* (*Das goldene Vlies*, 1821) című trilógia félelmes hajtó szelleme. Ógörögöknek benne testesült meg a rontó erejű s barbár, de bizalmában és szerelmében halálra is sértett idegen, akit laszón, a fejedelmi sarj, egy trónbitorlás kisemmizettje, ravaszul számítva eszeveszett szerelmére rábeszél, hogy rabolja el neki a nő családi szentségét, az aranygyapjút. Megteszi, a férfi feleségül veszi, de két gyermekkel megáldott házasság után eltaszítja egy fajtája- s rangjabeli korinthuszi királylányért. Elégge ismert a szörnyű folytatás; az élettársi szerelem által „görögge” szelídült Médeiából tébolyultan kitörő varázsló elpusztítja vetélytársnőjét, és saját

* Boldogok vagyunk, és mindéig hálát adunk néked, Szerelem istene.

† A XVIII. század legfurcsább és legeredetibb átírása egy görög nyelvű mítoszparódia, 1720-ban írta Petrosz Katszaitisz. A szerző (sz. 1660 körül) szándékosan összepárosított mitikus hőskéket az akkor páratlanul népszerű olasz commedia dell'arte alakjaival. 1920-ban találták meg a burleszk népjátékba oltott tragédiát, harminc év múlva kiadták, s azóta *Iphigeneia Lixurion*-ban címen egy fiatal görög társulat mintegy fél tucat külföldi fesztiválon mutatta be Izraeltől Edinburgh-ig; magam is láttam.

‡ Halász Gábor: *A végzet költője*. Grillparzer születésének százötvenedik évfordulójára. Nyugat, 1941. I. k.

gyermekai feldarabolásával megtöri az áruló férfi lelkét. Euripidész lenyűgöző szemléleti s lélektani hatásának tulajdonítható, hogy a számalom mégis Médeiához húz, mert a nő családjában dülő végzet — megint a végzet! — előbb megteszi egy brutálisan önző fejedelmi kalandor cinkosává a szentségtörő bűntényben, majd kettős kirekesztésre kárhoztatja: ő az eltaszított anya s a származás által megjelölt idegen egy új hazában, amit csak a szerelemért vállalt. Fél tucat „lelkiző” viszonytal, habozó vagy elfüstölő szerelmekkel és borzalmas családi drámákkal a múltjában Grillparzernek, a nyugtalan lelkiismeretű költőnek is a nő a szánni való áldozat, és laszón az érdekhajszoló, hitvány jellem, aki összeomolva, szenilisen csak érdeme szerint lakol, míg Médeia töretlenül megy tovább a maga sárkánylakta útján. Meglepően modern a vég: nyitott és kiábrándult; *der Erde Glück* és *der Erde Ruhm* hajszolása tönkretette laszont, de a bosszú meghagyta Médeia papnői rangjához méltó, bár eltorzult morális erejét. Kevés ógörög tragédiának van szorongatóbb időszerűsége. Gyökértelen menekültek százezrei közt folyik gyökértelen házasságokban nép- és fajkeveredés, s az elhamarkodva nemzett, szerencsétlen utódok tulajdonképpen megint csak Médeia fiai, ha nincs is torkukon kés, homlokukon töltött revolver egy elidegenült élettárs gyógyíthatatlan megsebzésére idegen földön. Bár nagy ritkán ott van a kés vagy revolver is.

Grillparzer továbbmutat a másik Habsburg-hű nagy osztrák költőre, Hugó von Hofmannsthalra. Koraérett posztromantikusként kezdte a századfordulón. Meglehetősen köztudott, hogy az európai romantika örökbe hagyott egyik sérthetetlen hittétele szerint leghíresebb ódájában Keats egy görög vázaképre fagyasztotta a szépségeszményt, s onnan még két emberöltő múlva se mozdította el a hajdani stílusforradalom túlfinomult utóhada: dekadensek és szimbolisták. Hofmannsthal sem. Csakhogy ő Bécsben született, s ez a bölcső meghatározta igazi lényét, elhatárolta más nemzetiségű pályatársaktól, még ha rokon lelkek is. Aláaknázott, vegyesajkú, történelmi birodalom s repedezett patinájú császárváros elősejtelmeiktől gyötört fia volt. Mint kortársai — Freud, Schnitzler, Karl Kraus, Robert Musil, Prágában Franz Kafka — ideghálózata, az övé is át-átrárganak közelítő irracionális erők, folyton morajlók, de felismerhetetlenek, amiknek egyaránt voltak lélektani és politikai gyújtópontjaik, de hol? de hol! Nem csoda, hogy Hofmannsthal türelmetlenül hovatovább kezdi szétfeszíteni ifjúságának öntetszelgő, méla esztétizmusát: sejti, hogy „örök szépségével” milyen törekény s helyenként már repedezett az a szimbolikus görög váza! Ösztönösen szorongva az akkor még alig észlelhető, monarchiaromboló világrengéstől, életművének felelősséggel terhes, későbbi fele már olyan eszmei fogódzókat keres, amelyekben a káosz áttörése után is megkapaszkodhatik a körülötte léhán halódó, fatalista régi rend. Ha nem is talált ilyeneket, legalább figyelmeztet, s először éppen az akkor, még új mélypszichológiára áthangolt ókori tragédiában, az *Elektrá*-ban (1904), „szabadon Szophoklész nyomán”. A műkénéi királylány, akiben örületté fajul a lappangó vérfertőző hajlamokkal megmérgezett anyagyűlölet, s a gyilkosság után kielégülve, halálos végű, önkívületi táncban omlik össze, egyúttal időszerű s intő jelképnek volt szánva. Ma már tudjuk, hogy hiába, hiszen a helyi barokk hagyományokhoz gyöngéden kötődő drámaköltő megérte, sőt pár évvel túlélte a Habsburgház bukásában a közép-európai Atreidák újabb pusztulását, s a kora biedermeier szülői ház körül a Salesianergassében ma ismét olyan csend szítál, mint a század elején. Az *Elektrá*-ból pár év múlva Richard Strauss operát szerzett; ezzel kezdődött el költő és muzsikusz zenetörténetileg szinte páratlan, több évtizedes szövetsége.

Az egyszeri csodának is szokatlanul nagy angol, spanyol és német barokk világszínház független volt az ógörögtől, nincs látható szál Aiszkhülosz és Gryphius, Szophoklész és Calderón, Euripidész és Shakespeare között. Kozmikus igényű s ívelésű, de aránylag rövid úrhódítás volt, paradox módon akkor omlott össze — a XVII. század derekán —, amikor több nemzedéknyi háborús dűlások után lecsendesedik Európa. Azok a filhellének viszont, akik körülbelül száz év múlva az ókorkultusz friss hatása alatt ismét feltámasztják a színpadokon a görög ősrégék megszelídített és sokkal hűvösebb vérmérsékletű árnyait (ahogy Goethe tette), e civilizáló változtatások ellenére ragaszkodnak hőseik szülőföldjéhez, Hellászhoz, s külső megjelenésükhöz, babérkoszorútól a saruig.

De aztán történik valami páratlanul különös, felismeréséhez csak ma van elég távlatunk. Megjelennek a négyoszlopos várterem, *megaron* eltemethetetlen bolygó árnyai; viaskodni múltjukkal, vitázni lelkiismeretükkel, ítélezni önmaguk felett, s világi hittanoknak kisajátított oltáron elvérezni immár nem az istenek szándékos vagy akaratlan kihívása miatt, hanem emberboldogító társadalmi tanokért; besuhannak uralkodó étvágyú nők, s hatalmukhoz nem kell már égi pártfogás, se diadém a homlokukon. Rivaldafényben ágálnak nemes keblű, de agyaglábú férfiak, népnevelő ideológusok, rang és cím nélkül ugyan, de mégis felsőbbbbséges igényrel a demokratizálódó közéletben, atyáskodó hímek, akik a férfifölény hátvédharcában a halál még fölényesebb angyalát ölelik magukhoz egy felszabadult szellemű nőben, itt van ismét

* Gerhart Hauptmann Atreida-trilógiáját (*Atreiden Trilogie*, 1941-1948) nem feledékenységből mellőzöm. Állítólag a „végzetes” második világháború hatása alatt költötte, de akkor megelőzőleg miért szavazott Igennel a Nagy Őreg? *Ich sage Ja!* — Swinburne „görög drámája”: *Atalanta in Calydon* (1865) pszeudo-dráma, egy szó- és ritmusbűvész kissé egyhangú ujjgyakorlata, de a *Laodameia* (1911) se más, csupán Swinburne briliáns ujjgyakorlatának Babits Mihály által magyarrá átírt gyakorlata.

Agamemnón, Oidipusz, Elektra, Phaidra, ezúttal cügos cipőben, magasra szabott, négygombos zakóban, keményített kézelővel s gallérral, csokorra kötött nyakravalóval, bokáig érő, lila selyemszoknyában, ekrű csipkeblúzban, lazán feltűzött konttyal, vastag lábú, súlyos tölgybútorok, ketyegő ingaórák, rojtos plüss karosszékek közt. Törökmintás abroszon vagy házi horgoláson hever már a kibontatlan levél, pár soros bomba, az imént kézbesítették ki, mert nincs még telefon, leleplező titkokat belesúgni, s összehúzott bársonyfűgönyök mögött felfakad a régóta gyülemelő méreg, megkezdődik rettegett harcuk a végzettel. Németh László helyesen tudta. Nevezetesen azt, hogy az ógörög óriásoknak egyenes ágon Ibsen az óriási polgári ivadékuk. Volt idő, megértem fiatalon, amikor kis okosak fölényesen elhantolták. Társadalmi problémái elavultak vagy megoldódtak, vagy kiderült, hogy álproblémák, zárt polgári világa csak emlékpárlat, akkor pedig ő is elavult, de azért kegyeletből csak hadd porosodjék a polcon. Igen ám, de ugyanígy elavult évezredek óta a bosszú oka argoszi és thébai családokban. Az ógörög tragédiák időtlen értelme más, nem az agyoncsépett „cselekmény”. Izgató vitapartnerek ma is, képlekeny alakjaikkal soha nem tudunk végleg leszámolni, a jövődő se fog. Ibsen alakjaival sem. Kié az igazán erős s az igazán gyenge lelki rostozat, ki szavahihető, és ki hamis próféta egyenértékűnek ítéltető világi dogmák csataterén? Igehirdetésük avulóbb, mint magatartásuk. S vajon egy önelégült, bornemissza reformer bizonyosan különb erkölcsileg, mint egy öngúnyoló, italos bohém? S tudjuk-e ma már előre, amit száz éve még nem tudhattak, hogy melyik felszabadító, tiszta eszmének lesz később elnyomó és bemocskoló hatása? Ibsenben nem az elvi probléma a fontos, hiszen nagyrésztük csakugyan elavult vagy beépült mindennapi életünkbe, hanem szövetségesek és ellenfelek belső viszonya világnézeti végleteken. Csak ürügy a szociális üdvötn, hamis látszat csupán, hogy bármelyik drámája: tézisdarab. Izgatták a kortársai, legalább annyira, mint a semmitől vissza nem riadó, nagy ógörög Triász; kortársak a végzet hatalmában. Solness építőmesterben egy élőhalott lokaszté-Aline oldalán ugyanolyan lankadatlan a büntudatos önromboló szenvedély, mint hajdan az önmaga ellen nyomozó Oidipusz-ban, szertelen kevélységük jele még az önrombolás is, s a kihívott végzetnek le kell sújtania rájuk, mert úgysem nyugodnának, amíg világtalan koldusként nem szorul vakvezető lánya kezére az egyik, s toronydíszítő koszorúját szorongatva szétloccsant koponyával kövezetre nem terül a másik. Ha borzalmasan lakol a két rokon lélek, mégis csupán annyira, amennyire fizetnie kell az istenkísértő *hübrisért* egy királynak s egy lángésznek. Hedda Gablerbe elkorcsosulva Phaidra démona költözött vissza, ő a lobogóvérű, sóvár mediterrán nősténytigris halvérű, sóvár ivadéka, meddő, de életveszélyes flörtökkel kártyázó hamisjátékos, aki ősanjánál is jobban rászolgál az erkölcsileg megnyugtató önítéletre. S az angolok matrónakorú legnagyobb és legeszesebb írónője sok évtized előtt találó önismerettel választotta tollnévnek Rosmersholm hősnőjének a nevét, mert Rebecca West éppolyan elszánt, önálló kezdeményező, tehát új női típus, mint például Elektra a műkénéi várban, Antigoné a thébai kapu előtt. Amit Ibsen az ő személyében feltárt az egyházilag évszázadokig szentesített társadalmi hamis törvények alól, még ma, még a világvégi atomveszély árnyékában is nyitott kérdés: repkény-e a nő a férfi fatörzsén, vagy egyenlő fél egy olyan fulladásig népesedő földgömbön, ahol az egyenlőség végül péppé zúz össze minden egyéni különbséget. Ibsenben a nő olykor már erősebb a férfinál, s ilyenkor halált hozó lehet félresikló ereje. Ha pedig így van, akkor ezt már Euripidész is belátta.

Klasszicizmus és romantika múlt századi elkeseredett francia testvérháborújában Racine volt a rohamozott és védelmezett egyik fő elvi hadállás, Victor Hugóval és Stendhallal az ádáz támadók közt. Honfitársai máig se tudtak kibékülni személye körül, Malraux és Montherlant, a héroikus férfikultusz két papja például szintén lekicsinyelte. Mégis az ő bálványozáson és megtagadáson egyaránt átsütő hatásának tulajdonítható, hogy a modern francia irodalom és színpad bizonyos fokig elgörögösödött, s a huszadik századi ember állapotához simuló mitológiákban jelentkeztek időrend szerint: a hedonista új esztétika és öntörvényű individuális erkölcs példázatai (André Gide), a halállal szemben is kamaszosan játékos fantázia csapongásai (Jean Cocteau), félelmük egy második vércsapoló világháborútól a fasiszta próbaháborúk alatt Abesszíniában és Spanyolországban (Jean Giraudoux), s váratlanul összeomló, letiport országuk megoszló népének választása a kultúrfőlénné megjátszott behódolás vagy az életveszélyes ellenállás közt (Jean Anouilh, Jean-Paul Sartre). Nagy ősük tragédiái kétféle hangzásúak; a burkoltabb, de mégis elérhető hangzás politikai: ő az, aki ókori hősök, hősnők ajkáról tapintatosan emlékezteti gazdáját, XIV. Lajost, hogy egy udvari csillagrendszer napja nagy kötelezettségekkel tartozik sugárszóró méltóságának, de édeskevéssel az ellágyuló szív sugalmainak. Európa régi rendjében senki se gondolta, hogy „a király is csak ember”.

André Gide, az első világháború utáni irodalom egyik nemzetközi mintaképe, már a századfordulótól kezdve mozgósította prózájában és drámáiban — könyvdrámákban — Prométheuszt, Philoktétészt, akinél először bukkan fel az okság nélküli, öncélú cselekvés, ama hírhedt *action gratuite* amorális gondolata, Kandauleszt, a legendás lúd királyt, a racionalista (!) Oidipuszt, Perszephoneiát — Stravinsky zenéjére — s öregkorának ironikusan derűs szószólóját egyik legvonzóbb figurájában. Thészeusz ő, a mitikus athéni. Valamennyit azért, hogy örökös sakkozásban önmagával s dialektikusan egyik művét a másik ellen szögezve lehetőleg döntetlenül végződjének nagymesteri húzásai polarizált aszkéta és hedonista énje

között, mert ahhoz már túl latin volt, hogy a belső hadakozók közül egyiket végleg kiszolgáltatassa Krisztusnak, a másikat a Sátánnak, úgy, mint lélegzetfőtő sakkozásaiban az éppen általa magasztalt Dosztojevszkij. Nála semmi sem derülhetett ki véglegesen; ma már megcsappant világhatása idején tetszés szerint dönthettünk, hogy vajon gátlástalanul exhibicionista felszabadító ő vagy csak a Nagy Kísértő óvatosan csalogató, puritán cinkosa, önimádó vagy önmegtagadó, kíméletlen lélekgyógyász vagy csak műkedvelő lélekrontó, s felszabadulva az öröklött keresztény hit kötelei alól vajon a katolikus anyai s a protestáns apai vér soha nem kívánja vissza azokat? Akármilyen válasz, amennyiben van, és Gide nyilván szerette volna, ha minden felelet csak függő és feltételes, a görög mitológia hajlékonyságának köszönhető, hogy a több mint fél századon át tartó nyilvános gyónásokhoz, önvád és fölmentés örökös körforgásához Gide rendelkezésére bocsátott — maszknak és tolmácsnak — féltucatnyi jelképes töltésű, régés szellemalakot.

„Egyetlen emberben a világ”, mondta a költőről Guillaume Apollinaire. Magára értette, de az inaszakadtáig poétikus Jean Cocteau szintén vállalhatta az egymondatos jellemzést. A fáradhatatlan parádérendező, hervatagon is még ezermester párizsi örök kamasz egy kockacukorból ki tudott volna húzni egy csikót, ha bűvésznek vagy udvari mulattatónak születik. Csakhogy tudott ő komédiázás nélkül a valódi szenvedésről is, különösen szerelme, Raymond Radiguet hirtelen halálakor. Igen nagy tehetség volt Radiguet, húszéves korában már kész mester, nem pusztán későbbi mesternek gyanítható ígért. Ha Cocteau akkor ópiumszívással próbálta tompítani gyászát, nem újabb nyilvános mutatóványért tette.

Muzsikusi barátainak opera-, oratórium- és balettszöveggé sűrített össze antik regéket, maga pedig képzeletében a Dal legendás vértanújával azonosult: megszállta Orpheusz, az angyali tisztaságú költő. Mert a költő, verses műfajoktól függetlenül is maga a lelki tisztaság, az a vőlegény, akinek megértő jegyese és szövetségese a fiatal nőalakban jelentkező szigorú szűz, a halál. Cocteau-ban összeolvad ugyan gyöngéd líra és világos, egyszerű vonalvezetés az elképesztésekre pályázó bohóckodással, de a modern környezetbe ültetett ősrégét a felbőszült asszonyok által szétszaggatott Orpheuszról már-már olyan hévvel tudta átélni, mint az ókori misztikus beavató szertartás jelöltjei. Feldolgozta filmre is; az 1949-ben készült változat a legszebb filmköltemények egyike. Cocteau megtévesztő jelenség volt, részben saját kárára: komolyabb a látszatnál. A csapongó, egocentrikus komédiás hatásvadászat közben felismerte halálvágyunk sugalmazó szerepét az alkotásban, azt is tudta, hogy a végzet mindig erősebb, mint a legbölcsebb előrelátás vagy óvatosság, s a szeplőtlen világ után sóvárgó, fiatal költő olyan, mint egy öngyilkosságra ítélt angyal, nincs keresnivalója a földön. Valószínűleg helyes szimattal Orpheusz fájára ismert volna a húszéves Pilinszky Jánosban. Ha tükörtől tükörhöz lépve, gyermekes nárcizmussal folyton önmagára figyelt is, éber szeretett figyelni azokra, akikben megsejtette — túljátszott szavával élve — a nem közénk való angyalt.

Se maga, se hívei, se csúfolói nem vettek észre valamit. Cocteau tragikus mítoszokhoz fordult, hogy komoly hátsó szándékkal elbolondozzék velük. De szárnyaló líra és szertelen burleszk mesteri keverésében tulajdonképpen ő volt Arisztophanész, a komédiaíró és összürrealista jelenkori, jellegzetesen párizsi helytartója. Az emberi állapot olyan rettenetes, istenek s a végzet közt annyira törhetetlen a halandók elleni szövetség, hogy ebben a szorult helyzetben mondjanak le hősködő becsvágyaikról az eleve vereségre ítélt. Ha a megkínzott ember nem képes időnként jelképes ellenállásból nyelvet ölteni a halhatatlanokra, még csak szeszélyes szájalmat sem érdemel tőlük, nemhogy kegyelmet. Ezzel volt tisztában Arisztophanész.

Sajnálom, hogy Cocteau, a bohóckodó angyali költő, két világháború tanúja sohase modernizálta a háborúzó athéni polgárok szabadszájú mulattatóját, álcázott negyedik tragédiaköltőjüket.

Jean Giraudoux volt talán a legcivilizáltabb francia, akivel életemben beszéltem, egyszer és röviden. Mondjuk még egyszerűbben: árnyalatnyi fitogtatás nélkül ő volt a megtestesült gall-római-francia civilizáció. Eleinte nem gondolt drámákra a romantikus árnyképekkel játszó regényíró, prózájának selyemszálzövése nem is árul el ilyen képességet, amíg Louis Jouvet, a ma már legendás, reformáló négytagú *Cartel* legnépszerűbb alakja, színész, rendező és színigazgató rá nem beszélt e fejesugrásra; attól kezdve sorozatos volt közösnek tekinthető sikerük. Giraudoux részben regényeit dolgozta át később színre, részben a görög mitológia szabad átköltései a darabok; a kórust például egyetlen színész képviseli: a szerző szócsöve.

Külügyminisztériumi posztján, szorongva figyelő beavatottként tapasztalta, hogy mit forral Európa boszorkányüstje alig másfél évtizeddel az első világháború tébolyult mézszárlásai után. Hitler visszacsatolja a Saar-vidéket, a nürnbergi törvények jogfosztottá teszik a német zsidóságot, Itália lerohanja Abesszíniát, Spanyolországból a Pireneusokon át fölerősödik a polgárháború előszele. Egyetlen év mérlegén a végzet hány intelme! Aggodalmában Giraudoux ókori legendát használt fel, lelkialkatához hangolt fanyar iróniával. A hatás akkor mélyebb volt, mintha lármaharangot vert volna félre egy vajákos próféta. Homéroszi a téma,

jelenkori a helyzet: a harmincas évek tükre, megtűzdelve időszerű, anakronisztikus célzásokkal. Már a cím elárulja az ide-oda kilengő, egykorú közérzetet, benne van az önzsongító, balga vágyalom és indokolt rettegés robbanékony vegyülete: *Trójában nem lesz háború*. Vajon hitte, hihette, hogy az irodalom magas szinten és a legszebb nyelven országról országra vándorolva a rivaldák előtt megállíthat akár egyetlen kavicsot a készülő hegyszakadásból? S hogy a szép szótól megszelídül tigrisek közt a leggonoszabb példány? A múlt század esküdött az irodalom nagyhatalmi súlyára — elég egy lángész tiltakozó távirata, s a cár tolla megakad egy halálos ítélet fölött —; ötven évvel később még görcsösen próbáltunk ragaszkodni e foszladozó hithez; ma keserű mosolyra se érdemesítve legyintünk, mert az írás átadta az érvelés előjogát a Bombának. Trójában nem lesz háború! De szíve mélyén csak Hektór, a legnagyobb hős irtózik újabb vérontástól. Ő a türelmes közvetítő, csak ő tudja, hogy „a háború az emberi egyenlősítés legmocskosabb útja”. Úgy beszél, mint akit maroknyi bajtársával együtt élve hazaengedtek Verdun morzsákra szétlőtt kazamatái vagy a naponta térdig elárasztott flandriai lövészárkok. Mindhiába. Határtalan a csökönyös, elvakult butaság, emberhúsrá áhítozik a nemzeti hiúság, és megunhatatlan a közeleti fráziscséplés. Hektór és Odüsszeusz már-már szót értene egymással a végpusztulás elhárítására, de az utolsó pillanatban megsemmisítőn végigsöpör egyezségükön a kiújuló háborús láz. Szándékos félreértés és szemérmetlen hazugság árán kirobbantják a vést az uralkodóház tagjai, a papok, politikusok, hivatásszerű hazafiak, szofisták, fűzfapoéták, újságírók. Háborút, háborút! S a háború társaságkedvelő, soha nem utasít vissza meghívásokat.

Jean Anouilh egy ideig Jouvét mellett dolgozott. Akkor tanulta meg, milyen becsülete s haszna van színházban a kacagásnak, élt is vele, még ha a mondanivaló semmiképp se kacagtató: azt a reménytelen orpheuszi legendát erősíti, hogy túlságosan finnyás lelkek nem e világra valók. Anouilh kicsinyesen mocskos, beszűkült kispolgári környezetben idézi föl az ógörög királytragédiákat. Legyőzhetetlen a Rossz, sírig követnek a süllyedés lejtőjén múltbeli botlásaink, s a lealjasodást a legalacsonyabb közös szintre csak azok a fiatal hősi megrészegültek kerülnek el, akik kilépnek a játékból, mert tisztánlátásuk élettágadás is. Az ókorból mindig visszaidézhető árnyak közül elsőnek ilyen Eurüdiké, a vándor segédszínész, aki csak *odaát* lehetne csalódástól mentesülő, idealista kortársunk, Orpheusz boldog hitvese, ha lenne túlvilág! Egy másik darabban laszón, a gyáván sunyító férj helyett Médeia — ezúttal szekeres cigányasszony — vállal át minden felelősséget gyermekvérben fürdő kettős sorsukért, mert a bűn, még maga a bűn is fölemel, ha mindennel megalkuvó nyárspolgár az élettársunk vagy ellenlábasunk.

Franciaország összeomlása után Anouilh az ógörög mítoszok végletesen tiszta alakját, Antigonét választotta szócsövének, viszonylag hűen Szophoklészhez, bár a szövegben autót és cigarettát is emlegetnek. 1942-ben mutatták be, s megszakítás nélkül 645 előadást ért meg. Részben félreértés volt a fergeteges siker oka. Ismeretes a regéből a halállal végződhető erkölcsi döntés: egyezkedjünk-e a zsarnokkal, ezúttal Antigoné uralkodó nagybátyjával, Kreóonnal, és parancsára legyen a keselyűké a szülőváros ellen támadt fivér temetetlen teste, vagy vesszünk el magunk is ősibb, íratlan parancsért, s tessék el őt tilalom ellenére? Legyen a nőtestvér maximalista, legyen minimalista? Csakhogy Anouilh „fekete, sovány kis Antigonéja” nem holmi álneves hősnő az ellenálló *maquis*-ből, ahogy a nézők gondolták egy megalázott városban, hanem Eurüdiké hasonmása. Jól tudja, hogy az élet igazol minden kiegyezést, s a nézőtérén egy sereg egyezkedő ült a *képviselési* ellenállónak tapsolva, hallgatagon lapuló, jobbik énjüket csitítandó. Nem! az áldozat lehet öncél is: idejében kell pusztulni a tisztaságért, még a beszennyeződés előtt. Anouilh nyílt kártyával játszott: az ő zsarnoka kevésbé ellenszenves, mint Szophoklészé. Kiábrándult, eszes politikus, tisztában van, milyen tökéletlenek a törvények, de legyen rend és béke! Mintha csak Montaigne több száz éves bölcsességét hallanók: nem azért kell engedelmeskedni a törvénynek, mert jó, azért kell, mert törvény. Az újfajta Antigonében a szabad egyéni morál súlya a döntő, nem a sokszorosan megszentelt, ősi szokásrendé, *önmagamért teszem*, mondja egy helyen, s nem a személyfölötti, hagyományos kegyeletért, másutt pedig: *amit egy ember megtehet, azt meg kell tennie*, a közösség vagy az istenek külső nyomása nélkül, helytállva az egyszemélyes abszolútumért. A nézők persze úgy értették, hogy robbantson német löszeres vonatot, s ha elkapják, álljon arcrándulás nélkül a kivégző szakasz elé. Lehet, hogy a német cenzor jobban keresztüllátott a darabon, mint ők. Rájött kétértelmű filozófiájára: ha Antigoné mindenképpen eltaszítja magától az életet, akkor nagybátyja és bírása szintén tragikus alak, mert a zsarnokság látszata mögött tulajdonképpen az abszolutista igényű morál végrehajtó eszköze. Cocteau-hoz és kezdeti mesteréhez: Giraudoux-hoz mérve Anouilh halálkultusza eléggé pehelysúlyú. Könnyebbik végéről ragadja meg a folyton szennyeződő emberi lét problémáját, amelyből az öngyilkosság a legkönnyebb kibúvó. Kiskorúaknál elszomorítóan gyakori, de — főleg Magyarországon — tizenhét éven felül is.

Logikusnak ható érvekre cáfolva, Jean-Paul Sartre bebizonyította, hogy francia füleknek mindig édes szócsatákban vívott filozófiai tételeket nagyfeszültségű drámákra lehet átkapcsolni, főleg ha maga az emberi lét a párbajvezető. Akad filozófus is, akinek vérében van a színház.

Sartre első darabja, *A legyek* (1943) átlátszó mitológiába kendőzve már az egzisztencialista bölcsek alkalmazása hadiállapotra, idegen megszállásra, *maquis* ellenállásra. Csak a jelmez utal az Aiszkhülosz-trilógia átköltésére, a figurák ókori viselete, amiben az istenek közeli leszármazottait, ezúttal az Atreidákat a XVIII. század óta elképzeljük. Megelőzőleg ismeretlen volt a korhű jelmez.

Egy bizonyos, Oresztész, a mükénéi anyagiilkos legújabb francia reinkarnációja sorbonne-i diákként felfalta Sartre filozófiai alapművét a Létről és a Semmiről. Ő már az egzisztencialista szabadságesszme jellegzetes képviselője: elkötelezett ifjú, aki az értelmetlen létbe vetve maga teremt magának cselekvéssel életértelmet, igazi szabad ember, nincsenek se külső: isteni, se belső: lélektani megfélemlítői, Zeusz csupán a képzelet szülötte, hatástalanul mennydörög, s hiába emlegeti emberfölötti hatalmát, lepereg a tettesről; az üldöző Erinnüszök kara nem a felsőbb büntetés tébolyba taszító csatlósai, csak undorító légyraj, s nincs az a lelkipurdalás, amit a Sartre által felszabadított Oresztész el ne viselne. A francia nézők annak idején összekacsintottak; könnyű volt kitalálni, hogy Zeusz székhelye pillanatnyilag a Hitlerrel kiegyező Vichy és nem az Olümposz. Más kérdés, mit értett volna meg a darabból Aiszkhülosz. Föltehetőleg ülését tüntetően hátracsapva, kicsörtetett volna az előadásról. Hol marad az istenfélelem, hol az erkölcsi jóvátétel, hol az esküdszéki fölmentés, a gyilkosé, Athéné döntő kockavetése? Nem, nem, soha, nem ezért az istentagadó tragikomédiáért volt Marathón! S mit értettek belőle a megszállók? Annyiról tapasztalatból tudunk, hogy általában többre becsülték azt, aki rájuk lőtt — még ha utána agyonlőtték is —, mint azt, aki helyesírási hibákkal följelentéseket kapirgált nekik honfitársai és rokonai ellen.

De hát Párizsban akkor még nem volt lövöldözés. Kapkodtak kéziratokért a kiadók, virultak a bal parti kis galériák, rendeztek a filmesek, festett Picasso, fényképezett Brassai, esténként megteltek a színházak, mert a nagyokból csak Jouvet menekült át társulatával tengerentúlra, komponált a hadifogságból sietve hazaengedett Messiaen, nyitva voltak a szalonok, a háziak kifinomult kultúrájához méltó olyan német katonáknak is, mint Ernst Jünger, a kiváló író és a fess egyenruhát kényszeredetten viselő cenzor barátja, Gerhard Heller. Tudta jól ez a szellemi rendőr, hogy hol székel ő: kétezer éves civilizáció előszobájában, gyakran volt belátó, Sartre darabját éppen úgy „nem értette”, ahogy Nelson annak idején a nem tetsző parancsokat, ha vak szemével fordult a zászlójelzések felé. Olykor még segédkezett is irodalmi bábáskodásoknál, huszonnégy óra alatt engedélyezte egy Camus nevű ismeretlen fiatalember első regényét, a *Közhöly*-t, azzal a megjegyzéssel, hogy remekműre bukkantak.

Mi lett volna, ha egy lemeztelenített lelkű, modern Oresztész önéletrajzi tragédiában feltárja vérségi kötődéssel és elfojtott vérferdítő vágyakkal átitatott viszonyát anyjával, apjával, húgával? S teszi nem pusztán megkönnyebbitő gyónásért, teszi azért is, hogy meggyőzze az istenvesztett nézőket a végzet változatlanul nagy hatalmáról. Zeusz halott, tehát égi megtorlás nélkül elszürkül s összemosódik bűn és bűnhődés, de vigyázat! az immár élettelen istenfőt túlélte egy rettenetes számonkérő erő, a mely az eltűnt felsőbb bíróról áthárul a halandókra. Ha ki kell füstölni a falak közül egy elátkozott fészek rokonvértől fertőzött vétkei, most már maguk a tettesek végzik el, ők a tisztogató családirtók az istenek helyett, esetleg kegyetlenebbül. „A kárhozottak nem sírnak”, mondja egy új Elektra. Nem, ők már nem sírnak, kiapadt szemmel egymást csalogatják vagy parancsolják a halálba.

Félelmes is, időtlen is az ógörög tragédiák csírákeltő hatása; huszadik századi legnagyobb változatát egy kivándorolt ír színészpár gyermeke támasztotta fel az ókoriakkal vetekedő remekműben olyan földrajzi területen, amely soha nem volt a görög-római műveltség függvénye az ókorban, annyira sem, mint határszéli tartományok a császárok alatt. Még csak nem is tudtak róla! A mestermű Eugene O'Neill háromrészes drámája tizenhárom felvonásban, az *Amerikai Elektra* (*Mourning becomes Electra*, 1931); öt óra a tiszta játékidője. Később filmre írták, kevés sikerrel, átdolgozva operaszöveg is.

Csak O'Neill halála után került megdöbbenet olvasók és nézők elé egy másik monumentális darabja, amely önvájkáló vallomás ide-oda viharzó kapcsolatáról a mardosva összetapadt családban apjával, a felvágó, zsugori, de sebezhető ripaccsal, egy morfinista, csupa seb anyával s alkoholista, tüdőbajos öccsével, a féltékeny, önpusztító féltehetséggel: *Utazás az éjszakába* (*Long Day's Journey into Night*, 1956). Ez a fiók

* David Pryce-Jones: *Paris in the Third Reich, 1940-1944*. London, 1981. Tájékozott, lebilincselő, de elfogult könyv, igen sok érdekes s nem mindig megbízható adattal, óvatosan kell kezelni. — Gerhard Heller: *Un Allemand à Paris*. Paris, 1981. André Gide: *Philoctète*, 1899; *Le Prométhée mal enchainé*, 1899; *Le Roi Candeule*, 1901; *Oedipe*, 1931; *Perséphone*, 1934, „melodráma” szöveg Igor Stravinsky zenéjére; Thésée, 1946. — Jean Cocteau: *Orphée*, 1927; *Antigone*, 1927, Arthur Honegger zenéjével; *Oedipus-Rex*, 1927, szöveg Igor Stravinsky oratóriumához; *Oedipe Roi*, 1928; *Le Sang d'un Poète*, 1932, film; *La Machine Infernale*, 1934; *Orphée*, 1949, film; *Phèdre*, 1950, balettszöveg Georges Auric zenéjére; *Le Testament d'Orphée*, 1960, film. — Jean Giraudoux: *Amphitryon* 38, 1929; *La Guerre de Troie n'aura pas lieu*, 1935; *Électre*, 1937. — Jean Anouilh: *Eurydice*, 1941; *Antigone*, 1942; *Médée*, 1946. — Jean-Paul Sartre: *Les Mouches*, 1943. — Végül kiemelésre méltó, hogy a német megszállás alatt készült el a francia színpadi műfordítás egyik mesteri műve: akkor költötte át Paul Claudel, már hetvenes éveinek derekán, Aiszkhülosz trilógiáját: *L'Orestie d'Eschyle*, 1961 (de az előszó dátuma 1942).

mélyén őrzött, és bizalmas tanú szerint kisírt szemmel írt dráma gyomorfacsaró, síron túli üzenetként elárulja azokat a tartós sérüléseket, amiket a család megváltásra kiválasztott fia később az *Elektrá*-ban s az *Utazás* -ban hasznosított. De O'Neill kiaknázott sok egyebet is, mintha tehetsége csupán végletekből tudott volna táplálkozni. Fiatalkori vad tivornyáit a New York-i alvilág bacilustelepein ugyanúgy kamatoztatta, mint európai mesterek példáit, régieket, moderneket a színpad magasiskolájában az ógörögöktől Ibsenig és Strindbergig. Kudarcokat is vállaló kísérleteihez néha csak egy felvonás, néha kilenc kellett neki.

Az *Amerikai Elektra* 1865-66-ban játszódik, a polgárháború végén, színhelye az atlanti partvidék, New England, irodalmuk tükrében szinte napjainkig olyan puritán, hogy *társadalomerkölcsi* zsarnoksága ironikus módon vetekedett azzal a jogtipró *politikai* önkénnyel, amely elől a szépapák kimenekültek Angliából tengerentúli telepesnek. O'Neill tragédiájában a reménytelen küzdelem az ősi értelmű (s erejű) végzet ellen egy másik dimenzióval bővül: harccal az elhullottak makacs kísértetei ellen. Hiába. „A halottak elfelejtettek minket, mi elfelejtettük őket”, mondja öncsaló védekezéssel Elektra-Lavinia. Dehogy felejtették. Istenek nélkül is meg van szállva a ház fúriákkal, amíg be nem deszkázzák az utolsó ablakot. Az észak-amerikai társadalom minden írott törvényénél hatásosabb befolyási súlyelosztása miatt legtöbbször a nőknél van ott az igazi erő, Christine-Klütainésztra erősebb, mint Mannon-Agamemnón, s Elektra-Lavinia sokkal erősebb a passzív Oresztész-Orinnál, nem ő, hanem húga a végzet kiválasztott eszköze, büntetőként, mint utolsó Mannon sarj a holtakkal körülvárt Átokházban. Bajor Gizinek néha felrótták, hogy szívesebben választ behízsgó primadonnaszerepeket, mint klasszikusokat; az *Amerikai Elektra* budapesti előadásain kiderült — nem először —, hogy nemzeti színpadunk egyik csodája volt.

1900-tól körülbelül félszáz különböző nyelvű műről tudok, amely az ógörög tragédiaköltő Triász mitológiai nyersanyagához fordult tolmácsoló segítségért, a teljes szám valószínűleg lényegesen nagyobb. Ha pedig Bornemisza Péter magyarított *Elektrá*-jáig tekintünk vissza, százakra rúghat az ismétlődő szellemidézés. Számok tekintetében korunk francia írói egymagukban felülmúlták a többi népet. Nagy helyzeti előnnyel indultak: serkentő volt Gide és Cocteau kezdeményezése és szellemük körül a mediterrán levegő. De az ősforrás mégiscsak Racine. Az ember megölheti az apját, attól a fia marad.

Örök visszatérők... Amióta Aiszkhülosz leszerelt a marathóni ütközet után. Szellemeknek azonban nincs koruk, neki talán csak pár órája csöndesült el a harcmező. Kerényi Károly szerette idézgetni gyakran és helyesléssel az i.sz. IV. századi neoplatonista Szalustiosz mondását: „ilyen sohase történt meg, de mindig van”, más szóval mítosz az, ami soha nem volt és mindig újra megtörténik.